

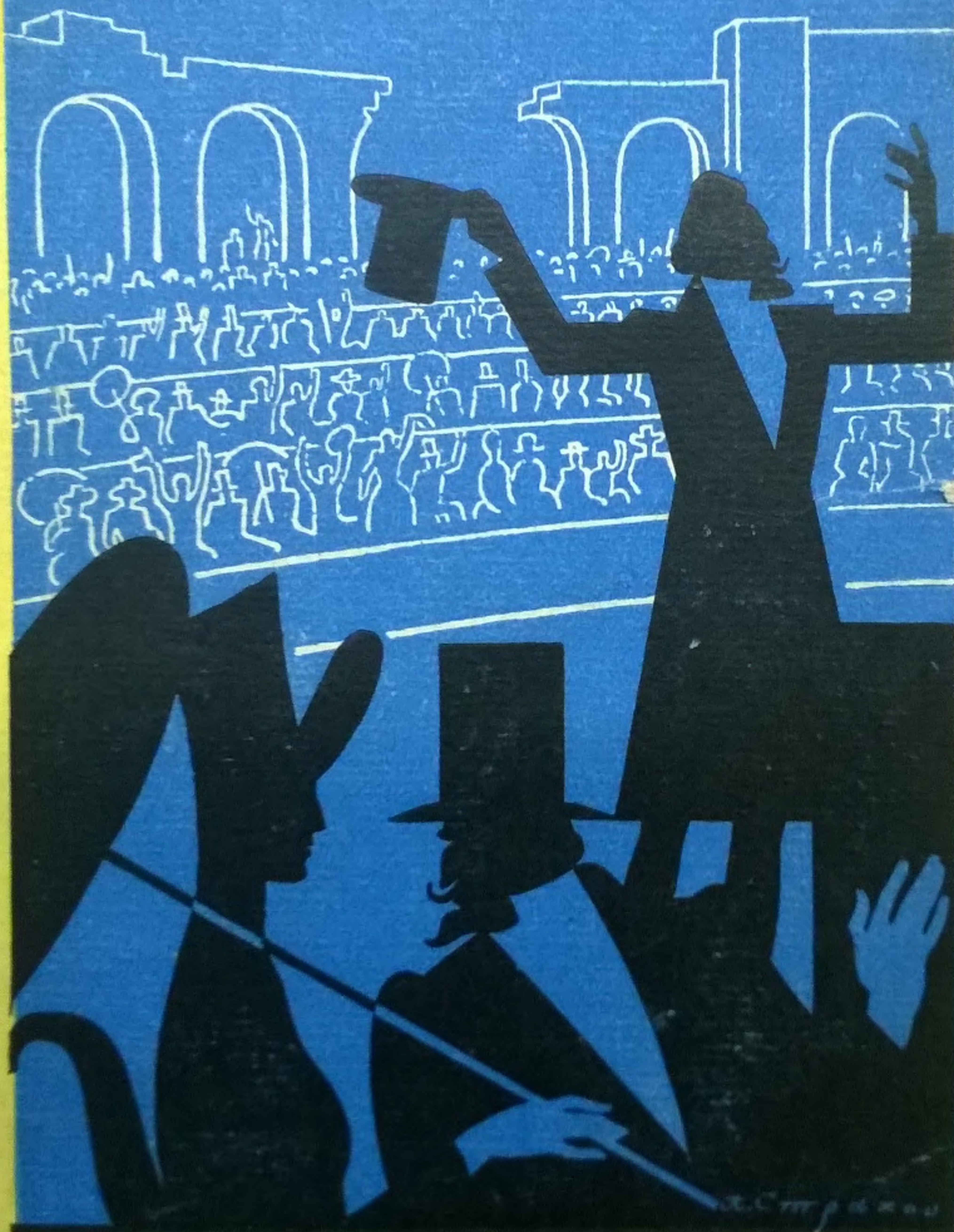
809т

Дан

20

АЛБФОНС ДОДЕ

НУМА РУМЕСТАН

УКРАЇНСЬКИЙ РОБІТНИК

Д—60

НУМА РУМЕСТАН

РОМАН АЛЬФОНСА ДОДЕ

Переклав з французької
Аркадій Любченко

„УКРАЇНСЬКИЙ РОБІТНИК“

Бібліографічний опис та шифон для бібліотечних каталогів на цю книгу вміщено
в «Літописі Українського Друк» та «Картковому репертуарі» Української
Книжкової Палати.

Друк. „Укр. Робітник“
Укрголовліт № 609
Зам. № 4394
Прим. 3160
Харків
1928

I

У стародавньому цирку

Цієї неділі, цієї душною липневою неділі був великий празниковий день у стародавньому цирку Апса в Провансі з нагоди краєвих змагань. Ціле місто прийшло сюди: ткачі з Нового Шляху, аристократія з кварталу Каляди й навіть мешканці Бокера.

„П'ятдесят тисяч чоловіка, якщо не більше“,—похвалявся в назавтрашній хроніці „Forum“, але... треба внести застереження що до перебільшувань, до яких мають пристрасть південці.

Правдиве лише те, що величезний натовп людський юрмився, шукаючи собі місця на спалених сонцем кам'яних лавах старого амфітеатру, наче справді повернувся вік Антонінів, а також і те, що краєві змагання мало причетні були до такого нечувано-великого скупчення людей. Потрібне було щось більше, ніж провінціяльні народні гри, щось краще, ніж змагання в боротьбі мужчин і „напівмужчин“, ніж гри „étrangle chat“ і „saut sur l'autre“, ніж конкурс флейт і тамбуринів та інші місцеві видовища, що давно вже всім вязли на заоскомлених зубах, що були підтоптані і зношені, як циркові сходи,—щось інше потрібне було, щоб люди ці погодилися стояти дві години під убивчим сонцем, що сліпило їхні очі, дихати

вогнем і пилом, що тхнув рушничним порохом, ризикувати заслабнути на очі, наразитися на сонячний удар, схопити згубну лихоманку, віддавати себе на волю того, що називається там „денним святом“, з усіма його прикрощами й тортурами.

Принадою для натовпу був на цьому святі Нума Руместан.

Приказка: „ніхто не пророк“... справедлива тільки для артистів та поетів, бо їхні компатріоти завжди останні визнають їхню зверхність, правда, в суті своїй лише ідеальну, примарну, зверхність, так би мовити, без конкретних наслідків, але цієї приказки ніяк не застосуєш до державних діячів, до славетностей політичних чи індустріяльних, бо їхня слава—це якась прибуткова стаття, що розмінюється на ласку, на вплив, відбиваючись на місті та на його населенні різноманітними благами.

От уже десять років, як Нума, великий Нума, депутат і лідер усіх правих, є за пророка у Провансі; десять років ціле місто Апс плекає до свого славетного сина ніжні чуття, обгортає його пестощами матери, матери-південки, з гучними маніфестаціями, вигуками, вітальними жестами. Щойно приїде він улітку на парламентські вакації, щойно з'явиться на вокзалі, як починаються овації: ось вишикувались орфеони, і вишивані їхні прапори мають у повітрі під звуки героїчних хорів; там прості вантажники, сидячи на сходах вокзалу, чекають лише поки стара фамільна карета, вислана по депутата, зробить три обіги колеса під широкими платанами авеню Бершер, чекають, щоб самим впрягтися в ню й везти далі велику людину, серед вигуків та рою капелюхів, що злітають д'гори, аж до самого дому Порталів, де він схо-

див. Цей ентузіазм до такої міри став уже традиційним і усталився як неминучий атрибут церемоніялу прибуття депутата, що коні сами зупинялися, мов на поштової станції, на тому розі вулиці, де вантажники що-разу випрягали їх, і тоді хоч як шмагай їх батоном, вони не рушали далі ані на крок.

З першого ж дня місто раптом змінює свій вигляд, перестає бути нудним повітовим містечком, що дрімало собі під сюрчання коників на спалених сонцем деревах „Проспекту“. Навіть за найбільшої спеки вулиці й еспланада залюднюються заклопотаними посталями в циліндрах, в одягах із чорного драпу, що гостро вирізняються у яскравому сяйві і виступають на тлі білих стін епілептичними силуетами: такими здаються вони завдяки їхнім перебільшено нервовим жестам. Соша здригається під екіпажами єпископа й голови суду; потім ідуть делегації від передмістя, де Руместана надто шанують за його роялістські переконання; депутації текстильних робітниць проходять групами на цілу широчінь бульвару, і сміливо піднесені голови їхні оздоблено типовими арлезійськими стрічками. Готелі переповнили селяни та фермери з Камарга і Кро, і на невеличких майданах та на вулицях людних кварталів скрізь завізно від їхніх розпряжених возів та шарабанів, не згірш, як у ярмаркові дні. Вечорами кав'ярні напхом напхано різним людом. Кав'ярні відчинено ген-ген по півночі, і шибки вікон клубу Білих, освітлені в такі незвичайні години, здригаються од вибухів красномовности місцевого божка.

Нема пророка на своїй батьківщині. Досить було тільки поглянути на цирк цієї блакитної липневої неділі 1875 року, на байдужість публіки до всього, що

діялося на арені, на всі ці постаті, що обернулися в один лише бік, на пломенисті погляди, що збігалися на одній лише точці—муніципальній естраді, де Руместан сидів серед облямованих галунами мундирів та напружених, різнобарвних шовків парадних парасольок. Варто було послухати зауваження, надпоривні вигуки, наївні, вголос висловлювані міркування обивателів Апса, що вимовлялися або провансальською говіркою, або ж тією барбарською французькою мовою, яка тхнула часником і в той же час зберегала невблаганий, як тамтешнє сонце, акцент, що викарбовує й наголошує кожний склад, не згоджуючись помилувати хоча б якусь одну нещасну крапку над „і“.

— Dioul qu'es bèou!.. Боже! Який він красун!..

— А він, нівроку, набрав тіла за минулий рік...

— І набув ще величнішого вигляду...

— Не штовхайтеся так! Місця вистачить для всіх...

— Дивись, моя дитино, он він, наш Нума... Коли ти виростеш, ти матимеш право сказати, що бачив його, qué!

— І той самий бурбонський ніс... І жодного зуба не бракує...

— І жодного сивого волоска...

— Тé¹, а то що ж?.. Та він не що й старий.. Він народився року тридцять другого, саме тоді, коли Луї-Філіп звелів поскидати хрести, понаставлені місіонерами.

— Ах, шалапута він, той Філіп!..

— Він не показує на свої сорок три роки...

— Справді, ні, не показує... Тé! Ясна зірко...

¹ Місцевий оклик.

І сміливим жестом струнка дівчина з променистими очима послала йому здаля цілунок, що прозвучав у повітрі, мов крик пташки.

— Стережись, Зето!.. Що, якби дружина його це вгледіла?

— Це та, що у блакитному, його дружина?

Ні! Дама у блакитному була його невістка, мадемуазель Гертенза, нічогенька паняночка, що недавно вийшла з монастиря і вже їздила верхи не гірше за першого-ліпшого драгуна. Мадам Руместан була поважніша, краще поводитись, але мала надто погордливий вигляд. Ці паризькі дами завжди задаються... І в зухвало-барвистих висловах напівлатинської мови жінщини, підвівшись, притінюючи руками, наче абажурами, очі, споглядали обох парижанок та обговорювали вголос деталі їхнього вбрання, їхні маленькі дорожні капелюшки, їхні сукні, які щільно облягали тіло, брак дорогоцінних оздоб,—все, що становило повний контраст місцевим туалетам: золотим ланцюжкам, зеленим і червоним спідницям, величезним і пишним турнюрам. Мужчини підраховували послуги, що їх зробив Нума, згадували його листа до імператора, його промову про білий прапор... Ах, коли б у парламенті був хоч один десяток таких депутатів, як він, Анрі V давно вже сидів би на троні...

Сп'янілий від цього гвалту, збуджений від загального ентузіазму, Нума не міг спокійно сидіти на місці. Він одкидався у своїм широкому кріслі, закриваючи очі з блаженним виразом, пересував своє тіло з одного боку на другий, потім скакував, ходив широкою ходою по трибуні, нагинався на хвилину до цирку, напивався цим світлом, цими криками й повертав на своє місце,—такий фамільярний, добрий хлопець, з

краваткою, що теліпалась у повітрі. Він ставав навколiшки на своєму кріслі і, спиною та підшвами повернувшись до натовпу, розмовляв із своїми парижанками, що сиділи вище, ніж він, намагаючись захопити їх своїми радощами.

Мадам Руместан нудилась. Це доводив байдужий вираз її обличчя з гарними, але холодними й надто високодумними рисами. Зосібна це помічалось тоді, коли обличчя не ожвавлював полиск розумних, сірих, перлистих очей, справжніх очей парижанки, і коли усмішка не розкривала тонко-окреслених уст.

Ці південні веселощі, шумні й фамільярні, ця балакуча раса, що вся на поверхні, вся знадвору, всупереч її власній інтимній і глибокій натурі, ображали її, можливо, непомітно й несвідомо для неї самої; вона вбачала в цьому народі безліч разів повторений та вульгаризований тип тієї людини, що побіч неї вона жила вже десять років, що її за ціну саможертви вона навчилася розуміти. Небо також ані трохи не захоплювало й не тішило її своїм шаленим, надто сильним сяйвом і надто сильною спекою. Як вони можуть тут вільно дихати, ці люди? Як вистачає їм видиху на такі крики? І вона віддавалася своїм мріям про гарне паризьке небо, захмарене й затуманене, про свіжий квітневий дощик, що лишає лискучий слід на тротуарах.

— О, Розалі, як можна!..

Її сестра та чоловік обурювались. Особливо сестра, висока, молода, повна снаги й здоров'я дівчина, що стояла випроставшись на весь свій зріст, щоб краще бачити. Вона вперше була у Провансі, але, здавалося, що всі ці покрики й жести в сяйві італійського сонця ворушили в ній якесь таємне чуття,

збуджували інстинкти південного походження, що викривалося довгими бровами, зближеними над її очима гурії, та матовим кольором обличчя, ані трохи не зчервонілим од спеки.

— Послухайте, люба Розалі,—мовив Руместан, бажаючи переконати свою дружину,—ну, встаньте ж і погляньте на все це: хіба Париж показував вам щось подібне?

У величезному амфітеатрі еліпсоїдної форми, що чітко визначався на тлі небесної блакити, по всіх поверхах купчилися тисячі облич із блискучими очима. Святочні туалети дам і мальовничі одяги мужчин вигравали різноманітними барвами й відтінками. Звідти, наче з гігантського казана, здіймалися вгору веселі вигуки, покрики й вибухи голосів та фанфар, що розпорошувалися в сонячному сяйві. Ледве розбірний на нижніх поверхах, де пісок перемішувався з видихами людей, цей гомін, здіймаючись вище, ставав виразніший, ніби прополіскувався у чистому повітрі. Особливо ясно вчувалися крики продавців молочних булочок, що переносили з поверху на поверх свої кошики, прикриті чистими білими шматинками: „*li pain ou la!*.. *li pain ou la!*“ А продавці свіжої води, балансуючи своїми зеленими, полив'яними глеками, збуджували спрагу пронизливими зойками: „*l'aigo es fresco... Quan vou beüre?*“ (Вода свіжа... Хто хоче пити?)

А там, ген-ген вище, на самісінькому гребені амфітеатру, бігали й гралися діти й довершували ввесь цей гармидер наче б вінцем гострих звуків на одному рівні із зграєю щурів, що літали в повітрі. І над усім, що далі посувався день, відбувалась дивовижна гра світла й тіней; сонце, мов по дисковій сонячній дзигарів, спроквола обходило серединою широкого

амфітеатру, відсуваючи натовп, гуртуючи його по затінках, спорожнюючи ті місця, де спека була надто нестерпна, і виставляючи усім напоказ площу з брунатних плит, розмежованих сухими травами та позначених де-не-де чорними плямами колишніх пожеж.

Іноді на горішніх поверхах під вагою натовпу одривався од старої монументальної споруди камінь і котився долі, з поверху на поверх, величезними сходами, серед таких криків остраху, серед такої метушні, наче завалювався ввесь цирк; на циркових сходах відбувалося тоді щось подібне до навали зшаленілих морських хвиль на узбережні скелі, бо ж у цієї надто експансивної раси наслідок ніколи не відповідає причині, і завжди під впливом багатющої уяви непомірних розмірів.

Отже, залюднена й ожвавлена руїна, здавалося, знову ожила, втративши свій характер пам'ятника старовини, що його показували чичероне.

Споглядач її мав таке вражіння, яке справляє строфа з Піндара, що її цитує атенянин наших днів, тобто вражіння мертвої мови, що знову ожила, втративши свій схоластичний, холодний характер. Це чисте небо, це, немов із сріблястої пари, сонце, ці латинські інтонації, що їх зберегла провансальська говірка, ці, особливо серед простого народу, пози людей, що немов увійшли під склепіння й захололи нерухомо, як античні статуї, цей місцевий тип, ці голови, викарбовані, немов медалі, з короткими вигорбленими носами та широкими голеними щоками і це вивернуте підборіддя Руместанове,—все це довершувало ілюзію римського спектаклю. А далеке мукання корів луною відбивалося в тих самих сутеренах, звідки колись виходили леви та бойові слони, і коли на порожню й

жовту від піску арену одкривалася величезна відтулина подіюму, що був причинений загратованими дверима, то всі мимоволі сподівалися, що на арену, замість мирних сільських тварин і людей, увінчаних на конкурсі, вистрибнуть хижі звірі.

Тепер була черга ослюків у зброях, укритих пишними провансальськими покривалами. Їх вели за повіддя, і вони високо задирали свої маленькі, сухенькі голівки, оздоблені срібними дзвіночками, помпончиками, бантиками, китичками, ні трішки не жахаючись хвистких, різких звуків бичів, що хлопали і в'юнилися в руках погоничів, які стояли на ослюкових спинах.

У натовпі мешканці кожного села пізнавали своїх лавреатів, і голосно називали їх:

— Ось Кавайон... Онде Мосан...

Довжелезна пишна процесія розгорталася довкола всієї арени, сповнюючи її ясним, лискучим бренькотом і дзенькотом, зупинялася перед Руместановою ложею, настроюючи на одну хвилинку на хвалебний лад своє ляскання й дзенькіт... Потім вела далі свій довколишній похід під проводом вродливого верхівця, що мав ясні рейтузи та високі чоботи,—одного із членів клубу,—організатора цього свята, який, сам того не відаючи, дуже святові шкодив, домішуючи провінцію до Провансу, надаючи цьому цікавому місцевому видовищу вигляд ніби якоїсь кавалькади з цирку Франконі. А втім, якщо не рахувати кількох селян, ніхто на нього й не дивився. Очі всіх брала на себе муніципальна естрада, де тепер скупчилася ціла юрба людей, що прийшли привітати Нуму,—його друзі, прохачі, старі шкільні товариші. Всі вони були горді з того, що знайомі з великою людиною і що можуть виста-

вляти це знайомство напоказ отут, на естраді, перед цілим цирком.

Люди прибували й прибували невпинно, як хвилі прибою морського. Були тут старі й молоді сільські поміщики, вбрані в сірий одяг, починаючи з гетрів аж до маленької шапочки; шефи різних майстерень, одягнені, як на свято, в редінготи з помнятими складками, „менажери“, фермери з передмістя Апса в круглих куртках, якийсь лоцман із Порт-Сан-Луї, що переминав у руках свій грубий капелюш каторжанина. Печать півдня лежала на всіх цих обличчях, аж по самі очі оброслих бородами кольору палісандрового дерева, що ще чорнішими здавалися через гострий контраст із східньою блідістю, або ж, навпаки, чисто виголених за старим звичаєм, з короткими червонястими й засмаглими шиями, подібними до глиняних шорстких глечиків,—і всі з чорними племенистими витрішкуватими очима, з надто фамільярними жестами.

І Руместан приймав їх усіх, не зважаючи на їхній стан чи походження, з тими ж самими невичерпними окликами:

— Тé! Мосье д'Еспальон... Як ся маєте, маркізе?

— Нé... бé! Старий Кабанту... Ну, як ваше лоцманування?..

— Вітаю щиро пана президента Бедаріда!..

Потискування рук, обійми, не аби-які удари по плечах,—все це подвоювало вагу слів, що сами по собі, на думку південців, завжди є надто холодні виразники симпатій. Зате розмови були недовгі. Депутат слухав одним ухом, поглядав розгубленими очима і, не скінчивши ще з одним, вітав уже порухом руки новоприбулих; але ніхто не ображався на його раптову маніру спроваджувати одвідувачів ласкавими словами:

— Добре, добре... Я подбаю за це... Викладіть ваше бажання на папері! Я заберу з собою...

Він обіцяв їм тютюнові крамниці, посади збирачів податків і вгадував те, за що його мали просити; він підбадьорував несміливих, збуджуючи в них честолюбні прагнення.

— Як, старий Кабанту, що врятував од смерті з двадцять чоловіка, ще не дістав медалі?.. Шліть мені ваші посвідчення!.. Мене дуже люблять у морському міністерстві... Ми виправимо цю несправедливість.

Його теплий, металевий голос лунав, чітко вирізняючи кожне слово, немов котилися нові, щойно викарбовані, золоті монети. І всі відходили од нього дуже захоплені цими блискучими монетами, і сходили з естради з осяйними обличчями щойно премійованих школярів. А що найбільше дивувало в цій людині,— це дивовижна гнучкість вдачі Руместанової, що дозволяла йому миттю набирати жестів і тону тих осіб, з якими він розмовляв. І це робив він дуже просто, цілком натурально й несвідомо для самого себе. Розмовляючи з головою суду Бедарідом, він говорив єлейним тоном, складаючи губи сердечком, із закругленими жестами й велично простягнутою рукою, наче суддя з судового помосту; він прибирав войовничого вигляду і зсував шапку набакір, розмовляючи з полковником де-Рошмором, а стоячи перед Кабанту, він засував руки в кешені, ставив колесом ноги й похитувався, мов справжній, завзятий старий морський вовк. Від часу до часу, в перемежок між двома обіймами, він повертався до своїх парижанок, сяючи радістю, обтираючи спітніле чоло.

— Але ж, мій любий Нумо,— говорила йому тихенько Гортенза з милою посмішкою,— де ж ви роз-

живетеса на всі ті тютюнові крамнички, що їх ви на-
обіцяли таку безліч?

Руместан схиляв свою велику кучеряву голову,
трохи вже посивілу на тімені:

— Це лише пообіцяне, сестронько, це ще не дане...

І, вгадуючи докір в мовчанці дружини, він додавав:

— Не забувайте, що ми на півдні, серед наших
співбатьківчан, які розмовляють нашою ж мовою... Усі
ці зухи дуже добре знають, чого варта обіцянка, і вони
не більшу надію покладають на одержання тютюнових
крамничок, ніж я на постачання їм крамничок. Проте,
вони говорять за них, і це тішить їх, їхня фантазія
працює... Навіщо ж позбавляти їх цієї радості?..
А втім, мусите знати, що серед південців слова зав-
жди мають напіввартість... Вся сила в ефекті...

І тому, що фраза сподобалась йому, він повторив
її два чи три рази, особливо підкреслюючи останнє
слово:

— Вся сила в ефекті... вся сила в ефекті...

— Я люблю цих людей,—мовила Гортенза, якій,
справді, було дуже весело. Але Розалі не поступалася.

— Слова, все ж таки чогось варті!—прошепотіла
вона дуже серйозно, немов заглиблено розмовляючи
сама з собою.

— Люба моя, це залежить од географічної широти
місцевости.

І Руместан підсилив свій парадокс властивим йому
рухом плеча „en avant“ вантажника, що завдає собі
на плечі вагу. Славетний оратор правиці умів робити
ще кілька подібних до цього відрухів тіла, які в інших
колах суспільства здалися б цілком звичайними, а на
верхах аристократії, де він мав місце поміж принцем
Ангальтським і герцогом де-ля-Роштайляд, це було

ознакою могутности й оригінальності, і цілий фобург Сен-Жермен шаленів од його поруху плеча на широкій спині, що несла на собі всі надії французької монархії.

Мадам Руместан, може, й поділяла колись ілюзії фобурчан, але тепер, напевно, вони вже зникли, про що свідчив її байдужий погляд і легенька, квола усмішка, що підносила її верхню губу в міру того, як лідер говорив,—бліда усмішка, пройнята не стільки призирством, скільки меланхолією. Але її чоловік враз одійшов од неї, зацікавившись звуками чудової музики, що полетіла з арени серед покривів натовпу, який, підвівшись на ноги, в надпориві вигукував:

— Вальмажур! Вальмажур!..

Переможець на вчорашньому змаганні, славетний Вальмажур, перший тамбуринер Провансу, прийшов привітати Нуму найкращими своїми аріями. Справді, він був чудовий, цей Вальмажур, що стояв посеред арени в своїй жовтій шаржовій курточці і в червоногарячому шарфі, що оперезував його стан і різко виступав на білій, накрохмаленій сорочці. Він тримав свого довгого й легкого тамбурина, що був підвішений на ремінці на лівому рамені, й тією ж рукою підносив до уст маленьку сопілочку в той час, як правою рукою він грав на тамбурині, із зухвалим виглядом виставивши вперед ногу. Хоч яка маленька, але ця сопілка сповняла повітря немов би сюрчанням коників і гармонійно зливалася з цією прозорою, кристалево-дзвінкою атмосферою, тоді, як тамбуринер своїм глибоким низьким тембром підтримував мелодію та її фіоритури.

Під звуки цієї пронизливої, дикої музики, що подобалася Руместанові більш за все інше, що йому

показувано за весь час його перебування в циркові, він немов знову побачив перед собою картини дитинства, бачив себе провансальським хлопчиком, що бігав по сільських святах, танцював під крилатими чинарами сільських майданів, в білій куряві доріг, по лаванді спалених сонцем гірських спадів. Тепле зворушення охопило його й лоскотало йому очі; не зважаючи на свої понад сорок років і виснажливе політичне життя, він зберіг ще й до цього часу, з ласки природи, живу здібність фантазії і ту поверхову чутливість, що часто-густо маскує справжній характер людини в самій його суті.

Крім того, цей Вальмажур не був звичайний тамбуринер, як то бувають інші вульгарні дударі, що схоплюють мотиви кадрилів або рефрени кафешантанних куплетів і знеславлюють свій інструмент, намагаючись настроїти його на сучасний лад. Бувши сином і онукою тамбуринерів, він не грав ніколи нічого іншого, як тільки національних пісень, що їх вечорами наспівують бабусі; він знав їх безліч і невтомно виконував одну по одній. Після стародавніх, менуетного ритму, колядок провінції Саболі, він грав „Марш королів“, той самий, що під його звуки Тюрен переміг і спалив Палятінат. Уздовж усіх поверхів, де щойно лунали веселі приспиви, наелектризована юрба підтримувала такт руками й головами, захоплена цим розкішним ритмом, що літав, наче вихор містралю серед завмерлого цирку, в цілковитій, напруженій тиші. Тишу порушували тільки ластівки, які високо в зеленкуватій блакиті з шаленим свистом кружляли по всіх напрямках, потурбовані й радісно схвильовані, немов вони хотіли знайти ту невидиму птицю, що посилала в просторінь такі пронизливі звуки.

Коли Вальмажур скінчив, залунали шалені вигуки. В повітря полетіли шапки й хустини. Руместан покликав музику на естраду й кинувся йому на шию із словами:

— Ти примусив мене плакати, друже мій!

І він показав на свої очі, златаво-карі, великі очі, що були мокрі од 'сліз. Пишаючись своєю присутністю серед цього шиття і оздоблених перломутром офіційних шпад, музика приймав вітання та обійми, не виявляючи особливої ніяковости. Це був гарний парубок, з правильними рисами обличчя, чорними з полиском вусами й борідкою на засмаглому обличчі; це був один із тих гордовитих селян Ронської долини, що не мають нічого спільного з хитрою підлесливістю селян центральних провінцій. Гортенза зараз же помітила хупавість його засмаглої руки. Вона глянула на тамбурин, на кійка із слоновим наконечником, і дивувалася з легкості цього інструменту, що вже двісті років був фамільною власністю сім'ї Вальмажурів,—здавалося, що цей гладенький, потертий і гучний інструмент, горіховий корпус якого був оздоблений легким скульптурним орнаментом, став іще тонший і вишуканіший од довгого вживання. А найбільше захоплювалася вона сопілкою, наївною селянською флейтою колишніх тамбуринерів, що мала три дірочки і що її Вальмажур почав уживати з поваги до традицій та навчився нею володіти, дякуючи своїй спритності й терпінню. Нічого не могло бути зворушливішого, як його коротенька розповідь про його боротьбу й перемогу.

— Це трапилось,—мовив він своїм чудним французьким жаргоном,—це трапилось якось уночі, коли я слухав солов'я. І я собі подумав: „Як це воно так,

Вальмажуре? Ось божа пташка, що їй досить одного тільки власного горла, щоб виводити всі ці рулади... а щоб ти, Вальмажуре, не зумів відтворити на трьох дірочках того, що вона виробляє маючи одну лише дірочку?!"

Він говорив це спокійно, чудовим, довірливим і ніжним голосом, зовсім не припускаючи, що може цим викликати сміх. А втім, ніхто й не зважився б посміхнутися, бачачи ентузіазм Нуми, що підносив руки д'гори і тупотів ногами так, що мало не пробив естраду.

— Який він гарний!.. Який артист!..

І, наслідуючи йому, мер, генерал, голова суду Бедарід, мосьє Румавж, великий фабрикант пива з Бокеру, віце-консул Перу, вбраний у сріблястий одяг карнавалу, та інші, захоплені авторитетом лідера, повторювали так само переконано:

— Який артист!..

Така ж була думка й Гортензи, що її за своєю експансивністю вона відразу ж і висловила:

— О, так, великий артист!..

— Та ви з глузду зведете бідолашного парубійку!— прошепотіла мадам Руместан.

Але це її зауваження найкраще заперечував сам Вальмажур своїм спокійним виразом обличчя. Він не схвилювався навіть, і тоді, коли Нума враз вибухнув такою фразою:

— Приїзди до Парижу, парубче, забагатієш там!..

— О, моя сестра ніколи не згодиться пустити мене!— відповів він, посміхуючись.

Мати його вмерла. Він жив з батьком і сестрою на фермі, що звалася їхнім ім'ям, за три милі від Апса на горі Корду. Руместан пообіцяв, що відвідає його

перед своїм від'їздом. Він поговорить з його родичами й, напевно, полагодить цю справу.

— Я вам допоможу в цьому, Нумо,—мовив позад нього тоненький голосочок.

Вальмажур мовчки уклонився всім, повернувся на каблуках і спустився вниз широким килимом естради зо своїм інструментом на плечі, високо тримаючи голову і злегка похитуючись, як усі провансальці, аматори ритмів і танків. Внизу дожидалися його товариші, що вітали його й стискували йому руки. Раптом залунали покрики:

— Фарандолу!.. Фарандолу!..

Ці вигуки потужно розлягалися в повітрі, подвоювані луною склепінь та коридорів, звідки, здавалося, напливали тінь і похолодь, що сповняли тепер цирк, де-далі звужуючи сонячну зону. За хвилину цирк був так переповнений, що бар'єри і ґрати мало не ламалися під натиском юрби селян, яскравої мішанки білих наміток, строкатих спідниць, оксамитних бинд, що маяли на мережаних очіпках, блузок із аграмантами та шаржових курток.

Під звуки тамбурина ця юрба вишикувалася в лави, розподілилася на гуртки,⁶ побралася за руки й повиставляла ноги. Тріль сопілки раптом зрушила з місця цілий цирк, і під проводом якогось хватського юнака з Барбантани, уславленої своїми танцюристами, поволі рушила фарандола, [кружляючи, притоптуючи майже на місці, сповнюючи неясним гуком, шелестом тканин і гучними віддихами величезний отвір виходу, куди вона помалу-малу вливалася. Вальмажур ішов за нею рівною, урочистою ходою, підштовхуючи коліном свій великий тамбурин, і грав де-далі голосніше, в міру того, як скупчення люду на арені, напівпотонулій уже

в блаватній імлі присмерку, розмотувалося мов та цівка золотих і шовкових ниток.

— Погляньте туди, вгору!—гукнув зненацька Руместан.

Там, під арками склепіння першого поверху, завидніла голова фарандоли, в той час, як тамбуринер і останні танцюристи топталися ще на арені. По дорозі похід поповнювався всіма тими, кого мимоволі захоплював ритм танця. Та хто ж, справді, з цих провансальців міг би встояти перед чародійною флейтою Вальмажура? Її чути було в супроводі тамбурина, одночасно на всіх поверхах, її звуки проривалися крізь старі ґрати й віконні отвори, покриваючи вигуки на-товпу.

І фарандола здіймалася чим-раз вище, досягаючи скрайніх галерей, ще й досі облямованих тьмавозлатавим сяйвом. Довжелезне дефіле танцюристів, що підскакували й кружляли з серйозним виразом, вирізьблювало на високих склепінчатих отворах надвірної циркової стіни в душнім тремтінні цих липневих надвечірніх сутінок цілий шерех тонких силуетів, наче оживляючи на древнім камені один із тих барельєфів, що оздоблюють напівзруйновані фронтони храмів.

Унизу, на спорожнілій естраді, публіка розходилась, і танок здавався ще величнішим над спустошеними сходами цирку. Захоплений Нума, накидаючи на плечі своїй дружині легку мережану шаль од вечірньої вогкості, запитував:

— Аджеж гарно, скажи?.. Правда ж гарно?..

— Чудово!—відповідала парижанка, цього разу зворушена до глибини своєї артистичної душі.

І велика людина Апса Руместан, здавалося, куди

більше пишався й тішився з цієї ухвали, ніж з усіх тих гучних виявлень захвату, якими його приголомшували ось уже впродовж двох годин.

II

Зворотний бік великої людини

Нумі Руместанові було двадцять два роки, коли він приїхав до Парижу кінчати юридичну освіту, почату в Апсі. Тоді це був веселий гарний хлопець, рожевий, з чудовими, трохи витрішкуватими, златавими очима й чорною, кучерявою шевелюрою, що вкривала йому половину чола, ніби котиковим кашкетом без козирка. І навіть тіни якихось замислів, якогось честолюбства не було тоді під цією густою рослиністю. Справжній студент Екса, прекрасний більярдист, незрівняний товариш за пляшкою шампанського, що її він умів випити так ефектно, як ніхто інший, він міг до трьох годин ночі ганяти з факелом за кішками по широких вулицях стародавнього аристократичного й парламентського міста, але не цікавився абсолютно нічим серйозним, не розгортав ніколи газети чи книжки, і був застиглий в тій холодній, провінціяльній, тупій байдужості, що на все відповідає здвигуванням плеча і приховує свою недотепність репутацією найчистішого здорового глузду.

Латинський квартал трохи розворушив його, але все ж нічого особливого йому не дав. Як і всі його компатріоти, Нума, по приїзді, знайшов собі притулок в кав'ярні Мальмуса, високій, шумній касарні, що виставляла напоказ свої три поверхи вікон, з широкими, подібними до вітрин шибками, на розі вулиці Фур-Сен-Жермен, що її вона сповняла гуркотом своїх більярдів та галасом відвідувачів. Цілий південь

Франції всіх типів і відтінків був тут показаний. Південь Гасконський, південь Провансальський, Бордоський, Тулузький, Марсельський. Тут були південці перигурдинці, овернянці, арієжвази, ардешвази, піринеїці, з прізвищами на „ас“, на „юс“, на „ак“, гучними, тріскотнявими й дикунськими, як от Єчевері, Термінаріас, Бентабулек, Лябульбен, з найменнями, що наче б вилітали з рушничої люхви, або лунали, мов вибух міни в їхній жорстоко-акцентованій вимові. І як тут дерли горло, хоча б за-для того тільки, щоб замовити собі півшклянки кави, а реготали з таким гуркотом, ніби перекидали воза з камінням; які траплялися тут величезні, надто жорсткі, надто чорні, з синявим полиском бороди, що жахали саму бритву, сягали до брів, до очей, виповзали кучерявими пасмами із широких, чисто конячих носів і вух, а все ж неспроможні були замаскувати молодости й невинности наївно-добродушних облич, захованих під гущавиною цієї рослинности.

Поза лекціями, ретельно одвідуваними, всі ці студенти провадили решту свого життя у Мальмуса, гуртуючись по провінціях і навіть по містечках довколо столів, що з них кожний мав свою історію і мусив заховати в своїх мармурових плитах відгуки різноманітних акцентів, подібно до того, як шкільні пюпітри заховують підписи, вирізьблені ножами школярів.

Женщин було мало в цій орді, не більше як дві-три на поверх. Це були бідні дівчата, що дуже соромилися з'являтися тут в супроводі своїх коханців і просиджували побіч них цілі вечори над кухлем пива, схилившись над сторінками ілюстрованих журналів, мовчазні й вибиті із своєї колії серед цього південного юнацтва, вихованого в призирстві до „баб“. Що до „метрес“, —*tél!*— вони добре знали, де їх брати на

ніч чи на годину, але ніколи на довгий час. Кав'ярні кафешантани та інші знадощі Парижу не спокушали, їх. Вони краще полюбляли сидіти в Мальмуса, розмовляти провансальською говіркою, байдикувати тут на дозвіллі в перемежках між кавою, лекціями і табльд'отом. Якщо вони й переходили коли-будь мости, то лише для того, щоб піти до французького театру. Вони виряджалися туди цілими гуртками, здіймаючи страшенний галас на вулиці, в глибині душі все ж трохи збентежені, і поверталися сумні, приголомшені, з очима, помутнілими від трагічної куряви, щоб заграти ще одну партію на більярді, за зачиненими віконницями. Часами, з нагоди закінчення іспитів, імпровізований бенкет сповняв кафе Мальмуса запахами рагу з часником, гірського сиру, смердючого й порозкладаного на шматках синього паперу. Після цього дипломований новак здіймав з гачка люльку із своїми ініціалами і йшов геть (нотар чи замісник судді в якійсь дуже віддаленій дірі по той бік Луари), йшов розповідати про Париж в провінції, про той Париж, що його, як йому здавалося, він знав, але де він, справді, ніколи не бував.

У таким нікчемнім оточенні Нумі не трудно було орлом злетіти над своїми товаришами. По-перше, він кричав голосніше за всіх інших; по-друге, джерелом зверхности, або, принаймні, оригінальности, була для нього його пристрасть до музики. Два чи три рази на тиждень він купував собі крісло в партері опери чи в італійців і повертався звідти з повним ротом речитативів, цілих арій, виспівуючи їх досить гарним горловим голосом, ворогом якої-будь дисципліни. Коли він приходив до Мальмуса і, театралью виступаючи серед столів, наспівував якийсь італійський фінал,

Його вітали з усіх поверхів радісним гомоном і вигуками: „Тé! наш артист!..“ І, як у всякім буржуазнім оточенні, це слово викликало прихильну зацікавленість в очах женщин, а на губах мужчин посмішку заздрісної іронії. Ця репутація артиста прислужилася йому згодом і в його справах, коли він здобув владу. Ще й тепер не буває в парламенті ні одної художньої комісії, ні одного проєкта популярної опери або реформи малярських виставок, де в перших лавах не стояло б ім'я Руместана. І за це він мав бути вдячний колишнім вечорам, що їх він просидів в опері. Він придбав там апломб, акторські звички, відомий спосіб ставати „в три-чверті“ до конторщиці за прилавком, і це змушувало його товаришів вигукувати в захваті:

— Ох, молодця ж він, наш Нума!..

В університеті він поводився так само сміливо й зухвало; підготовлений до слухання лекцій лише наполовину, бо він був ледар, боявся роботи й самотності, він складав іспити досить добре, з ласки своєї сміливості та південного лукавства своєї натури, що вміла завжди викрити слабку струнку професорової гоноровости. Крім того, стало йому в великій послузі його таке одверте, таке ласкаве й привітне обличчя, що, як щаслива зірка, освітлювало шлях перед ним.

Щойно дістав він звання адвоката, як батьки відкликали його з Парижу додому, бо хоч яка скромна була щомісячна допомога, яку вони йому посилали, вже вона надто тяжила на їхньому бюджеті. Однак, перспектива життя в Апсі, в цьому мертвому місті, що розсипалося порохом на своїх античних руїнах, життя в формі вічної міської башти й кількох промов на користь стін, не могло вдоволити безмежного

честолюбства провансальця, з його глибокою пристрастю до динамізму та інтелектуального життя Парижу. З великими труднощами здобув він дозвіл лишитися там ще на два роки, щоб придбати докторський диплом. І ось, по цих двох роках, саме тоді, як він одержав категоричну вимогу повертатися додому, у герцогині Сен-Доніно, на одній з тих музичних вечірок, куди заносив його гарний голос і музичні знайомства, зустрів він Санье, славетного Санье, адвоката-легітиміста, брата герцогині й завзятого меломана.

Знаджений веселою вдачею Нуми, що яскріла на тлі світської одноманітності, а також його захопленням музикою Моцарта, Санье запропонував йому в себе посаду четвертого секретаря. Плата була нікчемна, але ж він увіходив до кабінету першого в Парижі адвоката, що мав звязки і в аристократичному кварталі Сен-Жермен, і в парламенті. На його біду, старий Руместан зарікся не посилати йому більше жодної підтримки, сподіваючись голодом примусити свого єдиного сина, двадцятишостилітнього адвоката, повернутися додому й заробляти гроші. Отоді ж і встрянув у справу кав'ярник Мальмус.

Цей Мальмус, бліда, груба, астматична людина, з простого „гарсона“ кафе перетворився на власника одної з найбільших кав'ярень Парижу, забогатівши на своїх лихварських операціях. Колись він випозичав студентам гроші і брав з них утроє, коли вони одержували свої щомісячні стипендії. Ледве тямлячи читати й зовсім не тямлячи писати, він зазначав випозичувані суми зарубками на дереві, як цього він навчився від ліонських пекарів, його земляків, але треба визнати, що він ніколи не помилявся у своїх рахунках і, що головне, ніколи не віддавав свої гроші

до небезпечних рук. Пізніше, розбагатівши і ставши хазяїном тої самої фірми, де він прослужив кельнером аж п'ятнадцять років, він удосконалив свою систему торгівлі, почавши її в кредит. З ласки цього необмеженого кредиту всі три конторки кав'ярні наприкінці дня геть чисто спорожнювались, але натомість безкраї колонки занотованих кухлів пива, чашок кави й чарок кон'яку вишиковувалися в його чудних бухгалтерських книгах, де записи робилося славетними тупими перами, так улюбленими в паризьких комерційних колах.

Комбінація цього торгаша була проста: він давав студентами кешенькові гроші, повний пансіон, годував і спював їх у кредит, а декому, як особливий привілей, давав ще й окрему кімнату в своєму будинку. Докіль тривав період навчання, він не вимагав од них ані шеляга, даючи процентам зростати до чималих розмірів. Але це не робилося легкодумно чи навмання. Що-року підчас вакацій Мальмус присвячував два місяці на те, щоб подорожувати по провінції, збираючи відомості про стан здоров'я батьків, про їхню спроможність то-що. Не зважаючи на свою астму, він сходив на севенольські верховини або спускався вниз у лангедокські долини. Можна було побачити його подагричну, таємничу постать по різних найглухіших закутках, де він підозріло озирався довкола з-під обважнілих вій колишнього нічного кельнера: він залишався в містечку два дні, робив візити нотареві й судовому приставу, оглядав через паркан невеличку садибу чи завод клієнтової рідні, й потім зникав без сліда.

Здобуті в Апсі відомості заспокоїли його що до Руместана. Батько його, колишній власник бавовно-

прядильні, збіднілий через свої невдалі винаходи і мрії розбагатіти, жив тепер на скромну плату страхового агента, але його сестра, мадам Порталь, бездітна вдова багатого судового діяча, все своє добро мала залишити у спадщину своєму небожеві. Саме тому Мальмусов й бажано було затримати небожа в Парижі.

— Ставайте на роботу до Саньє,—підохотив він,— я помагатиму вам!

І тому, що секретар такої важної персони не міг жити в студентських мебльованих кімнатах, він умеблював йому квартиру на небережній Вольтера, у дворі, і взявся платити за неї й за обід. Отак от майбутній лідер почав кампанію з усіма зовнішніми знаками добробуту, а справді ж у страшенних злиднях, не мавши навіть найголовніших йому речей і кешенькових грошей. Товаришування із Саньє дало йому найкращі знайомства. Аристократія приймала його. Але ці світські успіхи, запрошення в Парижі, чи влітку на дачі, куди треба було з'являтися бездоганно вбраним, лише збільшувало його витрати. Тітка Порталь, на його разуразні прохання трохи помагала йому, але обережно, скнарно, додаючи до своїх пакунків довгі, сміхотворні нагрущування та біблейські загрози проти руйнатора—Парижу. Становище було нестерпне. На кінець року Нума почав шукати іншої посади: до того ж Саньє потребував робітників, які здатні були б терпляче й багато працювати, не так, як непосідливий Нума. У цім південці кублилося непереможне ледарство, а головне, боязкість перед бюрою, огида до кабінетної, спокійної роботи. Уважності, цієї здібності зосереджуватися, цілком йому бракувало. Це було наслідком жвавості його темпераменту, безнастанного бродіння думок в його голові,

тієї рухливості його розуму, що виявлялася навіть у його почеркові, що-разу іншим. Ввесь він був зовнішність, і, як той тенор, ввесь складався з голосу й жестів.

— Коли я не говорю, я й не думаю!—наївно іноді говорив він.

І це була правда. Слово не виривалось із нього силою думки, навпаки, воно її випереджувало, збуджувало своїм чисто машинальним шумом. Він сам дивувався й тішився з цих зустрічей слів і думок, що заховані були десь по забутих куточках його пам'яті: слово їх віднаходило, визбирувало, звязувало в низку аргументів. Промовляючи, він відкривав у собі невідому йому самому чутливість, хвилювався од вібрацій свого власного голосу, од деяких інтонацій, що брали його за серце і сповняли очі слізьми. Це були, зрозуміло, справжні ораторські якості, але він іще не знав про них, не мавши підчас перебування на роботі в Саньє нагоди скористатися з них.

Але, як ні як, цей річний стаж у славетного легітимістського адвоката мав рішучий вплив на дальше Нумене життя. Він тут прибав переконання, прилучився до певної партії, сподобав політику, почав прагнути до багатства й слави. І передовсім до нього прийшла слава.

Через кілька місяців після того, як він залишив роботу в патрона, звання секретаря Саньє, що його він привласнив, як ті актори, що титулюють себе: „із Французької комедії“, де раз або двічі вони виступали,—дало йому нагоду обороняти на суді справу невеличкої легітимістської газетки „Тхір“, дуже поширеної у вищих колах. Це він зробив з величезним успіхом. Прибувши до залі суду, зовсім не підгото-

влений, він, засунувши руки в кешені, говорив цілі дві години з таким зухвалим піднесенням і так до-тепно й весело, що змусив суддів дослухати свою промову до кінця. Його акцент, його грасування, що він його через свою ледачність не подбав позбутися, надавали ще більшої гостроти його іронії. Він виявив силу й ритм цієї суто-південної красномовности, театральної та фамільярної, а головне — ясної, широкосяглої, що її можна знайти в творах тамтешніх тубільців, як і в їхніх до глибини прозорих пейзажах.

Газету, звісно, засудили до штрафу й до ув'язнення за цей великий адвокатів успіх. Так іноді в деяких п'єсах, що провалюють авторів і руйнують директорів, якийсь актор здобуває собі репутацію. Старий Саньє, що прийшов послухати Нуму, поцілував його привселюдно в залі суду.

— Дозвольте повіншувати вас із рангою великого мужа, любий Нумо!—сказав він йому, чимало здивований, що висидів це яйце білозорця.

Але найбільше здивований був сам Руместан, що вийшов звідти, наче в дивному сні, і коли, зовсім сторопільний, він спускався широкими, без поручнів, сходами із залі, в його вухах ще бреніли відгуки власних слів.

Після цього успіху, цієї овації, цілої зливи хвальних листів і кислих усміхів колег, адвокат міг уже вважати себе на певному шляху. У своєму кабінеті, що виходить на двір, він терпляче почав чекати справ, сидячи перед кволим вогником каміну, що його розпалював консьерж, але... нічого не надходило крім кількох запрошень на обіди, та нічогенької бронзової статуєтки від Барбедьєна, яку піднесла йому редакція „Гхора“.

Новий „великий муж“ бачив перед собою ті ж самі утруднення й перешкоди, ту ж саму непевну майбутність. Ах! Ці, так звані, вільні професії, що не можуть принадувати чи ловити клієнтів! Як важко їх починати, як важко дочекатися, щоб до невеличкої вітальні, взятої в кредит, погано умебльованої, з символічним надкамінним годинником та двома високими канделябрами з обох його боків, потяглася довга низка серйозних, грошовитих клієнтів. Руместанові довелося давати лекції права в легітимістських і католицьких школах, але ця робота здавалася йому за негідну його репутації промовця, його успіхів на конференції і тих похвал, що сипалися на нього, мов гірлянди квіток, із сторінок газет його партії.

Але коли було щось, що найбільше засмучувало його й примушувало болісно відчувати свої злидні, це те, що він зневолений був ходити обідати до Мальмуса, коли не мав запрошень або коли стан його капшучка не дозволяв йому йти до якогось модного ресторану. Та ж сама конторщиця сиділа серед тих самих пуншових келехів, та ж самісінька фаянсова пічка шипіла побіч скриньки з люльками й ті ж самі покрики, говірки та чорні бороди південців, як і завжди, панували тут; але тому, що його покоління зникло звідси, він споглядав це нове покоління упередженими очима дійшлої людини, яка не має ще певного становища в світі й наче б відсувається на задній план цими двадцятирічними хлопцями. І як він міг жити серед подібних дурнів? Певна річ, що студенти його доби не були такі нікчемні. Навіть щире дивування та наївні захоплення, викликані його широкою популярністю, обурювали його. Поки він обідав, хазяїн кав'ярні, що дуже пишався своїм пансіонером, сідав побіч нього

на червоній полинялій канапі, що здригалася під його астмічним тілом, в той час, як сусідній стіл опановувала висока худорлява жінчина, єдина постать, що лишалася тут з минулих часів, особа невиразного віку, з кощавим обличчям, відома в кварталі під ім'ям „колишня для кожного“.

Якийсь студент, тепер уже одружений, повертаючись додому, відкрив їй кредит у Мальмуса, і бідолашна жінка, пасучись уже кілька років довколо одного і того самого кілочка, не знала нічого, що діялося поза її притулком, не відала нічого про успіхи й славу Руместанову й говорила з ним тоном співчуття, ніби з нещасним відсталим калікою одного з нею покоління:

— Ну, що, старий бідолохо, як справи?.. Знаєш, Помпон одружився, а Лябульбена перемістили до Кан на посаду помічника прокурора.

Руместан ледве відповідав, квапився хутчій скінчити обід, хапаючи подвійні кавалки і, йдучи додому шумними вулицями кварталу, де на кожному кроці він наражався на ресторан чи на портерну, ще гостріше відчував прикрість і злидні свого невдалого життя.

Так тривало кілька років; його ім'я ставало де-далі відоміше, хоча й досі він не мав з цього жодної користі, хіба що якусь бронзову групку од Барбедьєна. Аж раптом його запросили за оборонця якогось крамаря з Авіньйону, що фабрикував ворохобні фуляри, де показана була депутація, що оточила графа Шамбора; малюнок був досить неясно витканий, але позначений посеред герба необережними літерами Н. V. (Анрі).

Руместан заграв справжню сцену з комедії, обурюючись з того, як могли вбачити в цьому якийсь

політичний натяк. Н. V.—та це ж Горацій Верне, голова академічної комісії.

Ця тарасконада мала місцевий успіх, що став у пригоді його кар'єрі більше, ніж усі паризькі реклами, і насамперед здобув йому активні симпатії тітки Порталь. Почалося з того, що вона прислала йому оливкового масла й білих динь, а потім ще безліч інших продуктів: винних ягід, стручкового перцю, грудних ягід із Ексу, італійського глоду, солодких ріжків та всяких дрібних, дитячих ласощів, улюблених старою тіткою, що їх адвокат залишав гнити у своєму буфеті. По якимсь часі він одержав од тітки листа, що великі літери його писані гусячим пером, немов відбивали різкість вимови, а в чудних курйозних висловах і цілковитій відсутності будь-яких знаків, а також у несподіванім перестрибуванні з одної думки на другу, викривався її неврівноважений, неспокійний характер.

Проте, Нумі пощастило дещо збагнути з цього листа, а саме, що його добренька тітка хоче одружити його з дочкою члена паризького апеляційного суду Ле-Кенуа, дружина якого, за дівочим прізвищем демуазель Сустель д'Апс, виховувалася разом із нею в сестер Каляди... Великий маєток... Панянка гарненька, розумненька, трохи на вигляд холодна, але шлюб підогріє її і все поправить... І якщо цей шлюб справді відбудеться, то вона, тітка Порталь, дасть тоді своєму дорогому Нумі... аж сто тисяч франків повноцінною валютою, в самий день шлюбу.

Під провінціалізмами мови листа таїлася серйозна пропозиція, остільки серйозна, що другого дня Нума одержав запрошення на обід до Ле-Кенуа. Він пішов туди трохи схвильований. Ле-Кенуа він часто стрівав у суді; це була людина, що справляла на нього дуже

сильне вражіння. Високий, худорлявий і тонкий, з гордим, смертельно-блідим обличчям, з гострими очима, з міцно стиснутими, наче запечатаними губами, старий суддя, з походження валансьєнець, завжди бентежив його своєю холодністю півничанина. Високе становище, що він дійшов його через прекрасні досліди і твори в галузі карного права, через заможність і суворий життєвий режим, становище, яке могло б дати йому ще більше різних вигід і переваг, якщо він сам того бажав би і якщо цьому не завадили б незалежність його поглядів та суворая самотність життя з часу смерти його двадцятирічного сина,— всі ці обставини пробігали перед очима південця, поки він одного вересневого вечора 1865 року йшов широкими сходами з камінними різьбленими поручнями власного дому Ле-Кенуа, одного з найстаріших будинків на Королевськiм майдані.

Великий салон, куди його провели, урочистий вигляд високих плафонів, що сполучалися з дверима легкими малюнками, спадисті драпрі з шовкових хінських тканин, що рожевими й жовтими смугами облямували вікна балкону, збудованого в античному стилі, звідки відкривався краєвид на куточок міського майдану з його спорудами з червоної цегли,— все це ніяк не могло розвіяти його настрою і надати іншого змісту його думкам. Але ласкавий прийом мадам Ле-Кенуа відразу ж підбадьорив його. Ця жєнщина, з сумною й доброзичливою усмішкою, тепло закутана в шалі з нагоди ревматизмів, що мучили її з того часу, як вона оселилася в Парижі, зберегла акцент та звички свого любого півдня і любов до всього, що їй нагадувало південь. Вона попросила Руместана сісти побіч себе й мовила, з ніжністю поглядаючи на нього в надвечірніх сутівках:

— Викапаний портрет Евеліни!

Це ім'я тітки Порталь, що його Нума давно вже не чув, зворушило його, як спомин з часів дитинства. Давно вже мадам Ле-Кенуа бажала зазнайомитися з небожем своєї приятельки, але їхній дім був такий похмурний, жалоба так відрізувала їх від світу, від життя. Тепер вони знову зважилися приймати зрідка гостей. І не тому, щоб розвіяти трохи горе, а лише за-для їхніх дочок, зосібна ж старшої, якій незабаром уже викінчувалося двадцять років, і, повернувшись до балкону, де гомонів молодий сміх, вона покликала:

— Розалі, Гортензо, ходіть же сюди!.. Тут мосьє Руместан.

Впродовж десятиох років з того вечора він згадував потім, як у рямцях високого вікна і ніжного сяйва вечірнього сонця з'явилося спокійне, осяяне усмішкою, обличчя прегарної дівчини. Вона поправляла свої начоси, що трохи розпатлались у грі з молодшою сестрою, і йшла до нього без найменшого збентеження, без жодного кокетства, просто дивлячись на нього своїми ясними очима.

Він тієї ж хвилини відчув до неї довір'я і симпатію.

Підчас обіду, підчас якоїсь розмови раз чи двічі Нумі видалося, що вираз чудового профілю чистого обличчя дівчини, яка сиділа побіч нього, набирав на мить якоїсь погордливої холодної пихи,—це, очевидно й була та „холодність“, що за неї писала у своєму листі тітка Порталь і що, мабуть, була наслідком подібності Розалі до батька. Але злегка скоплені, напіводкриті уста її нараз втрачали свою призирливу брижечку, холодна синява зору зникала, і вона вся оберталася на доброзичливу уважність, ані трішки не приховуючись, що вона здивована й захоплена. На-

родившись у Парижі, де й виховувалася, мадемуазель Ле-Кенуа завжди почувала в собі рішучу нелюбов до півдня. Вимова, звички й пейзажі його, що їх вона спостерегала підчас вакаційних поїздок, однаково були їй антипатичні.

В цьому виявлявся ніби якийсь расовий інстинкт, і це знерідка було приводом для ніжних суперечок поміж матір'ю й дочкою.

— Ніколи я не вийду заміж за південця,—казала Розалі, сміючись. І вона уявляла його шумним, грубим і беззмістовним, наче якимсь оперовим тенором чи виноторговцем із Бордо, з промовистим, правильним обличчям. Руместан, безперечно, трохи скидався на це ясне уявлення насмішкуватої парижанки, але його щира красномовність і мелодійний голос, під впливом прихильного ставлення до нього, набрала цього вечора непереможної сили, екзальтували й надавали його виразові миловидности. Після кількох інтимних зауважень півголосом поміж сусідами, після цих закусок словами, що обходять стіл разом з маринадами й кав'яром, розмова стала загальною. Всі враз заговорили за останні свята в Комп'ені і за костюмовані мисливські полювання, де всі запрошені були переодягнені на сін'йорів і дам часів Луї XV. Нума, що знав про ліберальні погляди Ле-Кенуа, взявся до пишної, майже пророчої імпровізації, змалював цей двір, убраний, як циркові артисти, цих гарцьовниць та верхівців, що мчали під грізно-хмарним небом, заганняючи оленя серед блискавиць і далеких громових ударів; і як потім, коли свято дійшло найбільших веселощів, страшенна злива затопила цей монархічний карнавал, що скінчився в калюжах крові й грязюки!..

Можливо, промова ця була й не дуже нова та оригінальна; можливо, Руместан колись уже мав нагоду виголосити її на конференції, але ніколи й ніде його запал, його тон обуреної чесности не збуджував такого ентузіазму, як той, що враз ясно відбився у чистому, глибокому погляді скерованих на нього очей Розалі,—в той час, як на сумирному обличчі мадам Ле-Кенуа промайнув промінь легенької, хитренької усмішки, що немов би запитувала в дочки:

— Ну, що? Чи до вподоби тобі цей південець?

Розалі підловилася. Вся її глибока натура збудилася, вона піддалася потужному впливові цього голосу, великощирості цих думок, що так влучно пасували до її молодости, до її палкого кохання в свободі та в справедливості. Як ті жінщини, що в театрі завжди утотожнюють співака з його каватиною, актора—з його ролею, вона забула, що треба взичити трохи уваги ще й віртуозності. О, коли б вона була знала, яка нікчемність лежала на дні цих адвокатових фраз, як мало обходило його те gala-свято Камп'єні, і що йому бракувало тільки королівського запрошення, щоб самому взяти участь у цій кавалькаді, де його честолюбство та інстинкти грача й комедіянта вдоволені були б до схочу! Але вона була наче вся зачарована. Їй здавалося, що стіл побільшав, що сонні, тупі обличчя кількох гостей (президента палати, участкового лікаря) враз ожили. І коли всі прийшли до салону, то світло жирандолі, засвіченої вперше по смерті її брата, зробило на неї вражіння палкого променистого сонця й засліпило їй очі. Це сонце був Руместан. Він оживляв величне житло її батьків, проганяв геть жалобу, розвіював морок, що причаївся був по всіх кутках, ці атоми суму, розпорошені в атмосфері ста-

рих домів; він змушував старі свічада вигравати всіма своїма гранями й надавав життя прекрасним настінним малюнкам, що, здавалося, вмерли були вже за сотню років до цього.

— Ви любите малярство, мосьє?

— О, мадемуазель, як же мені не любити його...

Справді ж він нічогісінько в ньому не тямив. Але він носив у собі цілий арсенал думок, готових фраз на всякий випадок життя, і поки розставляли столики для карточної гри, малярство дало йому найкращу нагоду інтимно порозмовляти з молодою дівчиною, розглядаючи з нею стародавні оздоби плафону й кілька полотен старих майстрів, що чудово збереглися.

З них двох Розалі була артистом. Вона зросла в оточенні інтелігентности й мистецького смаку, споглядаючи гарний малюнок чи скульптуру, відчувала завжди особливе зворушення; але вона переживала його там, в глибині свого ества, мало чим виявляючи його зовні; цьому була причиною властива їй стриманість і ті фальшиві, удавані виказування захоплень мистецькими творами, що притаманні світським колам і що перешкоджають справжнім, щирим емоціям виявляти себе.

Проте, коли б хтось побачив їх вкупі, побачив би самовпевнене красномовство балакливого адвоката і його широкі жести фахівця-промовця перед обличчям Розалі, що уважно його слухала, то, чого доброго, комусь, може, і здалося б, що це славетний маєстро читає лекцію своїй слухачці.

— Мамо, можна нам піти до твоєї кімнати?.. Я хотіла б показати мосьє Руместанові мисливське пано.

Мати її, що сиділа за вістом, потай, запитливо

скинула очима на того, кого вона з непередаваною інтонацією покірливості й відданості називала „мосьє Ле-Кенуа“; той зробив знак, що вважає це за цілком дозволене, і вона також дала молодим людям свою згоду.

Вони пройшли через коридор, завалений книгами, і опинилися в спальні її батьків, величній і столітній, як і салон. Мисливське пано висіло над маленькими дверима, прикрашеними тонкою різьбою.

— Нічого не можна розглядіти!..—збентежено мовила дівчина.

Вона піднесла догори свічника на дві свічки, взятого на одному з карточних столиків і, високо підвівши руку, що примусило випнутись і напружитись перса, вона освітлювала пано, де змальована була Діяна з півмісяцем на чолі, оточена своїми німфами, посеред чудового пейзажу. Але ця поза Канефори, що сприяла подвійному пламеню на простеньких зачосах Розалі, її ясні очі, високодумна посмішка й виточена стрункість її дівочого тіла робили її схожішою на Діану, ніж сама намальована богиня. Руместан замилювався з неї; знаджений її соромливою красою та чистотою справжньої молодості, він забув, хто вона і що він тут робить, забув за свої мрії про багатство, за своє шанобство. Його охопила божевільна хить обняти цей гнучкий стан, поцілувати це тонке волосся, що легким запахом п'янило його, забрати з собою цю чарівну дитину, щоб вона стала знадою і щастям всього його життя, і щось невловиме ніби запевняло його, що коли він спробує це зробити, вона не заперечуватиме. Вона належала йому, тільки йому одному. Він перемиг, він узяв її першого ж дня... Полум'я й подих півдня, ви непереможні!

III

Зворотний бік великої людини

(Продовження)

Якщо були колись на світі дві істоти, не створені для спільного життя, то, звісно, це були Руместан і Розалі. Їхні інстинкти, виховання, темпераменти, раса були цілком протилежні. Ні в чому не сходилися вони думками. Це були північ і південь без жодної надії, щоб колись у майбутньому могли вони з'єднатися. Пристрасть живиться з цих контрастів і сміється, коли на це звертають її увагу, бо ж тоді почуває вона себе дужчою. Але, в міру того, як поступово тече щоденне життя, в міру того, як під одним дахом проходять монотонні шерехи днів і ночей, дим сп'янілості, що зветься коханням, розпливається, і люди бачать одно одного й судять одно одного.

Для нового подружжя збудження сталося не скоро, принаймні, для Розалі. Прониклива й розсудлива що до всього іншого, вона довгий час була наче засліплена Нумою, не розуміючи, оскільки вона вище за нього. Але він, навпаки, хутко опритомнів. Палкі південні пристрасті швидко вгамовуються, саме через свою бурхливість. Крім того, південець до такої міри переконаний, що жінка нижча за чоловіка, що коли вже він одружився і впевнився у своєму щасті, він поводить як необмежаний владар, як паша, що приймає кохання, ніби якусь належну йому данину, і гадає, що цього цілком досить; нарешті, кохання відбирає час, а Нума був дуже зайнятий через свій новий спосіб життя, як його вимагала його одружжя, його заможність і високе становище в суді його тестя Ле-Кенуа.

Сто тисяч франків тітки Порталь пішли на виплату боргів Мальмусові та за меблі, на сквитування інших зобов'язань, що лишились у спадщину від гіркого злиденного парубоцького життя. Солодким йому здався перехід від прикрих „frichti“ на потертій оксамитовій канапці, побіч „колишньої для кожного“, до власної їдальні на вулиці Скріба, де він головував за столом навпроти своєї елегантної парижанки, на розкішних обідах, що їх він давав королям адвокатури і співу. Провансалець любив блискуче життя, любив смакувати вишукані страви, але це любив він найбільше в себе вдома, в себе під рукою, з деякою домішкою розпусти, що дозволяла сигару й пікантний анекдот. Розалі погоджувалася на все, пристосовувалася до широкої гостинності, до вічно накритого стола, десятих-п'ятнадцятих гостей що-вечора, виключно мужчин, що серед їхніх чорних фраків її ясне убрання було немов плямою. І це до тієї хвилини, поки подавали каву й відчиняли скриньки з сигарами—тоді вона йшла геть, не бажаючи слухати політичні дискусії та діткливий регіт мужчин, які добре пообідали.

Одні лише хазяйки знають, скільки ускладнень та утруднень спричиняє цей щоденний декорум життя. Розалі, на тяжку силу, без єдиної скарги чи докору, намагалася запровадити якийсь лад у цьому безладді і саме летіла у вихорі, знятому її страшенно великим чоловіком, що гримотів на всю силу своїх легенів і від часу до часу, поміж двома громовицями, обдаровував свою жіночку усмішкою. Вона шкодувала тільки за одним: за тим, що він недосить, не цілковито належав їй. Навіть підчас сніданку, підчас того ранішнього сніданку адвокатів, які вічно поспішають

на судові засідання, завжди з'являвся поміж ними якийсь товариш, той компаньйон, що без нього людина півдня ніяк не могла обійтися, той вічний подавач реплік, потрібних південчанинові, щоб розгортати свої думки, той приятель, що на плече його він ласкаво спирався, якому він, ідучи до суду, давав нести свого надто важкого портфеля.

Ах, з якою охотою вона провозжала б його на тамтой бік мосту, яке було б для неї щастя підчас дощу приїздити по нього в кареті, чекати його виходу й потім повертатися додому вдвох, щільно притулившись одно до одного за спітнілими шибками екіпажу.

Та вона не наважувалась просити його за це, буди певна, що він завжди знайде якусь перешкоду, якесь побачення, призначене в залі „Pas-Perdus“ з одним з трьохсот інтимних друзів, що про них цей південець висловлювався зворушено:

— Він мене обожує... Він у вогонь кинувся б для мене...

Це була його маніра розуміти дружбу. А втім, він зовсім не добирав своїх знайомих. Його легкий характер і комизлива примхливість кидала його на шию першому зустрічному, але так само швидко й раптово він остигав у своїх пристрастях. Мало не що-тижня в нього виникала нова прихильність, він починав безнастанно повторювати й вихваляти на всі лади чиєсь нове ім'я, яке Розалі акуратно надписувала що-обіду на розмальованій картці меню; але незабаром це ім'я раптово зникало, ніби нещодавно вихвалювана постать, неначе б постать того мосьє була такою ж нетривкою й легкогорючою, як оці розмальовані шматочки кардону.

Серед цих скороминучих друзів усталився тільки один. Але це була більш звичка дитинства, ніж справжня дружба, бо Руместан і Бомпар родились і зросли на одній вулиці. Бомпар ніби являв собою якусь невід'ємну частину квартири, і молода жінка з першого ж дня одруження зустріла в себе за столом на почесному місці, немов якусь сімейну меблю, цю худорляву постать з головою полікара, з великим орлиним носом, з очима, що нагадували агатові кульки, із шкірою, ніби гофрованою, зборозненою тими специфічними зморшечками, що виникають од невпинних скорочувань і напружувань лицевих м'язів у акторів, клоунів та інших людей подібних професій.

І все ж Бомпар ніколи не був актором. Правда, він деякий час співав у хорі італійської опери, де саме й знайшов його Нума. Крім цього деталю, більше неможливо було дізнатися ні про що з його барвистого життя. Він усе бачив, перепробував різних професій, побував скрізь і всюди. З ним не можна було завести розмови за якусь славетну людину, чи за велику подію без того, щоб він не запевняв:

— Це мій приятель... Я там був... Я щойно звідти... І зараз же стверджував це яким-будь оповіданням.

Із порівнань його розповідей складалася дивовижна картина: Бомпар одного й того ж самого року командував загоном польських дезертирів та черкесів підчас облоги Севастополя, був диригентом капели голендерського короля, завів шури-мури з його сестрою, за що поплатився шістьма місяцями ув'язнення у фортеці Де-Ля-Гай, але це йому не завадило того ж самого року мати якусь веселу придибашку в африканській пустелі... Все це оповідалося з різким південним акцентом, із скупою врочистою жестикуля-

цією та з багатою, чисто механічною грою фізіономії, втомною для очей, наче примхлива зміна кавалочків подробленого скла в калейдоскопі.

Сучасне Бомпарове було таке ж темне й таємниче, як і його минуле. Де він жив? З чого він жив? То він мав якесь велике асфальтове діло—його проект вибрукувати ощадним способом частину Парижу; то раптом він весь захоплювався якимсь найпевнішим засобом боротьби проти філоксери, що він його сам таки винайшов: він тільки чекає листа з міністерства, щоб дістати премію в сто тисяч франків і виплатити свій рахунок у дешевенькій молочній, де він снідав і мало не позводив з глузду її хазяїв своїми мареннями та екстравагантними надіями.

Цей напівзбожеволілий південець дуже розважав Руместана. Він завжди і скрізь водив його з собою, підбивав на розмови, на чудасійство. Коли Нума зупинявся поговорити з будь-ким на бульварі, Бомпар, з виразом власної гідності на обличчі, відходив на крок осторонь, удаючи, ніби-то йому треба запалити загаслу сигару. На похоронах і на театральних прем'єрах можна було бачити, як він сновигав і метушився, запитуючи в кожного:

— Не бачили ви Руместана?

І він таки домігся, що в Парижі його знали всі майже так, як і самого Руместана. Цей тип „супутника“ часто можна стрінути в Парижі, бо мало не кожна відома людина водить за собою свого Бомпара, що живе в її тіні та викрає собі з неї щось подібне до власної окремої індивідуальності. Цілком випадково Бомпар Руместанів мав багато власного, своєрідного. Але Розалі не терпіла цього додатку до свого щастя, що вічно встрявав поміж нею та її

чоловіком, що відбирав у неї ті рідкі хвилини, коли вони могли б побути насамоті. Обидва приятелі говорили їхньою місцевою говіркою, що ніби відсувала її осторонь, сміялися з місцевих каламбурів, яких не можна було перекласти. Найбільше ж вона докоряла Бомпарові за його пристрасть брехати; їй відтутні були його витівки, що їм вона спочатку надавала віри, — до такої міри всякий ошук був прикрий і невластивий цій простій, одвертій натурі. Найкраще, що було в її натурі—це гармонійне єднання слова й думки, що відчувалось у всьому, а насамперед у дзвінкості й переконаності її кришталевого голосу.

— Я не люблю його!.. він брехливий... — говорила вона щирим, глибоко обуреним тоном, що дуже смішив Руместана. І, обороняючи свого друга, він заперечував:

— Але ж, перепрошую, він не брехливий, це тільки людина з фантазією... Він живе, наче спить, і розповідає вголос свої сновиддя... На моїй батьківщині багато подібних людей. Це—сонце, це — акцент... Поглянь на мою тітку Порталь... Поглянь і на мене... Та ж я сам, якби що-хвилини не стежив за собою...

Її маленька ручка протестувала, затуляла йому рота...

— Мовчи, мовчи!.. Я перестала б тебе кохати, якби ти справді був отаким південцем...

Проте, він був не інший, був саме такий, і, не зважаючи на його паризьку витриманість, на весь його світський приголомшливий лиск, вона мусила була незабаром помітити в ньому цей жахливий південь, рутинний, брутальний, нелогічний. Вперше це трапилося підчас розмови про релігію: у цій справі, цьому питанні, як і в іншому, Руместан додержував традицій своєї провінції. Він являв собою тип про-

вансальця-католика, що сами ніколи не ходять до костьолу, а якщо йдуть, то для того лише, щоб наприкінці літургії відшукати там свою дружину; стають вони на виході біля кропильниці з поблажливим виразом „папаші“ на виставі хінських тіней, сповідаються вони тільки підчас холери, але дозволять повісити й катувати себе за цю невідчувану ними віру, що ані трішки не стримує ні їхніх пристрастей, ні їхніх нахилів до злочинства.

Одружившись, він знав, що його дружина одної з ним віру, що кюре костьолу святого Павла виголосив їм хвальне казання, якому цілком відповідали безліч свічок, килими, кошики квітів, — все, що при таманне найкращому шлюбові. Більшого він не потребував. Женщини, яких він знав, — його мати, його кузина, тітка Порталь, герцогиня Сен-Доніно, — всі вони були побожні католички. Отже, він дуже здивувався, спостерігши по кількох місяцях подружнього життя, що Розалі не ходить до костьолу. Він сказав:

— Хіба ти ніколи не ходиш до сповіді?

— Ні, друже мій! — відповідала вона спокійно. — Але ж і ти не ходиш, як я бачу...

— О! Я — то інша річ...

— Чому?..

Вона дивилася на нього своїми ясними, здивованими очима. Вона ще не усвідомила собі, що жінка — це істота нижчого порядку. Нума не мав, що відповісти і дав їй можливість висловитись. О, вона зовсім не була вільнодумна чи нерелігійна. Вихована в найкращому пансіоні Парижу, де закона божого вона вчилася у священника костьолу святого Лаврентія, вона до 17 років, до самого виходу з пансіону, і навіть ще вдома кілька місяців виконувала

свої релігійні обов'язки разом з матір'ю, побожною південкою; але одного дня враз ніби щось обірвалося в ній, і вона сказала своїм батькам, що сповідь стала їй непереможньо відтратною. Мати намагалася була перемогти в ній цю, як вона гадала, примху, але тоді в справу встрянув Ле-Кенуа:

— Облиш, облиш!.. Мені, пригадую, трапилося теж саме, коли я був такого віку, як і вона...

З тієї хвилини вона радилась лише із своїм сумлінням і поводилась за його вказівками. А втім, будучи парижанкою і світською жінчиною, вона ненавиділа всяку показову безтактовну незалежність поглядів. А якщо вже Нума настирливо забажає піти до костюлу, то вона піде з ним, як ходила колись із своєю матір'ю, але ніколи вона не згодиться на брехню, на вдаваність, бо ж вона більше не вірує.

Він слухав її, торопіючи од здивовання, проїнятий справжнім жахом, що чує від неї ці думки. Вони так енергійно, переконано були висловлені, вони так чітко, яскраво намалювали її моральне єство, що всі ідеї південця про жіночу залежність пішли з димом.

— Ти, значить... не віруєш в бога?—промовив він своїм адвокатським голосом, урочисто підвівши пальця д'гори, до скульптурних оздоб пляфону.

— А хіба ж це можлива річ?—скрикнула вона мимоволі і так щиро, що цей покрик вартий був цілого символу віри. Тоді Нума почав апелювати до світу, до соціяльних взаємин, доводити солідаризацію ідеї релігійної й монархічної.

— Усі наші дами додержуються релігії: герцогиня, мадам д'Ескарбо; всі вони приймають свого духівника за своїм столом, на підвечірку... Коли про це довідаються, то це зробить дуже прикре вражіння...

Він зупинився, розуміючи, що заплутується в аргументах, і дискусія на цьому скінчилася. Дві чи три неділі він з великою урочистістю водив свою дружину на службу божу, що було для Розалі нагодою прогулятися під руку з чоловіком. Але незабаром він зрікся цього режиму, покликавшись на справи, і за-недбав всякі католицькі маніфестації.

Однак, це перше непорозуміння не порушило ані на крихту їхнього подружнього ладу. Немов бажаючи заслужити собі вибачення, молода жінщина подвоїла свою запобігливість, свою винахідливу й завжди усмішливу покірність. Може, не так засліплена тепер, як за перших днів спільного життя, вона неясно передчувала такі речі, що в них сама собі не насмілювалася навіть признаватися, проте, почувала себе щасливою, бо вона цього бажала, бо вона ще жила в тих оболочках, куди потрапляють усі нововінчані, змінивши життя та усвідомлюючи свою жіночу долю, куди потрапляють вони, ще обгорнені тими мріями й наївністю, що нагадують уривки їхнього білого шлюбного тюлю. Збудження було неминуче, і воно прийшло несподівано. Це було щось жахне.

Якось улітку вони провадили теплий сезон в Орсе в маєткові сім'ї Ле-Кенуа. Розалі, по від'їзді батька й чоловіка до Парижу, куди вони виряджалися щодня, огляділася, що їй бракує одної моделі дитячої білизни, яку вона шила. Авжеж сама шила, боже мій! Звісно, все можна купити готове й розкішне, але справжні матері, ті, що робляться матерями загодя, люблять шити і краяти сами, і в міру того, як сповнюється скринька з дитячим одягом, вони почувають, що прискорюють народження дитини, що до цього моменту наближує їх кожний стібок.

Нізащо на світі не згодилася б Розалі позбавити себе цих радощів і не дозволила б нікому доторкатися до цієї колосальної роботи, що її вона розпочала вже п'ять місяців тому, саме тоді, як упевнилася в своїм щасті. Там, в Орсе, на затишній лавочці під криластою катальпою, де вона працювала, була ціла виставка маленьких чепчиків, які вона приміряла на свій кулачок, маленьких фланельових платтячок, дитячих кофточок з простими рукавами, що ясно відбивали своєю формою все життя й незграбні рухи немовлят... І от бракує одного моделю...

— Пошли по нього покоївку!—порадила мати.

— Покоївку... От іще!.. Та хіба ж вона тямить?.. Ні, ні, я поїду сама. Я скінчу свої покупки до полудня. А потім зроблю сюрприз Нумі, поснідаю з ним половиною його сніданку.

Думка за цей несподіваний сніданок з чоловіком на вулиці Скріба, у них на квартирі, що була напівспорожнена, без гардін на вікнах і з покрівцями на меблях,—думка ця тішила її, мов якась школярська витівка. Скінчивши свої справи і простуючи наверх парадними ходами без килима, як це звичайно буває в паризьких домах улітку, вона посміхалася сама до себе і, тихесенько вставляючи ключа у замочну щілину, щоб увійти несподівано, говорила собі:

— Я трошечки спізнилася... Він, либонь, уже скінчив свій сніданок...

І, справді, в їдальні залишалися тільки недоїдки вишуканого сніданку на дві особи та льокай у клітчастій куртці, що розсівся за столом і випорожнював пляшки та полумиски. Спочатку вона подумала тільки про те, що з її ж вини план сніданку вдвох завалився. Ах, навіщо ж вона гаяла час у тій крамниці

перед гарненькими дрібничками з вишивками й мереживом!..

— Мосьє вийшов?

Її не вражали ще ні мовчанка льокая, ні те, що його нахабне, пласке обличчя, облямоване двома довгими бакенбардами, нагло зблідло. Вона помічала тільки, що слуга хвилюється, застуканий на гарячому вчинкові крадіжки й гурманства. Однак, він мусив признатися, що мосьє ще вдома... зайнятий справами... і на довгий час зайнятий. Але як утруднено він вимовляв це, як він загикувався, як тримтіли руки старому льокаєві, коли він прибирав з столу і ставив начиння для своєї господині.

— Мосьє снідав сам?

— Так, мадам... Тоб-то, ні... з мосьє Бомпаром.

Вона дивилась на якесь чорне мереживо, кинуте на крісло. Льокай також його бачив, їхні очі зустрілися на тій самій речі, і в неї, мов блискавиця, майнула тривожна думка. Раптом, не мовивши більше ні слова, метнулася вона вперед, прожогом пробігла через вітальню, підійшла просто до дверей кабінету, відчинила їх на всю широчинь і впала, як підбита... Вони навіть не подбали за те, щоб замкнутися на ключ.

І коли б ви бачили цю сорокалітню жінку, підтопану блондинку з поприщеним обличчям, тонкими губами й пом'ятими, як старі рукавички, повіками; під очима у фіялкових колах безліч зморщок, слідів розпусного життя; плечі квадратіві, голос нудний. Але це була великосвітська пані... маркіза д'Ескарбез... а для нашого південця цей титул заміняв собою все інше, герб заслоняв од нього жінчину. Розлучена із своїм чоловіком через скандальний процес, розірвавши звязки з своєю родиною, з найкращими домами

фобурга, мадам д'Ескарбез приєдналася до імперії, утворила в себе політичний і дипломатичний салон з поліційним присмаком, куди вчащали, без своїх дружин, найвидатніші тодішні діячі; потім, після двох років інтриг, коли вона створила собі партію й набула впливу, вона надумалася подати апеляційну скаргу на вирок суду. Руместанові, що виступав, як заступник її інтересів у першій інстанції, важко було зректись продовження процесу. Він вагався, побоюючись надто різких її політичних поглядів, дуже добре відомих усім. Але маркіза так уміло повелася з ним, і шанобство адвоката до такої міри було підслеслене її поводженням, що адвокатів опір вщухнув. Тепер до апеляції було вже недалеко, і вони бачилися щоденно або в нього, або в неї, жваво посуваючи вперед їхню подвійну справу.

Розалі мало не вмерла з цього страшного відкриття, що вразило її напередодні материнства, коли чутливість жінки до зовнішніх вражень надзвичайно підвищена, коли в ній б'ється два серця і тому в ній два вогнища страждання. Дитина тут же померла, мати видужала. І коли після трьохденної непритомності до неї повернулася свідомість і заразом здібність страждати, то з нею трапився такий напад гірких сліз, що ніщо не могло ні зупинити їх, ні осушити. Без крику, без жодного зойку вона виплакалася над зрадою чоловіка й друга, але її сльози побігли ще рясніше перед порожньою колискою, де під блакитними заслонками спали тільки речі дитячого вбрання. Бідолашний Нума був мало не в такому ж самому розпачі. Його великі надії на маленького „Руместана-старшого“, завжди прикрашеного престижем у провансальських сім'ях, були зруйновані, знищені через

його ж власну провину. І це бліде жіноче обличчя з виразом самозречення, це горе, ці затислі зуби, ці глухі ридання краяли йому серце: її горе було надто відмінне від його власного суму, від його поверхової чуйности, яку він виявляв, доки сидів біля ліжка його жертви з повними сліз очима і тримтючими устами.

— Розалі!.. ну, послухай же... ну...

Тільки це й міг він сказати, але чого тільки не вчувалося в цих незначних словах, що їх він вимовляв з південним акцентом і жалісним тоном. В них чулося:

— Не побивайся так, дурненька... Хоч би було чого! Невжеж ти боїшся, що це мені перешкоджатиме кохати тебе?

І справді, він кохав її остільки, оскільки, взагалі, його легковажність дозволяла йому серйозно кохати. Він не мріяв ні за кого, крім неї, щоб було кому вести його господарство, пестити його самого, доглядати. Він, що так наївно висловлювався: „Я потребую відданої мені людини побіч себе!“—дуже добре бачив і знав, що вірнішої, відданішої дружини він не міг і побажати собі. Думка, що він її може втратити, лякала його. І це ще не кохання?!

Гай-гай! Розалі марила зовсім іншим. Життя їй було розбите, божка повалено, довір'я назавжди втрачено. І все ж вона вибачила. Вона вибачила з жалю вона поступилась, як мати поступається перед благаннями і слізьми свого дитинчати, що просить помилувати його, також іще за-для доброї слави їхнього імени, імени батька її, що було б заплямоване скандалом розводу, і, нарешті, тому, що батьки були надто упевнені в її щасті з чоловіком, і вона не могла позбавити їх цієї ілюзії. Але, вибачивши так самовіддано,

вона застерегла його, щоб він удруге не сподівався на вибачення, якщо знову повторить щось подібне. Ніколи більше! Бо тоді обидва їхні життя розлучені будуть немилосердно, остаточно, привселюдно розлучені!.. Це було сказано тим тоном і з тим поглядом, коли жіноча гордість бере свій реванш над усіма суспільними умовностями й кайданами.

Нума зрозумів і зарікся, щиро зарікся більше цього не робити. Він весь ще й досі здригався, думаючи, як він ризикував своїм щастям, цим спокоєм, що був йому надто дорогий, бо давав йому задоволення, бо вдовольняв лише його самолюбство... І, почувавши радість, що він позбувся великої пані, цієї ширококісної маркізи, яка поза своїм гербом збуджувала його чутобу не сильніше, ніж ота „колишня для кожного“ з кав'ярні Мальмуса, тішучись, що йому не потрібно вже буде писати їй листи та призначати побачення, (що зникли геть усі ці вдавані, непотрібні сантиментальності, які зовсім не пасували до його широкої, розгонистої натури, він аж сяяв, що повернув собі жінчину ласку і здобув внутрішній спокій.

І знову він був щасливий, як колись. На око нічого не змінилося в їхнім житті. Завжди, як і раніше, накритий був у них стіл, прийоми й вечірки йшли своєю чергою. Як і перш, Руместан на них співав, деклямував, пишався, не підозрюючи коло себе пари невсипующих, широко відкритих очей, просвітлених справжніми слізьми. Розалі тепер прекрасно бачила свого великого чоловіка, що ввесь був із жестів, з порожніх фраз, був добрий, і іноді навіть щедрий, але добрий добротою коротенькою, сплетеною з примхи, пихи і джинджуристої жаги компліментів. Вона почувала, як мало глибокого в цій натурі, хиткій

у своїх переконаннях і в своїх почуттях; найбільше ж боялася вона (за себе й за нього) його слабкохарактерности, що її прикривалося гучними фразами та вигуками й це завжди обурювало її; але одночасно й привертало до нього тією потребою матернього опікування, що на ній ґрунтується відданість жінки, коли кохання вже зникло. І завжди готова віддавати себе, жертвувати собою безогляду на зраду, вона побоювалася лише одного: „тільки б він не позбавив мене моєї мужности!“

Прониклива й чуйна, Розалі хутко помітила зміну в поглядах свого чоловіка. Його взаємини з фобургом Сен-Жермен де-далі гіршали. Китайковий жилет старого Санье та шпилька його краватки в формі лілеї вже не імпонували йому. Він вважав, що цей великий розум виснажується. Віднині тільки сама тінь його засідала в парламенті, дрімлива тінь, що дуже нагадувала самий легітимізм, його остовпіле задубіння, близьке до смерти... Отже ж Нума помаленьку й потихеньку, напіводчиняв свої двері імперіялістським славетностям, що з ними він зазнайомився в салоні маркізи д'Ескарбез, яка саме й підготувала в ньому цей ухил.

— Поглядай-но на свого великого чоловіка!.. Щось, здається мені, він починає міняти шкіру...—мовив Ле-Кенуа своїй дочці, коли якимось за обідом адвокат загадково закинув щось партії Фрошдорфа, прирівнявши її до дерев'яного Дон-Кіхотового пегаса, нерухомо прикованого до свого місця в той час, як його їздець із зав'язаними очима марив, що мчить далеко у блакитнім сьайві.

Їй не треба було довго випитувати його. Хоч який уже він був майстер брехати, але всяка його брехня—

а він ніколи не вважав за потрібне стверджувати її тонкими доказами—завжди таїла в собі якусь внутрішню незлагодність, що відразу викривала її. Увійшовши якимось уранці до його кабінету, вона застала його зануреним у писання листа і, нахиливши свою голову врівень з його головою, запитала:

— Кому це ти пишеш?

Він збентежився, спробував вигадати щось, але, пронизаний її невблаганим, як сумління, поглядом, віддався наглому поривові вимушеної щирости...

Це лист до імператора, і в цьому листі, писаному пишним стилем адвоката, що жестикулює своїми широкими рукавами, він приймав пост члена Державної Ради. Лист починався так:

„Вандеець півдня, що виріс і виховався в монархістській вірі та в пошані до культу давнини, я певний, що не йду ні проти моєї честі, ні проти мого сумління...“

— Ти цього не пошлеш!—твердо мовила Розалі.

Спочатку він був розлютувався, заговорив бундючним, брутальним тоном, як справжній буржуа з Апсу, що сперечається вдома з дружиною. Куди вона, зрештою, втручається? Чи ж вона на цьому хоч трохи розуміється? Хіба ж він коли-будь докучає їй з приводу того чи іншого фасону її капелюшів чи новомодних спідниць?

Він гримав, як на трибуні судового засідання, перед мовчазним, мало не призирливим спокоєм Розалі, що давала йому висловитися досхочу, добре знаючи, що останні уламки його волі будуть в її руках. Це—поразки бурхливих натур, бо такі вибухи знесилюють та обезброюють їх.

— Ти не пошлеш цього листа, — продовжувала вона, — це було б зрадою цілого твого життя, твоїх зобов'язань!..

— Зобов'язань?.. Та кому ж я їх давав?

— Мені... Згадай, як ми з тобою зазнайомились, як ти опанував моє серце твоїм ремством, твоїм чудовим обуренням проти імперіялістського маскараду! Але поза твоїми поглядами я ще краще пам'ятаю твою раз на завжди дібрану лінію поведінки, твою відвертість і сувору, мужню волю, що завжди так захоплювала мене...

Він почав оборонятися. Та невже він засуджений киснути впродовж усього життя в задубілій, кволій партії, в знелюднілому, засипаному снігом таборі? До того ж не він іде до імперії, але сама імперія йде до нього. Імператор—чудова людина, повна ідей, далеко вища за всіх, хто оточує її...

І довго він наводив ще інші докази, властиві зрадникам. Розалі не погодилась ні з одним із них і тільки вказала йому на незручність його зрадливого наміру.

— Невжеж ти не бачиш, як турбуються, як тривожаться всі вони? Всі почувають, що ґрунт під їхніми ногами вже підкопано, міновано... Досить найменшого товчка, одного одірваного камінця—і вся їхня будова завалиться... Та ще й у яку глибоку прірву завалиться!

Вона вдостотнювала, викладала всі подробиці, резюмуючи все те, що мовчазна жінчина спроможна зібрати й обміркувати з дискусій мужчин по обіді, що вона підслухала, коли мужчини, поділившись осторонь на гуртки, лишають своїх дружин (чи розумних, чи ні) нудитися в таких банальних розмовах, що

навіть питання туалету, чи великопанські пльотки не завжди можуть ожвавити їх. Руместан здивувався:

— Чудна жінщина!.. І звідки вона цього всього набралася?

Він оторопів, побачивши її такою розумною. Він ніколи не сподівався. І враз, в одному з тих раптових поривів, що прикрашають подібні комизливі характери, він обхопив руками цю розсудливу голівку, таку юну і знадливу, і покрити її безліччю ніжних поцілунків.

— Ти маєш рацію, сто разів маєш рацію!.. Треба написати якраз навпаки...

Він хотів був розірвати свою чернетку. Але йому подобалась початкова фраза, і він подумав, що чернетка може здатись, якщо замінити її отак:

„Вандеець півдня, що виріс і виховався в монархістській вірі та в пошані до культу давнини, я пішов би проти своєї честі й сумління, якщо погодився б прийняти той пост, що Ваша Величність його мені...“

Це зречення, дуже поштиве, але й дуже тверде, надруковане в легітимістських газетах, дало Руместанові зовсім нове становище, перетворило його ім'я на синонім непідкупної вірності. „Нерозшиваний!“— вихваляла його весела карикатура в „Charivari“, де змальовано було тогу славетного адвоката, що її, запекло дискутуючи, тягли до себе різноманітні партії. За якийсь час імперія розпалась і, коли скликано збори в Бордо, Нумі Руместанові довелося робити вибір серед трьох департаментів півдня, що обрали його на депутата лише через цей його лист до імператора. Його перші промови, занадто, може, бучні

і красномовні, незабаром поставили його на чолі всіх правих партій. По суті, він являв собою не щось інше, як дрібну монету старого Саньє; але за цієї епохи мішаних рас чистокровні породи надто рідшають, і новий лідер здобув собі на лавах парламенту такий же легкий тріумф, як колись на канапках кафе Мальмуса.

Член генеральної ради свого департаменту, божок цілого півдня, він іще вище піднісся з ласки високого становища свого тестя, призначеного на старшого голову касаційного суду з часу падіння імперії. Нума не сьогодні-завтра, очевидно, мав стати за міністра. Чекаючи цього, велика людина, велика для всіх, крім власної дружини, виставляла всім напоказ свою нову славу, роз'їжджаючи між Парижем, Версалем та Провансом. Ласкавий, фамільярний, зух-хлопець, він брав із собою в дорогу і свій ореол, але залюбки лишав його в своїй дорожній валізці, мов той парадний шапокляк.

IV

Тітка з півдня. Спогади дитинства

Дім Порталів, де що-разу живе велика людина Апса підчас свого перебування в Провансі, взято на облік, як одну з місцевих знаменних речей. Він фігурує в „Guide Joanne“ разом із храмом Юнони, з цирком, стародавнім театром, баштою Антонінів—цими старими рештками римського панування, що ними місто так пишається й ретельно доглядає їх. Але в цьому старому провінціяльному житлі одвідувачам чужинцям показують не важкі, склепінчаті ворота, вкриті величезними головками цвяхів, і не високі вікна із зубчастими й шпичастими ґратами, а лише балкон першого поверху з залізними поручнями, що

нависає над східцями. Звідси Руместан промовляє і з'являється перед натовпом людей підчас своїх наїздів до Провансу. І ціле місто може засвідчити, що це дужа рука промовця надала примхливо вигнутих ліній та оригінальної опуклости балконові, який колись був рівний, мов лінійка.

— Té! погляньте... Il a petri le fer! Він гне залізо, наш Нума...

Вони заявляють це, витріщивши очі й так старанно підкреслюючи „r“—petrrri le ferrr, що не лишається й тіни сумніву.

В Апсі нарід гордий і добродушний, але відзначається жвавiстю вражiнь та нестриманiстю язика. Змалювати його допоможе нам типовий зразок місцевої буржуазії—тітка Порталь. Вона дуже гладка, з нахилом до апоплексії. Вся кров кинулась їй до щок, що мали кольор винового фусу і являли собою цілковитий контраст з надто білою шкірою колишньої блондинки, помітною на невеличкім краєчку шиї, а також і на чолі з акуратно начісаними на нього коками матово-сріблястого волосся, що виступало з-під прикрашеного синявими стьожками очіпочка. Корсаж був застібнутий навкіс, проте вона мала величний, імпозантний вигляд і привітну усмішку. Отакою з'являлася перед вами тітка Порталь у сутінках свого салону, завжди герметично закритого, за звичаєм півдня; можна було подумати, що це фамілійний портрет, що це стара маркіза Мірабо, цілком доречна тут, у стародавньому домі, що його збудував за сто років тому Гонзаго Порталь, старший радник парламенту Ексу. В Провансі можна ще й тепер наразитися на такі фізіономії домів і людей минулих часів, немов минулий вік щойно вийшов через ці дзеркальні двері, зали-

шивши в щілині напіводчинених половинок кінчик свого одягу з фалбалами.

Але якщо в розмові з тіткою ви мали б нещастя доводити, що протестанти варті католиків або що Анрі V далеко ще до трону, старий портрет відразу вискочив би із своїх рямців і з напруженими на шиї жилами, розпатлавши гнівними руками акуратні начоси на своїм чолі, почав би страшенно лютувати, лаятися, загрожувати, проклинати,—словом, тітку Порталь охопив би такий напад гніву, що його кумедні прояви добре відомі цілому містові.

Одного разу в неї на вечірці слуга упустив був на підлогу тацу із шклянками. Тітка Порталь знервувалась, почала кричати, сипати докорами, лементувати, і, нарешті, дійшла такого ступеня здратовання, коли гнів не знаходить уже потрібних слів. Тоді, задихаючись од усього того, що їй трудно було висловити, не маючи змоги прибити незграбного слугу, вона задерла й накинула на голову свою шовкову спідницю і, сховавши в ній своє обличчя, намагалася в цей спосіб притлумити шалені зойки і гримаси лютости, ані трошки не турбуючись, що виставляє напоказ перед усіма гостями свої білі, накрохмалені „десу“ монументальної дами.

У всякому іншому місці її назвали б божевільною. Але в Апсі, в країні гарячих, запальних голів, вдовольнилися тим, що охрестили мадам Порталь „гострім язичком“. І справді, йдучи майданом Кавалері пополудні, коли лише сюрчання коників та кілька гам на роялі оживляють монастирську тишу міста, можна почути крізь віконниці старовинного житла дивовижні покрики хазяйки дому, що ними вона підбадьорує й спонукає до праці свою прислугу:

— Потворо... убійнику... злодюго... блягузнику... бандите!.. Дограєшся ти!.. Я тобі руки одріжу!.. Я шкіру з живота тобі здеру!..

Двері хлопають, поручні сходів здригаються під високими, побіленими вапном, лункими стелями, вікна з хряском розчиняються, ніби для того, щоб викинути крізь них шматки тіл бідолашної прислуги, яка, на все це не зважаючи, робить тимчасом свою роботу, звикнувши вже до громовиць гніву й добре знаючи, що все це тільки слова.

Зрештою, це була що-найдобріша жінщина, палка, щедра, що хотіла кожному бути до вподоби, кожному догоджати, шматувати себе на частки: це—одна з відмінних рис її раси, що дуже гарно відбилась і на характері самого Нуми. З того часу, як його обрано на депутата, дім його тітки на майдані Кавалері становив уже його власність; тітка Порталь застерегла лише за собою право жити в цьому домі „до життя“, як висловлюються правники, тоб-то до самої смерти, і яким справжнісіньким святом були для неї ці приїзди її парижан, ці серенади, прийоми, візити що сповняли тоді, з ласки великого небожа, її самотне життя, пожадливе до шумних подій! Крім того, вона обожувала свою небогу Розалі саме через цілковиту протилежність їхніх натур, а також і через надмірну пошану, що вона почувала до дочки голови касаційного суду Ле-Кенуа, найвищого судового урядовця у Франції.

По правді сказати, молодій парижанці треба було виявляти чималу поблажливість, чималий культ сім'ї (до чого вона звикла в батьківському домі), щоб терпіти впродовж двох довгих місяців витівки і втомні виверти безладної тітчиної фантазії, вічно зворушеної

й остільки ж рухливої, оскільки ліниве було її гладке тіло. Сидячи в холоднавих, як мавританський двір, сінях, де добре таки тхнуло вогкістю й цвіллю, Розалі, з вишивкою в руках, як питома парижанка, що ні хвилини не може бути бездіяльною, слухала протягом двох годин дивовижні теревені товстулі, яка сиділа в кріслі напроти неї з порожніми руками, щоб легше було жестикулювати; вона без краю задихано розповідала за різні міські події—цілу міську хроніку; згадувала за свої сутички з покоївками й фурманом, то надаючи їм за своєю примхою, найдосконаліших якостей, то навпаки, виставляючи їх, мов якихся монстрів, пристрасно захищаючи одного, або ж пристрасно лаючи іншого, і, нарешті, кидалася на новий об'єкт своєї антипатії з найжахливішими обвинуваченнями, страшними та кривавими вигадками, бо ними голова її була насичена, мов якийсь гумористичний альманах. На щастя, Розалі, живучи із своїм південцем Нумою, звикла до подібних шалених вибухів слів. Вона їх сприймала ніби по той бік своїх мрій та думок, ані трішки не заважаючи. Лише іноді вона запитувала сама себе, як могло статися, що вона, така витримана, така скромна й тиха, могла ввійти до цієї сім'ї комедіантів, вічно замаскованих фразами й жестами, і коли тітчина розповідь набирала вже надто неймовірних рис, вона перебивала її коротеньким зауваженням.

— О! Моя тіточко...

— А справді, ви маєте рацію, моя дитино!.. Я тут, мабуть, трохи щось перебільшую...

Але бурхлива фантазія тітчина знову перехоплювалась на іншу, таку ж божевільну дорогу, і знову вона торохтіла з промовистою, кумедною, то комічною, то

трагічною мімікою, надягаючи на своє обличчя по черзі обидві маски античного театру. Вона трохи заспокоювалася лише для того, щоб розповісти про свою, єдину за все життя, подоріж до Парижу, про чудеса пасажу „Сомон“, де вона мешкала в маленькому готелі, улюбленому притулку всіх провансальських комерсантів, що вікнами виходив до якогось вітражу, де було душно, як в оранжерії. В паризьких оповіданнях тітки Порталь цей пасаж завжди виставлявся, мов якийсь центр його еволюції, мов надзвичайно елегантне, великопанське місце.

Ці розмови, порожні й марудні, приперчувалося дивним, кумедним французьким жаргоном, де стародавні вислови, засхлі квіти колишньої риторики, перемішано з найкурйознішими провансализмами, бо сама мадам Порталь бридилася місцевої говірки, цього чудового що до колоритності й гучності „patois“, яке звучало, наче латинська луна над блакитним морем, в устах тамтешніх селян та, взагалі, нижчих шарів людноності. Вона належала до тієї групи провансальської буржуазії, що перекладає „Pécaïré“ через „Péchère“ і певна, що вимовляє правильніше. Коли фурман Менікль (Домінік) просто говорив:

— *Voù baia de síraïo au chivaou* (я піду дати коням вівса),—йому відповідали з бундючним виразом на обличчі:

— Не розумію... мовте „français“, мій друже!..

І Менікль повторяв тоді свою фразу аби-якою французькою мовою, тоном школяра:

— *Je vais bayer dé sívade au chivau...*

— Дуже гарно!.. Тепер я зрозуміла.

І той ішов геть, переконаний, що говорив справжньою французькою мовою. Що-правда, на південь

од Валансу всі говорять тільки таким зіпсутим „français“.

До того ще тітка Порталь сполучала всі слова не за свою власною фантазією, але за звичаями місцевої граматики, вимовляючи: „deligence“ замість „deligence“ то-що. Вона не плакала, вона „падала в сльози“... Мова її, крім того, насичена була дрібними, апострофованими слівцями без жодного змісту, що ними провансальці залюбки оздоблюють свою розмову, пом'якшуючи, підкреслюючи чи підсилюючи ними ті чи інші місця.

Це призирство тітки Порталь до півдня, починаючи з місцевої говірки, поширювалося на звичаї, на традиції, навіть на одяги. Так само, як вона не хтіла, щоб фурман її говорив по-провансальському, так не потерпіла б вона у себе служниці в стрічці та очіпку, що їх носять мешканці Арля.

— Мій дім—не ферма і не бавовняна фабрика!— говорила вона. Але, забороняючи національний головний убір, вона не дозволяла бідолашнім служанкам носити й капелюші. Капелюш в Апсі—це відмінна ієрархічна відзнака буржуазного походження: тільки капелюш дає право на титул „мадам“, що в ньому відмовляють жінщинам простого походження. Треба бачити, з яким виразом переваги розмовляє з височини свого величезного капелюша дружина якого-будь відставного капітана чи службовця мерії (він одержує вісімсот франків річно, а вона сама ходить на базар) з якою-будь багатющою фармершою з Кро, вбраною в кембриновий очіпок, оздоблений справжнім валанс'єнським мереживом. В домі мадам Порталь усі дами носили капелюші вже понад сто років. Це й було причиною запеклого призирства тітки до бідного люду

й через кілька днів після урочистого свята в циркові обдарувало Руместана страшною сценою.

Трапилося це в п'ятницю вранці, підчас сніданку. Південчанський сніданок, свіжий та приємний на вигляд, був надто пісний, бо тітка Порталь суворо додержувала вимог релігії; на скатерці з'являлися по черзі великі зелені стручки начиненого перцю, винні ягоди, що здавалися наляті кров'ю, мигдаль, розрізані кавуни, що скидалися на величезні рожеві магнолії, торти з анчоусами й ті малесенькі хлібці з білого тіста, що їх можна знайти лише в Провансі,—все це були легкі страви, поставлені серед глечиків свіжої води та куманців солодкого вина. А знадвору в цей час долітало сюрчання коників, і тримітне сонячне сяйво через нещільно причинені двері простягалось широкою білою смугою по цілій їдальні, лункій та склепінчатій, як монастирська трапезна.

Посеред столу на гарячій пательні парували дві апетитні котлети для Нуми. Хоч ім'я його благословлялося на релігійних конгрегаціях і згадувалося в кожній молитві, а, може, й саме через це велика людина Апса мала дозвіл від єпископа, і одна на всю сім'ю їла скромне, спокійно розрізуючи своїми дужими руками м'ясо з кров'ю і зовсім не турбуючись ні за свою дружину, ні за свою невістку, що мусили вдовольнятися, наслідуючи мадам Порталь, кавунами й винними ягодами. Розалі до цього вже звикла: цей ортодоксальний піст на два дні що-тижня становив частину її щорічної важкої спокути, так само, як сонце, містраль, москити, курява, тітчині оповідання та недільні служби в костьолі святої Перепетуї. Але Гортенза починала вже протестувати всіма силами свого молодого шлунку і потрібен був

чималий вплив старшої сестри, щоб стримувати її примхливі витівки, які поставили б шкереберть усі розуміння мадам Порталь що до виховання й чемного поведження молодих панянок. Бідна дівчина на тяжку силу підносила до своїх уст цю прикру їжу, комічно поводила очима, захлано роздувала ніздрі в бік руместанових котлет і так тихенько, що почути її могла одна лише Розалі, говорила:

— Це ж ніби навмисно... Я ж сьогодні вранці їздила верхи... Уяви собі мій апетит після далекої дороги!..

Вона ще й досі була вбрана в амазонку, що дуже пасувала до її довгого гнучкого стану, як і маленький чоловічий комірець до її жартівливого, з неправильними рисами, обличчя, ожвавленого гулянкою на свіжій повітрі. І тому, що ця ранішня гулянка заохотила її, вона спитала:

— До речі, Нумо... Коли ж ми одвідаємо Вальмажура?

— Хто це Вальмажур?—також спитав Руместан, бо з легкодумної голови його вже зник був спомин за тамбуринера.—Тé, справді, Вальмажур... Я й не подумав за нього... Який артист!

Він захопився, згадавши цирк і фарандолу під глухі звуки тамбурина, що хвилювали його думки й гули всередині його шлунку. Враз він промовив рішуче:

— Тітко Порталь, позичте нам вашого берлина! Ми поїдемо після сніданку.

Брови тітчині збіглися над витрішкуватими очима, що палали, як очі японського божка.

— Берлина?.. Аvai!.. А ще чого?.. І навіщо це? Хіба ти справді хочеш везти своїх дам до цього музики на тютю-панпан?

Це „тютю-панпан“ так гарно передавало подвійний інструмент-сопілку і тамбурин, що Руместан засміявся. Але Гортенза почала завзято обороняти стародавній провансальський тамбурин. З усього, що вона бачила тут, на півдні, ця гра найбільше вразила її. Крім того, нечесно ж буде не додержати слова, даного цьому талантовитому хлопцеві.

— Він—великий артист! Ви ж, Нумо, сами це сказали!..

Тітка Порталь ніяк не могла зрозуміти, щоб така людина, як її небіж, турбувала себе через якогось селянина, „менажера“, приналежного до сім'ї, де з покоління до покоління всі грали на дудку підчас сільських свят. Захоплена своєю думкою, вона призириливо закопилила губи, розчепірила свої пальці на уявлюваній дудці, а другою рукою почала відбивати такт по столі, наслідуючи всі рухи музичини. Ото, справді, знайшов кого показувати дамам!.. Ні, тільки Нума здатний на подібні витівки... До Вальмажура... Мати, пресвята богородице! І в запалі вона почала звалювати на сім'ю Вальмажурів всілякі злочини, виставляючи її, як кубло потвор, легендарних і кровожерних, коли раптом помітила по той бік стола Менікля, що був земляком Вальмажурів і слухав її з виразом надзвичайного здивовання та докору. Відразу ж гучним голосом вона звеліла йому йти передягнутися й ладнати берлина на дві години без чверти... Так завжди кінчалися всі напади тітчиного гніву.

Гортенза кинула свою серветку й побігла поцілувати стару тітку в обидві щоки. Вона сміялася, підстрибувала з радощів і квапила сестру:

— Хутчій, хутчій, Розалі!..

Тітка Порталь глянула на свою небогу:

— Слухайте, Розалі, я сподіваюся, ви не поїдете з цими дітьми!

— Ні, тітко, ні... Я залишуся з вами,—відповідала молода жінчина, непомітно всміхаючись на думці, що через свою невтомну ласкавість і тиху покірливість вона набула в цьому домі ролі бідної родички.

На загаданий час Менікль був готовий, але його послали вперед, наказавши чекати на цирковому майдані: Руместан із невісткою пішли пішки. Молода дівчина дуже раділа й пишалася з нагоди оглянути Апс під руку з великою людиною, побачити садибу, де ця людина народилась, і, йдучи разом із нею вулицями, немов би простежити за її дитинством та юнацтвом.

Був час відпочинку. Місто спало, пустельне й мовчазне, заколисане містралем, що віяв поривчато й сильно, провітрюючи та прохолоджуючи душне літо Провансу, але утруднюючи ходу, особливо вздовж головного проспекту, де ніщо не заважало йому, де він міг бігти, кружляючи, обвиваючи колом ціле маленьке містечко, й ревучи, мов той випущений на волю бик. Тримаючись обома руками за плече свого супутника, Гортенза йшла вперед, нахиливши голову, засліплена й ледве переводячи подих, але їй приємно було, що її підхоплюють, несуть ці бурхливі наскоки вітру, які налітали, мов хвилі, з зойком, стогоном та розпорошеними бризками. Іноді доводилося зупинятись і хапатися за линви, де-не-де протягнені вздовж проспекту на випадок дуже великих вітрів. Вихорі, що крутили шматочки кори й насіння платанів, і ця пустка надавала сумного вигляду широкому проспектові, ще засміченому покиддю недавнього торгу, шкуринками динь та гарбузів, соломою, порожніми кошиками; здавалося,

що обов'язок замітати лежить тут лише на одному містралі. Руместан хотів як-найшвидче дістатися до екіпажа. Але Гортенза вперто зажадала прогулятися і, вся задихана, одбиваючись од цього борвію, що потрійним кільцем обгорнув довкола її капелюша блакитну газову шалю та наче приліплював до її тіла коротенький дорожній костюм, вона промовила:

— Як дивно, що бувають такі несхожі вдачі... От, Розалі справжній ворог вітру. Вона каже, що він розкидає її думки, заважає мислити. А мене вітер екзальтує, п'янить...

— О, і мене також!—вигукнув Нума з очима, повними сліз, ледве втримуючи капелюша на голові. І на якимсь завороті він раптом заявив:

— Ось і моя вулиця... Тут я народився...

Вітер трохи вщухав, чи, може, просто менше відчувався тут, віючи десь далі: так іноді в спокійній затоці порту буває чути відгуки далеких бурхливих хвиль. На досить широкій без тротуарів вулиці, вибрукованій гострими камінцями, стояв темний, сірий будиночок, стояв поміж монастирем Урсулінок, що приховувався в тіні крислатих платанів, і старою панською садибою, де на фронтівій будівлі видко було герб з інкрустованим на ньому написом: „Hôtel de Rochemaure“. Навпроти нього стояла дуже стара будова, невиразного стилю, оточена грубими колонами, тулубами статуй, надмогильними пам'ятниками, позначеними римськими цифрами; над зеленим порталом стояв напис „Академія“, зроблений літерами, що давно вже втратили свою позолоту. Тут саме і з'явився на світ наш славетний промовець 15 липня 1832 року, і можна було б відшукати чимало спільних рис та відзнак, порівнюючи його талан, досить куций, що

дхнув класицизмом, його католицькі й легітимістські традиції з цим житлом небагатого буржуа, що побіч себе мало монастир та панський будинок і скидалося просто на провінціяльну академію.

Руместан почував себе схвильованим, як і що-разу, коли життя ставило його віч-на-віч з його особою. Давно, давно, може, років із тридцять тому, не бував він тут. І якби не примха цієї дівчинки... Непорушність всього, що він побачив, дуже вразила його. Він розпізнав сліди на стіні, що їх зробила штаба віконниці, яку він, ідучи до школи, штовхав своєю дитячою рукою. Понівечені колони та інші дорогі йому недобитки академії кидали тоді на ті ж самі місця класичні тіні; олеандри панської садиби так само гірко пахли, як і за тодішніх часів. Він показав Гортензі вузьке віконце, звідки мати його що-разу квапила додому, коли він повертався із школи єзуїтів:

— Іди хутчій, батько вже вернувся!..

А батько дождатись не любив.

— Як, Нумо, це серйозно?.. Ви виховувались у єзуїтів?

— Так, сестронько, аж до дванадцяти років... А на тринадцятому тітка Порталь віддала мене до пансіону „Успіння божої матери“, найкращого в цілїм місті пансіону... Але мене вчили он там, у тім великім баракові з жовтими віконницями.

Він пригадував, здригаючись, відро з солоним розчином, що стояло біля катедри і де намочувалося ферули, щоб ремінь краще шмагав по тілі; згадував велику шкільну кімнату, де навколюшках складали лекції і де за найменшу провину змушували, стоячи навколюшках, що-хвилини простягати руки до „брата“ вчителя, простого й суворого, зодягненого в чорну

сутану, яка від напруження м'язів підчас екзекуцій збігалася догори під пахвами,—простягати руки до брата „Boute-à-cuire“, прозваного так через те, що він був одночасно й за кухаря; згадував він і гострий окрик шановного „брата“, і те, як припечені були пучки дитячих пальчиків, облитих чорнилом, і дрібненькі дрижаки болю. Гортенза обурювалася, слухаючи розповідь за такі жорстокі кари, і Руместан змалював їй кари ще лютіші, коли, приміром, учнів змушували вилизувати полляту водою плитнякову підлогу, а пісок і бруд до крові роздряповували бідолашним ніжні оболони язика та ясен.

— Але ж це жах!.. І ви тепер захищаєте цих людей? Ви промовляєте на їхню користь у парламенті?..

— Ах, дитино моя!.. Це... це—політика,—відповідав, ні трохи не збентежившись, Руместан.

Розмовляючи так, вони йшли низкою темних, як на сході вуличок, де бабусі спали на камінних порогах своїх будиночків, і йшли іншими вулицями, не такими темними, де на всю широчінь метлялись у повітрі широкі перкалеві смуги вивісок з вимальованими на них написами: „Дрібні товари“, „Мануфактура“ „Взуття“; так дійшли вони до того місця, що зветься в Апсі „майданчиком“,—асфальтового чотирикутника, що розтоплювався на сонці і оточений був крамницями, зачиненими й нікими на цю пору. Уздовж крамниць, в легкій і короткій тіні стін, хропіли чистильники чобіт, поклавши голови на свої скриньки з ваксою, розчепірівши руки й ноги, наче ті втоплі після поводи, що затопила була місто. Якийсь недовершений пам'ятник оздоблював середину „майданчика“. Гортенза захотіла довідатись, на кого чекає цей новий білий мармур, але Румастан трохи ніяково посміхнувся:

— Це довга історія...—мовив він, прискорюючи крок.

Муніципалітет Апса ухвалив був поставити йому пам'ятника, та ліберали з „Avant Garde“ закидали такими докорами цей апотеоз людини ще за її життя, що друзі мусили були зректися свого плану. Статуя Руместанова була вже зовсім готова, і, напевно, чекали тільки на його смерть, щоб поставити її на місце. Звісно, приємно думати, що після вашого похорону відбудеться подібна урочиста подія, що ви впадете лише для того, щоб знову підвестися в мармурі чи в бронзі; проте ж, цей порожній цоколь, що так лискучо сяяв на сонці, робив на Руместана раз-у-раз, як він тут бував, вражіння величної фамільної труни, і цього разу тільки видовище цирку розвіяло його сумні думки. Стародавній амфітеатр, позбавлений шумної недільної урочистості, знову обернувся на величну, грандіозну, непотрібну руїну, і крізь густі ґрати було видко його широкі коридори, холодні й вогкі, де ґрунт місцями пообсідав і камені повивалювались під кроками століть.

— Який тут сум тепер!..—мовила Гортенза з жалем, згадавши за тамбуринера Вальмажура. Але Нума на цю думку не пристав. Найкращі години його дитинства промайнули тут, тут він тішився, тут він жадав. Ах, ті неділі бою биків, коли він, разом з іншими дітьми, такими ж бідними, як і сам, тинявся довкола ґрат, не мавши десяти су, щоб купити вхідного квитка! Під палким промінням південного сонця споглядали вони здаля, оскільки їм це дозволяли важкі стіни, як фатаморгану: якийсь куточок цирку, ноги тореадорів, взуті в яскраві панчохи, оскаженілі копита тварини, куряву бою, що здіймалася в повітрі разом

із криками, сміхом, оплесками, муканням, гомоном переповненої людом споруди. Бажання увійти ставало надто сильне, майже непереможне. Тоді найсміливіші підстерегали момент, коли сторож відходив трохи обіч, і з чималими зусиллями пролазили крізь ґрати.

— А я пролазив що-разу!—мовив Руместан з виглядом задоволення.

Всю історію його життя резюмувалося в цих словах; чи вже йому так щастило, чи, справді, він був такий гнучкий і спритний, але хоч би яка вузька була щілина поміж ґратами, південець завжди пролазив.

— А все ж таки,—додав він, зідхнувши,—колись я був тонший, ніж тепер...

І погляд його з виразом комічного жалю перебігав од вузької щілини ґрат до широкої білої камізельки, що солідно облягала його сорокалітній живіт.

Поза величною спорудою їх ждав берлин, прихований в затишку від сонця й вітру. Менікль, зодягнений у свою важку синю ліврею, заснув, сидячи на козлах поміж двох кошків з провізією. Його довелося будити. Але перш, ніж вони сіли до екіпажу, Руместан вказав своякині на колишній заїзд „Au Petit-Saint-Jean“, що своїми білими мурами й широко відчиненими шопами запосів цілий куток циркового майдану: там було дуже завізно од розпряжених, за-порошених повозок та селянських з піднятими д'гори голоблями возів.

— Подивіться-но сюди, сестронько,—мовив він хвилюючись,—звідси я виїхав до Парижу двадцять один рік тому... Тоді залізниці в нас не було, до Мон-телімара ходили диліжанси, а потім—Роною... Боже, який я був щасливий, і як лякав мене тоді ваш велетень—Париж... Це, пригадую, було ввечері...

Говорив він усе це поспіхом, безладно, в міру того, як виникали спогади.

— ... Ввечері, о десятій, в листопаді... Місяць був такий ясний... Кондуктор звався Фук, і це була важна персона!.. Поки він запрягав, ми з Бомпаром тинялися вздовж і впоперек... З Бомпаром, ви ж його знаєте... Ми й тоді були вже приятелі. Він був або, принаймні, вдавав із себе аптекарського учня і мав надію оселитися зо мною разом у Парижі. Ми складали плани, марили за спільне життя, присягалися допомагатися одно одному, щоб як-найшвидче досягти мети... Він мене підбадьорував, давав поради, бувши трохи старший за мене... Єдине, чого я тоді боявся,—це тільки того, щоб не здаватися смішним. Тітка Порталь пошила мені для подорожи широченого плаща, що тоді тут були в моді і звалися „регланами“... Я не дуже покладався на цього реглана... І Бомпар примушував мене пройтися перед ним... Тé! Я ще й досі бачу свою тінь збоку... І з притиском, з властивим йому виразом на обличчі, він говорив мені: „Нічого, друже, нічого!.. Можеш носити... Ти не здаєшся смішним“. Ах, юність, юність!..

Гортенза, боячись, що ніколи не вибереться з цього міста, де велика людина під кожним каменем знаходила привід для промовистої зупинки, потихеньку підштовхувала його до берлина:

— Сідаймо, сідаймо, Нумо... Ми зможемо розмовляти й дорогою...

V

Вальмажур

Од міста Апса до гори Корду не більше, як дві години дороги, особливо, коли вітер віє в спину. Запряжений двома старими камаргськими кіньми, берлин

котився наче сам собою, його підштовхував містраль, потрушував його підкидав, вчавлював шкіру його буди або ж надимав, як те вітрило. Тут він не ревів уже, як на проспекті чи під склепінням воріт; тут, вільний, нестриманий, він мчав по величезній хвилястій долині з розкиданими по ній де-не-де самотніми фермами, сірими на зеленому тлі, що здавалися рештками зруйнованих хуртовиною селищ; він пролітав димом по небі, здіймав бурхливі хвилі на високому збіжжі, на верхів'ях оливкових гаїв, скручуючи сріблясте листя на деревах, і раптом повернувши назад, піднісши д'гори жовті потоки куряви, що хряскала під колесами, він нагинав щільні шерехи кипарисів та еспанського довголистого очерету, що своїм шелестом справляли таке вражіння, ніби край дороги дзюрчить свіжий струмок. І коли він на хвилину замовкав, немов знесилений, відразу ж відчувався весь тягар літа: земля пашіла африканською спекою, і жароту цю швидко розвіював здоровий, життєдайний вихор, що весело мчав ген-ген до самого обрію, до маленьких сірих пагорків, які завжди становлять тло першого-ліпшого провансальського ландшафту, і які лише на заході сонця забарвлюються чудовими різнокольоровими фарбами.

Мало кого стрічали вони по дорозі. Від часу до часу з'являлася підвода, навантажена камінними плитами з кар'єрів, такими білими в сонячній сяйві, що сліпли очі, або якась стара селянка з Вільде-Бо, яка йшла, зігнувшись під важкою в'язкою запашних трав, або манах-жебрак з торбинкою за плечима й пацьорками, що били його по ногах, з жорстким, спітнілим і лискучим, як придорожній камінь, черепом, або ще візок, повний жінок та дівчат, що поверталися з прощі до Сен-Бома чи Нотр-Дам-де-Люм'єр,—жінок та

дівчат із прекрасними чорними очима, розкішними косами, чепурно вбраних, прикрашених яснобарвними стрічками, що маяли в повітрі. А містраль надавав усьому цьому—важкій праці, жебрацтву, селянським забобонам—однакового вигляду здоров'я, веселого настрою, бадьорости. Він збирав і струшував у своїх поривах і „соб!“, „геття!“ візниць, і дзвіночки, і сині скляні кільця тварин, і псалмодій манаха, і пронизливі канти прочан, і народній рефрен, що його Руместан, захочений рідним повітрям, затягнув на все своє горло і з такими широкими ліричними жестами, що руки його висовувались з обох дверцяток берлина:

Чудове сонце Провансу
Веселий спільник містралю...

Потім, обірвавши спів, загукав:

— Тé!.. Меніклю!.. Меніклю!..

— Чого зволите, пане?

— Що це за халупа он там, внизу, на тамтім березі Рони?

— Це, пане, стара башта „Джонджон“ королеви Жанни.

— Ах, правда... згадав... Бідолашна „Джонджон“! Її ім'я так само розвінчано, як і її саму.

І він почав розповідати Гортензі історію цієї башти, знаючи дуже добре провансальські легенди. Цю поруйновану, поруділу башту збудовано ще за часів сарацинської навали, але все ж вона не така стара, як абатство: побіч башти, на блакитному тлі неба, було добре видно частину напівзруйнованої стіни абатства з низкою вузьких вікон та з широкою стрільчатою брамою. Він показав їй стежку, що вела схилом каменистого пагорка до блискучого, як металевий келех, ставка, куди монахи ходили ловити

коропи та вугрі для ігуменового столу. Мимохідь він зауважив, що скрізь по найкращих куточках Провансу були монастирі, де манахи провадили ледаче й розкішне життя, сягаючи в своїй мрії та казаннях до небесних висот, але в той самий час залюбки спускаючись на землю, щоб збирати данину з благ природи та околиць селищ... Ах, середні віки Провансу, чудові часи трубадурів і любовних турнірів!.. Тепер уже колючі чагарі вкрили ті плити, де колись різні Стефанети й Азалаїси волочили свої довгі шлейфи; орлани й сови хрипко кугичуть там, де співали колись менестрелі. Але ж хіба не правда, що на всьому цьому ясному пейзажі лежав ще й досі відбиток грайливої елегантності, італійської вишуканості і в чистому повітрі немов ще й досі плавали звуки лютні чи віоли.

І Нума, захоплюючись і забуваючи, що його аудиторія—це тільки його своякиня та синя ліврея Менікля, пустився після кількох банальних зауважень про урочисті бенкети та академічні засідання, в одну з тих своїх майстерних і блискучих імпровізацій, що викривали в ньому справжнього нащадка провансальських трубадурів.

— Он Вальмажур!—проголосив раптом фурман тітки Порталь, нахилиючись до них і кінцем батога показуючи на високість, що відкрилася перед їхніми очима.

Вони звернули з битого шляху й поїхали нерівними схилами, узбіччями гори Корду, дуже вузькою доріжкою, до того ж і слизькою од кущиків лаванди, що при кожному обігові колеса випускали з себе запах ніби чогось пригорілого. На половині узбіччя, на майданчику, з-під чорної, зруйнованої башти, виглядали дахи ферми. Тут саме й жили Вальмажури,

з роду в рід, споконвіку, на старому замковищі, привласнивши собі, як прізвище, назву колишнього палацу. І хто знає: може, ці селяни походили од князів Вальмажурів, родичів графів де-Прованс і сім'ї де-Бо? Цей спогад, що його необережно висловив Руместан, дуже сподобався Гортензі, яка ладна була вбачати тут причину шляхетних жестів та всього тамбуринероного поводження.

Менікль на своїх козлах слухав їхню розмову з чималим здивуванням. Ім'я Вальмажура було дуже поширене в цій місцевості; були Вальмажури горішні і Вальмажури долишні, залежно від того, чи жили вони в долині, чи на горі... „Значить, усі вони—шляхетні пани!..“ Але хитрий провансалець заховав у собі цю думку. І поки вони поволі посувалися вперед серед спустошеного й величезного пейзажу, молода дівчина (після яскравих Руменстанових оповідань вона вже уявляла себе героїнею історичного роману в барвистій мрії минулого), помітивши вгорі, біля самої руїни, селянку, що сиділа, повернувшись до них та наставивши над очима руку, щоб краще розгледіти приїжджих, уявила вже собі, що бачить на балконі башти якусь принцесу в високій намітці, у віньєточній позі.

Ілюзія її не зовсім розвіялася, коли подорожні, вийшовши з екіпажу, зупинилися перед сестрою тамбуринера, що плела з очерету решітки для шовковичної усельні. Вона не підвелася, хоча Менікль ще здалеку гукнув їй:

— Гей! Одіберто!.. Гості до твого брата.

Її тонке, правильне, продовгасте обличчя, зелене, наче оливка на дереві, не виявило ні радощів, ні здивовання. Вона мала зосереджений вираз. Її густі,

чорні, зближені брови вирівнялись шнурочком під упертим чолом, немов їх щось міцно звязувало. Руместан, трохи здивований такою байдужістю, назвав себе.

— Нума Руместан... депутат...

— О, я дуже добре знаю вас,—сказала вона повільно й серйозно і, відкладаючи осторонь свою роботу, додала:—зайдіть на хвилину!.. Брат мій зараз прийде.

Вставши, господиня палацу втратила свій престиж. Дуже маленька, з надзвичайно розвиненим бюстом, вона ходила неграційно похитуючись, що шкодило її гарненькій голівці, оздобленій маленьким очіпочком Арля поверх широкої серпанкової намітки з блакитними брижами. Вони увійшли. Це селянське житло мало панський вигляд. Воно тулилося до руїн башти і зберегало досі герба, вирізьбленого на камені над дверима, що були притінені очеретяним піддашком, який тріщав на сонці, та широкою клітчастою полотниною, натягнутою, як порт'єра, од москитів. Заля кордегардії з білими стінами, стелею, зборозненою закрутами, з високим античним каміном, освітлювалась тільки крізь позеленілі шибки вікон і прозору тканину надвірної порт'єри.

В цьому півморюку можна було розгледіти діжу для тіста з чорного дерева, що формою нагадувала саркофаг, з вирізьбленими на ній колоссями та квітами. Над нею стояли маленькі, в мавританському стилі кошики-дзвінички, де ховалося свіжий хліб і які дуже поширено на всіх провансальських фермах. Два чи три образи, святі Марія, Марта і Тараск, червона мідь маленької лямпочки, підвішеної на гарному блокові білого дерева, з вирізьбленим на ньому пастухом,

сільничка й мучниця обабіч каміну доповнювали оздобу просторої кімнати, разом із чималою морською мушлею, що нею звичайно скликали худобу і перламутрякої вилискував на примуркові. Довгий стіл тягся в напрямі до залі і був обставлений лавами та стільцями. На стелі висіла повісма цибулин, зовсім чорні од мух, що шумко брумчали раз-у-раз, коли відкривалося вхідну порт'єру.

— Відпочиньте тут, мосьє... мадам!.. Ви пополуднете з нами.

Полуднують провансальські селяни в полі, на місці роботи, під деревом, якщо воно там є, в затінку копиці чи в рові. Але Вальмажур із своїм батьком працювали на своїй землі неподалець і приходили полуднати додому. Їх чекав уже накритий стіл, де стояло дві чи три маленькі глибокі мисочки, зроблені з жовтої глини, з вареними оливками й римським салатом, що аж вилискував од масла. В комишевому кошику, куди ставлять шклянки і пляшки, Руместан, як йому здалося, помітив вино.

— У вас тут, я бачу, ще й досі виноград росте?— запитав він з ласкавим виглядом, бажаючи приручити чудну маленьку дикунку...

Почувши за виноград, вона скочила з місця, мов та коза, що її вкусив гаспид, і голос її відразу піднісся до діапазону лютости.

Виноград... Ах, це чудесно!.. А якже, багато в них лишилося того винограду... З п'ятьох виноградних кущів пощастило врятувати один-єдиний найменшенький, та ще й треба було поливати його водою мало не шість місяців на рік... Водою з-під крану, що коштує їм стільки здоров'я й грошей... І хто в цім винний? Винні червоні, ці свині, ці потвори... червоні

із своєю республікою без релігії, які накликали на їхню країну всі муки пекла.

Що - далі вона говорила, що більше вона захоплювалась, то її очі ставали чорніші, аж до зловісного чорного кольору; все її гарненьке обличчя скорчилося в гримасу, рот викривився, а брови так зблизилися, що створили грубу складку посеред чола. Найкумедніше було те, що вона, хоч і гнівалась, але в той самий час роздмухувала вогонь, готувала каву для мужчин, вставала, нахилялася, хапала руками навпереміж то піддувало, то кав'ярника, то підпалений хмиз, що ним вона размахувала, наче смолоскипом фурій. Аж раптом вона вгамувалась і промовила.

— Ось і мій брат!

Сільська порт'єра піднялась і пропустила до кімнати в смузі білого світла високорослого Вальмажура. За ним увійшов маленький дідок з виголеним обличчям, обвугленим, покривленим і зчорнілим, як недужна виноградна лоза.

Ні батько, ні син, як і Одіберта, не схвилювалися, побачивши гостей, і, привітавшись з ними, сіли полуднати до столу, що тимчасом уже був заставлений всією провізією, взятою з берлина. В очах старого Вальмажура, коли він глянув на це все, забігали веселі вогники.

Руместан, оторопілий од нікчемного вражіння його приїзду на цих селян, зараз же почав говорити за великий успіх Вальмажура в циркові на недільнім святі. Адже саме це й мусило було як-найбільше потішити старого батька.

— Правда, правда!—пробуркотів старий, настромляючи оливки на свого ножа.—І я свого часу одержував нагороди за гру на тамбурині.

І в його недоброму посміхові можна було пізнати покривлені губи його дочки підчас недавнього нападу лютої.

Зовсім тепер заспокоївшись, селянка сиділа майже при самій землі на низенькому камені вогнища, з полумиском на колінах. Вона, буди господинею в цьому домі і, взагалі, необмеженою господинею на цьому господарстві, все ж таки додержувала старого провансальського звичаю, що не дозволяв жінщинам сидіти за одним столом із мужчинами. Але з цієї приниженої позиції вона уважно прислухалася до всього, про що говорили мужчини, і хитала головою, коли розмова зачепила циркове свято. Вона не любила тамбурина... Господи!.. та ж її мати вмерла од прикрощів, яких зазнавала через батькову музику... Все це, коли хочете знати, тільки розвага гультяїв, що перешкоджає працювати й коштує більших грошей, ніж дає заробити.

— От, хай-но він приїде до Парижу...—мовив Руместан.—Я ручуся, що там він заробить своїм тамбурином чимало грошей.

І коли ця невинна істота висловила непевність, Руместан взявся пояснити їй, що таке примхи Парижу, та як він дорого платить за них. Він розповів про колишній успіх старого Матюрена, що грав на дуду в якійсь модній театральній п'єсі. Але ж яка велика різниця між бретонською дудою, крикливою, грубою, гідною хіба лише для ескимоських танків на узбережжі „Дикого Моря“, і струнким, тонким, вишуканим тамбурином Провансу... Всі парижанки збожеволіють од нього, всі зажадають танцювати фарандолу...

Гортенза також захопилася, також встрявала в розмову, в той час, як сам тамбуринер тільки злегка

посміхався, погладжуючи свого темного вуса переможним жестом левенця парубка.

— Ну, добре... Але скажіть, скільки, справді, міг би він заробити своєю музикою?—запитала селянка.

Руместан поміркував трохи... Він не міг достотно визначити суму...

— Ну, франків сто п'ятьдесят, двісті...

— На місяць?—вигукнув батько, зрадівши.

— Та що ви... На день!

Всі троє селян здригнулись й переглянулись. Коли б це говорив їм хтось інший, а не „мусьє Нума“, депутат парламенту, член генеральної ради, вони поставилися б до цього, як до жартів, як до глузування, нарешті. Але з оцим-от Нумою справа набирала серйозної ваги.

— Двісті франків що-дня... Це ж, чорт його побери!..

Сам музика готовий був залюбки поїхати. Але сестра його, що була обережніша, хотіла, щоб Руместан ручився їй на папері; і от спокійно, пустивши очі долі з остраху, щоб їхні користолюбні полиски не викрили її планів, вона взялася лицемірно це заперечувати.

Вальмажур, мовляв, дуже, дуже потрібен удома, Ресаїре!.. Він тут кермує всім, веде ціле господарство, ходить за плугом, доглядає виноградну лозу. Батькові несила вже вправитись... Що ж це буде, як він поїде? Та й сам він один у Парижі, певна річ, сумуватиме. А з тих своїх грошей, із своїх двохсот франків що-дня, що ж він путнього зробить у тому величезному місті?..

Її голос ставав жорстоким, коли вона говорила за ці гроші, гроші, які не можна буде ховати, засовуючи як-найдалі в шухляду.

— Ну, що ж,—перебив її Руместан,—тоді їдьте до Парижу разом із ним!

— А наша садиба?

— Віддайте в оренду чи продайте!.. Потім, забагатівши, краще щось придбаєте.

Він замовк, помітивши тривожний погляд Гортензи, і, наче засоромившись, що потурбував спокій цих бідних людей, додав:

— А втім, не одні тільки гроші важать у житті... Ви ж і без них щасливі.

Одіберта жваво перебила його:

— О, щасливі!.. Життя наше, повірте, дуже, дуже важке!.. Не ті тепер часи.

І вона знову почала свою марудну пісню за виноград, марену, киновар, шовковичну осельню, за всі колишні багатства країни, що тепер уже зникли. Доводилось випікатися на сонці, працювати до знемоги... Правда, в майбутньому вони сподівалися на спадщину після кузена Пюіфурса, що вже мало не тридцять років був колоністом в Алжирі, але вона така далека, далека, ота африканська країна... І враз ця лукава жіночка, щоб знову підогріти мусью Нуму (вона вже дорікала собі, що розхолодила його), промовила ласкаво, співочим, котячим голоском до свого брата:

— *Qué!* Вальмажуре! Чи не заграв би ти нам якоїсь пісеньки, щоб потішити оцю красуню панночку?..

Ах, тонка штучка! Вона не помилилася. З першого ж удару палічки, почувши першу перлисту трелю, Руместан захопився й замарив.

Парубок грав перед хатою, спершись на цебрини колодязя, і залізна колодязева дуга, оповита листям дикого фігового дерева, чудово вирізняла його елегантну постать і засмагле обличчя. З голими руками,

в розхристаній сорочці, у своєму запорошеному робочому одязі, парубок мав ще гордовитіший та шляхетніший вигляд, ніж там, у циркові, де його знадність все ж таки забарвлювалась театральністю. І стародавні пісні сільського інструменту, серед цієї поетичної тиші й самотности прекрасного пейзажу, збуджуючи позолочені руїни з їх камінного сну, летіли, як жайворонки, по цих величних узбіччях, що були сірі од лаванди, чи смугасті од збіжжя, були строкаті од виноградників та широколистих миртових дерев, які починали вже одкидати довгу, прозору тінь. Вітер ущух. Сонце на заході палало за фіялковою низкою гір, кидаючи в провалля поміж скель справжні міражі ставків із рідкого порфіру й розтопленого золота, а на весь обрій—ніби променисте тремтіння, ніби натягнені струни племенистої ліри, що, здавалося, співала безнастанним сюрчанням коників і звуками тамбурина.

Мовчазна й захоплена Гортенза, сидячи на парапеті древньої башти, обіпершись ліктем на уламок колонки, що давала притулок гранатовому деревцеві, слухала й милувалася, давши волю своїй романтичній голівці вітати в легендах, які вона почула за час подорожи. Вона бачила, як старий палац постає знову з руїн, постає з баштами, брамами, монастирськими арками, як по них гуляють красуні в довгих корсажах, з матовими обличчями, що не червоніли од спеки. Вона сама була якоюсь принцесою з чудовим старовинним ім'ям, а музика, що давав їй серенаду, також був останнім із Вальмажурів принцем, у селянському одязі... „І коли замовкла пісня“, як говориться у старих оповіданнях про любовні турніри, вона зломала над своєю головою галузку гранатового дерева, оздо-

блену важкою яскраво-червоною квіткою, і подала її, як приз за серенаду, прекрасному музиці, а той галантно причепив її до шнурків свого тамбурина.

VI

Міністр

Минуло три місяці з часу цієї подорожи на гору Корду.

Парламент щойно відкрито у Версалі під листопадним потопом, що з'єднує басейну парку з низьким туманним небом, обволікає обидві палати вогким сумом і мороком, але не прохолоджує політичного запалу. Сесія парламенту має бути страшна. Потяги з депутатами й сенаторами схрещуються, йдуть один п'одному, свистять, гримотять, кидають у повітря свій грізний дим, ніби також, на свій кшталт, захоплені тією боротьбою та інтригами, що їх вони везуть під потоками дощу; і навіть підчас цього переїзду, заглушаючи торохтіння колес по залізничних рейках, суперечки відбуваються з таким запалом і запеклістю, наче це на парламентській трибуні.

Найшумніший и найжвавіший серед усіх—Руместан. Він виголосив уже дві промови з того часу, як депутати повернули. Він промовляє в комісіях, в кулуарах, в буфеті, він примушує здригатися скляні дахи фотографічних салонів, де збираються всі праві. Скрізь можна побачити його постать, рухливу й важку, його велику, вічно зайняту справами, голову, порух його широких рамен, що їх так боїться міністерство, бо він завжди готовий „покласти“ за всіма правилами гнучкого, дужого південного борця. Ах, блакитне небо, тамбурина, коники, вся промениста декорація вакацій,—яке це все тепер далеке, забуте й поховане!

Нума ані хвилини не думає за це все, підхопленим виром свого подвійного життя адвоката й політичного діяча; наслідуючи свого великого вчителя Саньє, він, ставши депутатом, не зрікся адвокатури, і що-дня, від 6 до 8 години вечора, клієнти юрмились біля дверей його кабінету на вулиці Скріба.

Ви сказали б, що це—посольство, цей Руместанів кабінет. Ось його перший секретар Межан, права рука промовця, південець, як і ввесь інший Нумин антураж, але південець із Севен, ближчий до Еспанії, ніж до Італії, і тому його поводження і промови відзначалися стриманістю та здоровим глуздом Санхо. Присадкуватий, дужий, уже лисий, з тим жовчним кольором обличчя, що завжди відзначає великих працівників, Межан сам один робить усю роботу, розбирає документи, готує доповіді й намагається підсилити деякими фактами гучні промови свого друга та майбутнього родича, як кажуть поінформовані в цій справі люди. Два інші секретарі, де-Рошмор і де-Лапара, два молоді стажери, належні до найстаріших шляхетних фамілій провінції, перебувають тут лише для показу, і роблять при Руместані свої перші політичні кроки.

Лапара, висока, вродлива молода людина, із стрункими ногами, гарним кольором обличчя та рудою бородою, син старого маркиза де-Лапара, лідера партії в провінції Бордо, являє собою виразний тип південця-креола, авантюриста, задиру, ласого до поєдинків та різних пригод. П'яти років, прожитих у Парижі, і сотні тисяч франків, „спущених“ у клубі й заплачених матерними діамантами, було досить для того, щоб він набув бульварного акценту й зовнішнього лиску позолоченого бонвівана. Зовсім іншого гатунку був

другий секретар, віконт Шарлексіс де-Рошмор, земляк Нумин, що виховувався у пансіоні батьків Успіння й закінчив юридичну освіту в провінціяльнім університеті, під доглядом матери та одного абата; наслідком такого виховання він зберіг у собі чистосердність і скромність левіта, що контрастували з його борідкою à la Луї XIII, яка надавала йому водночас і вишуканого і якогось безглузлого вигляду.

Лапара дбає за те, щоб ввести цього молодого Пурсоньяка в таємниці паризького життя. Він його вчить, як треба одягатися, що шикове і що ні, вчить ходити з виставленим уперед підборіддям і скопленою губою, сідати за одним разом, раптово, так випростовуючи ноги, щоб штани не розтягалися на колінях. Він хотів примусити його зректися наївної віри в людей та в життя і цієї пристрасти до писання паперів, що обертала його на справдешнього чиновника. Але ні, віконт любить свою роботу, свої обов'язки, і коли Руместан не бере його з собою до Палати чи до суду, як от сьогодні, він цілими годинами щось пише, сидячи за довгим столом, поставленим для секретарів біля дверей кабінету їхнього патрона. Що ж до Лапара, то цей бордосець, підкотивши до вікна стільця і розсівшись на ньому із сигарою в зубах та випростаними ногами, споглядає в надвечірніх сутінках крізь дощ і димну сльоту асфальту довгу низку екіпажів, що витяглась уздовж тротуару з прямовісними батогами: сьогодні четвер, прийомний день мадам Руместан.

Скільки народу! І це ще не кінець, екіпажі весь час прибувають та прибувають. Лапара—недурно ж він пишається своїм глибоким знанням усіх лівреї Парижу—проголошує, в міру того, як екіпажі зупиняються

— Герцогиня Сан-Доніно... Маркіз де-Бельгард... Чорт побери!.. І подружжя Моконсейлі тут... Ага! Але як же це, зрештою, так?..

І, звертаючись до худого й довгого персонажу, який сушить біля каміну свої в'язані рукавички та кольорові штани, надто легкі для осіннього сезону й запобігливо підгорнуті над прюнелевими черевиками, він питає:

— Чи не чули ви чого, Бомпаре?

— Чи не чув? Щоб я та не чув!..

Бомпар—це мамелюк Руместанів, це—ніби його четвертий секретар, що несе надвірну службу, збирає новини й розносить по цілому Парижі славу свого патрона. Ця посада, очевидно, ні на шеляг не збагачує його, якщо робити висновки з його зовнішнього вигляду. Але це не вина Нуми; сніданок чи обід щодня та від часу до часу десятифранкова монета—ось і все, що згоджувався брати в нього цей чудний паразит, життя якого лишалося загадкою для найближчих його друзів. І запитувати в Бомпара, чи знає він щось цікавого, сумніватися в силі його фантазії—це велика наївність.

— Так, панове... І навіть дуже серйозне...

— Що ж таке?

— На маршала щойно стріляли!..

На хвилину всі стовпеніють. Молоді люди переглядаються, поглядають на Бомпара. Потім Лапара, розсівшись знову на своєму пуфі, спокійно запитує:

— А ваші асфальти, мій голубе? Де вони зараз?

— Геть із цією гірською смолою!.. Я маю тепер щось краще...

Ні трішки не дивуючись, що його повідомлення про вбивство маршала зробило таке слабке вражіння, він

береться розповідати за свою нову комбінацію. О! чудесна штука, і така проста. Річ лише в тому, щоб хапнути ті сто двадцять тисяч франків призів, що їх швейцарський уряд асигнує що-року на федеральному тирі. Бомпар за молодих років на диво влучно стріляв жайворонків. Досить йому знову потренуватись, і це забезпечить йому сто двадцять тисяч ренти на все життя. І як їх легко заробити, ці гроші! Подорожувати по Швейцарії поволеньки, з кантону до кантону, з карабином за плечима.

Візіонер захоплювався, змальовував деталі, сходив на льодовики, спускався в долини, плавав по гірських ріках, скидав у прірви величезні брили льоду перед здивованими молодими людьми. З усіх вигадок цієї шаленої голови остання була, здається, найекстравагантніша, і він викладав її переконаним тоном, із гарячковим огнем в очах і з таким запалом, що його чоло вкрилося глибокими зморшками.

Та раптом він примушений був обірвати свої маріння, бо до кімнати прожогом улетів Межан, який повернувся з суду зовсім знесилений, задиханий од швидкої ходи.

— Велика новина!—скрикнув він, жбурляючи на стіл свого портфеля.—Міністерство впало!

— Чи ж може бути?

— Руместана призначають на міністра народньої освіти...

— Я це знав!—промовив Бомпар.

І, помітивши їхні усмішки, додав:

— Справді, мосьє... Я там був... Я щойно звідти...

— І ви нам нічого не сказали?..

— А навіщо?.. Мені ніколи не ймуть віри... У всьому винен мій акцент...—додав він з простодушною

покiрнiстю своiй долi, але комiзм цiєї сцени загубився у загальнiм зворушеннi.

Руместан—мiнiстр!

— Ах, дiти мої, який же спритний наш патрон!— повторював довгий Лапара, регогучи, розвалившись у крiслi й задерши ноги пiд стелю.—Ну, й хитрий же вiн!

Рошмор випростався, збентежений:

— При чому тут хитрощi, мiй дорогий?.. Руместан—людина твердих переконань. Вiн мчить просто вперед, мов ядро.

— По-перше, мiй голубчику, нема вже тепер ядер. Є тiльки бомби... А бомби летять ось як...

І носком черевика вiн накреслив траєкторiю бомби.

— Ти безтактовний!

— А ти простак!

— Мосьє!.. мосьє!..

А Межан тимчасом думав при дивнi вiдмiни цiєї натури, про цього складного Руместана, що про нього навiть найближчi йому люди могли так нарiзно думати.

„Спритний... хитрий... Людина твердих переконань“...

Таке подвоiння думок спостерегалось i серед публiки. Вiн сам, Межан, що знав його краще, нiж хтось iнший, добре вiдав, яка легкодумнiсть i ледарство лежали в основi цього шанолубного темпераменту, водночас i кращого, i гiршого, нiж його репутацiя. Але чи правдива ця чутка за портфель? Його дуже кортило переконатись i, поглянувши на себе в дзеркало, вiн перейшов площадку схiдцiв та попростував до мадам Руместан.

Із передпокою, де дожидалися виїзні льокаї, тримаючи на руках футра, чути було гомін голосів, приглушуваний високими плафонами й пишними важкими

порт'єрами. Розалі завжди приймала у своєму маленькому салоні, мебльованому, немов зимовий сад, легкими кріслами і примхливими столиками; крізь вікна, заставлені зеленими рослинами, сюди проходило м'яке світло. Цього було досить для прийомів скромної парижанки, яка губилася в тіні свого великого чоловіка, що позбавлена була всякого шанобства і вважалася скрізь, за винятком тих гуртків, де її добре знали, за особу невеликої ваги. Але сьогодні обидва приймальні салони були повні гостей і шуму; гості ввесь час прибували і прибували,—всілякі друзі і знайомі, що їхніх імен Розалі навіть не знала.

Дуже просто зодягнена в убрання з фіялковим відтінком, що гарно обрисовувало її стрункий стан і вишукану гармонію всієї постави, вона вітала кожного тією ж, трохи гордовитою, усмішкою, з тим самим холодним виразом, що за нього колись говорила тітка Порталь. Вона ані трішки не була засліплена своїм новим щастям, може тільки трохи здивована і стурбована, хоч нічим цього не виявляла. Вона переходила од гуртка до гуртка в той час, як слуги приносили лампи й засвічували канделябри, бо на цьому поверсі швидко сутеніло. Салон набирає своєї фізіономії святочних вечорів із своїми багатими лискучими тканинами і східними килимами під кольор коштовних каменів.

— Ах, мосьє Межан...

Розалі визволилася на хвилинку й пішла йому назустріч, радіючи, що знайшла в цій світській метушні свою людину. Їхні натури сходилися. Цей розхолоджений південець і ця чутлива парижанка були однакових поглядів на життя, однаково оцінювали речі й події і однаково врівноважували собою дефекти й пориви Нуми.

— Я прийшов довідатись, чи ця новина правдива?.. Але я не маю жодних сумнівів!—мовив він, показуючи на переповнені салони. Вона передала йому телеграму, щойно одержану від чоловіка, і зовсім тихенько запитала:

— Що ви на це скажете?

— Це важка робота; але ж ви будете тут.

— І ви також...— мовила вона, потискуючи йому руки й відходячи од нього, щоб вітати нових візитерів. Гості все прибували, і ніхто не покидав салону. Всі чекали лідера, всі бажали з його уст почути розповідь за подробиці засідання, за те, як він повалив своїх ворогів одним рухом плеча.

Вже й тепер серед новоприбулих були такі, що приносили з собою відгуки парламенту, уривки промов. Довкола них відбувався помітніший рух і вчувався радісний трепіт. Особливо жінчини виявляли пристрасне зацікавлення; під великими капелюшами, що ввійшли в моду цієї зими, їхні гарні обличчя злегка шаріли на щоках і набирали такого гарячкового вигляду, що його можна спостережати в Монако, в Монте-Карло, довкола „trente-et-quarante“. Можливо, що люди часів Фронди й оці капелюші з довгими перами привертали дам до політики: в усякому разі ці дами здавалися дуже поінформованими в ній і, розмахуючи своїми муфточками, найчистішим парламентським жаргоном вихваляли промовця. Врешті, це був загальний вигук, що звучав по всіх кутках:

— Яка людина... Яка людина!..

В одному кутку старий Бешю, професор із „College de France“, надзвичайно негарна на око людина, обдарована величезним носом ученого, вічно встромленим у книги, скористався з успіху Руместанового,

щоб повести мову на одну з улюблених своїх тем: слабкість сучасного суспільства походить, мовляв, од того, що жінчини й діти посідають у ньому надто визначне місце. Неосвіченість і пристрасть до ганчірок, примхи й легкодумність...

— Ну, сами ж ви бачите тепер, панове, що сила Руместанова тільки в цьому. Він не має дітей, він може уникнути жіночого впливу... Тим-то таку рівну й тверду лінію він веде... Ні разу вона не збочила, ні разу вона не порвалася...

Поважна особа, що до неї він звертався, радник-референт контрольної палати, людина з наївними очима, з маленьким, круглим, гладенько обстриженим черепом, під яким думки перекочувалися, наче сухі дзернята у висхлому гарбузі, гордовито випростувалася й ухвально кивала головою з таким виразом, ніби хотіла сказати: „І я також, мосьє, видатна людина. Я також уникаю того впливу, що про нього ви говорите“.

Помітивши, що гості підходять послухати його, вчений додав тону, почав наводити історичні приклади—Цезаря, Фрідріха, Наполеона,—довів науково, що на ступенях розумних істот жінчина посідає місце нижче за мужчину.

— Справді, коли ми розглянемо сполучні тканини...

Але ще цікавіше було тут спостерегати обличчя дружин обох цих месьє, які слухали їх, сидячи одна перед одною з чашками в руках: була 5 година, і щойно влаштований легенький ленч домішував до шумної балаканини стукіт тоненьких ложечок об японську порцеляну, гарячу пару од самовара й запах свіжих булочок. Молодша з них, мадам де-Бое, з ласки її впливової рідні, зробила із свого чоловіка, із

людини з головою подібною до гарбуза, із шляхетного ледаря, що загруз у боргах, програвшись у карти,—члена контрольної палати, і кожний здригався на одну згадку, що контроль державних грошей віддано до рук цього шалапути, який так швидко змарнотратив і жінчин посаг і власні кошти. Мадам Бешю, колишня красуня, що й досі ще зберегла великі, розумні очі і тонкі риси обличчя (тільки рот, якимось болюче скривлений, викривав боротьбу за життя й уперте шанобство, що не визнає жодних труднощів і перешкод на шляху до здійснення своєї мети), присвятила своє життя лише на те, щоб висунути на перші місця свого банального й безталанного вченого, проламала для нього двері Академії та „Коледжу де Франс“ за допомогою своїх, на жаль, надто вже відомих звязків. Ціла паризька поема була в тій усміщці, що нею обмінялись обидві дами поверх своїх чашечок. І дуже можливо, що якби добре пошукати доккола цих двох месьє, то знайшлося б іще чимало інших, кому також не пошкодив жіночий вплив.

Раптом увійшов Руместан. Серед шумних вітань і віншувань він швидко перейшов салон, наблизився просто до дружини й поцілував її в обидві щоки, раніш, ніж Розалі встигла запобігти цього вияву ніжності, трохи ніякового на людях, але що був кращим спростованням тез фізіолога. Всі дами загукали:

— Браво!.. Браво!..

Потім почалося потискування рук, висловлювання побажань, і нараз усі втихли, коли лідер, спершись на камін, почав нашвидку передавати денні події.

Удар, що його було підготовлено за цілий тиждень атаки й контр-атаки, шалену лютість лівої в момент її поразки, свою власну перемогу, свою блискавичну

появу на трибуні, і навіть інтонації своєї гарної відповіді маршалові: „Це залежить од вас, мосьє президент!“—усе це він змальовував у подробицях з такою щирою веселістю й теплотою, що зачаровував своїх гостей. Потім, ставши враз серйозним, він почав перераховувати всі важкі відповідальні завдання свого посту: університетська реформа, приготування молоді до здійснення великих надій—ці його слова вкрито було вигуками „ура“. Він, мовляв, бажає оточити себе освіченими людьми, він закликає до себе всіх благодумних, самовідданих людей. І, схвильований, він шукав очима довкола себе:

— Я звертаюсь до мого друга Бешю... і до вас також, мій любий де-Бое!..

Хвилина була така урочиста, що ніхто не запитав себе, чим саме цей, навіки спантеличений, молодий радник-референт міг би стати в пригоді університетській реформі. А втім, число осіб подібного ж гатунку, що їх Руместан цього вечора запросив до співробітництва з ним у важкій справі народньої освіти, була справді незлічима. Що ж до мистецтв, то він тут почував себе, як удома, і йому, напевно, не відмовлять... Улесливий шепіт, сміх і вигуки не дали йому скінчити свою фразу: навіть у таборі його ворогів не знайшлося б ні одної людини, яка зважилася б заперечувати, яка не погодилася б, що Нума самим небом призначений був для мистецтва.

— Нарешті, будуть у нас жюрі, ліричні театри, офіційне мистецтво.

Але міністр миттю перепинив усі ці дитирамби, жартівливо зауваживши фамільярним тоном, що новий кабінет мало не весь складено з південців. На вісім міністерських постів Барделе, Перігор, Лангедок

і Прованс дали шість кандидатів. І, захоплюючись, він сказав:

— Ах, південь іде вгору... іде вгору!.. Париж наш!.. Все в наших руках. Доведеться вам скоритись перед цим фактом, панове! Вдруге латини перемогли Галію...

Він саме й був цим латином-переможцем, він—цей південець, із головою, що нагадувала медаль, з широкими западинами на щоках, засмаглою шкірою й різко-зухвалими жестами, що не пасували до цього паризького салону. Серед сміху й оплесків, викликаних його останньою фразою, він раптом одійшов од каміну, як дотепний автор, що вміє одійти осторонь в ефектну хвилину, зробив знак Межанові йти за ним і зник через одні із внутрішніх дверей, лишаючи Розалі для виправдань та вибачень за нього. Він обідав сьогодні у маршала в Версалі, і йому треба було швидко передягтися та підписати кілька паперів.

— Ідіть одягти мене!—покликав він льокая, який готував до столу і ставив на ньому, довкола кошика з квітами, які що разу перемінялися з бажання Розалі, три начиння: для мосьє, мадам і Бомпара. Йому приємно було подумати, що він обідає не тут. Гомін ентузіазму, що він його лишив за собою, ще вчувався крізь зачинені двері і захолював його знову шукати людей та світла. До того ж південець ніколи не має особливого нахилу до сімейного оточення. Це північці вигадали „home“, інтимне сімейне вогнище, цей витвір важкого підсоння; що ж до Прованса та Італії, то вони над усе люблять тераси кав'ярень, шум і метушню вулиці.

Поміж їдальнею і кабінетом адвоката був невеличкий передпокій, що-дня за цих годин переповнений

заклопотаними клієнтами, які сиділи, поглядаючи на годинники та одним оком пробігаючи журнали, в той час, як всі їхні думки були скупчені на процесах. Цього вечора Межан усіх їх одіслав додому, добре знаючи, що Нумі ніколи буде вислуховувати їх. Проте, один залишився—високий, молодий парубок, незграбно зодягнений у готове вбрання, що надавало йому вигляду салдата, перебраного в цивільний одяг.

— Нє!.. Мосьє Руместан!.. Як ся маєте?.. Давно вже я чекаю тут на вас.

Цей акцент, це засмагле обличчя, цей вигляд переможця-простака—все це Нума десь бачив, але де саме?

— Ви не пізнаєте мене?—мовив той.—Вальмажур, тамбуринер.

— Ах, так... так! Добре, добре...

І він хтів пройти повз нього. Але Вальмажур заступав дорогу, твердо стоячи перед ним і розповідаючи, що він приїхав ще позавчора.

— Тільки, знаєте, я не міг з'явитися до вас раніш: коли приїдеш отак, цілою родиною, до незнаного та ще такого велетенського міста, то не легко влаштуватися...

— Цілою родиною? — промовив Руместан, витріщивши очі.

— Вє!.. Авжеж... Батько, сестра... Ми зробили все, як ви нам говорили.

Руместан зробив жест досади й сум'ятности, один із властивих йому жестів, коли доводилося ставати віч-на-віч з одним із тих рахунків, поданих до оплати, що він добровільно брав на себе, брав з непереможної потреби говорити, давати, бути ласкавим... Боже мій! Він залюбки хотів би прислужитися цьому хлоп-

цеві... Він побачить, пошукає способів... Але сьогодні йому дуже бракує часу, він дуже поспішає... Виняткові обставини... Ласка, що її до нього виявив голова держави... Але побачивши, врешті, що селянин не йде, він скорився.

— Зайдіть сюди!—мовив він, і вони пройшли до його кабінету.

Поки він, сидючи за своїм бюро, перечитував і підписував похапцем якісь листи, Вальмажур оглядав велику кімнату, розкішно умебльовану і встелену килимами, книжки в шафах та на полицях уздовж усіх її стін, бронзові статуєтки, бюсти, мистецькі твори, різні сувеніри видатних процесів, портрет короля з підписом на кілька рядків; він почував себе приголомшеним цим урочистим виглядом кімнати, витонченістю різьбляних фотелів, безліччю книжок і найбільше присутністю льокая, коректного, вдягненого в чорне, який ходив то туди, то сюди, обережно розкладаючи на стільцях одяг і свіжу білизну. Але там далі, в м'якій світлій лампі, добродушне, широке обличчя і добре йому знаний Руместанів профіль трохи заспокоювали його.

Скінчивши із своєю поштою, велика людина віддала себе до рук свого льокая. Простягнувши ноги, щоб із них зняли взуття, Руместан почав розпитувати тамбурина і жахнувся, довідавшись, що Вальмажури перед своїм від'їздом продали все: шовковичні дерева, виноградник, ферму...

— Продали ферму, нещасні!..

— Ох, що вже й казати... Сестра справді трохи була вагалася... Але мій батько і я переконали її... „Ну, скажи, чим ми ризикуємо,—говорив я їй,—коли сам Нума там, коли ми ідемо на його виклик?“

Треба було мати стільки невинної простоти, як Вальмажур, щоб насмілитися говорити так безцеремонно про міністра в присутності самого міністра. Але Руместан за це не думав. Він думав за ту безліч ворогів, що їх він набув собі через свою неправну манію обіцянок. Навіщо їй за-для якої потреби було йому порушувати мир і спокій цих бідолах? І йому пригадалися найменші подробиці візиту на гору Корду—протести й заперечування селянки, його настирливі переконування... Навіщо? Який демон сидить у ньому? Він відтрутний, цей селянин. Що до його таланту, то Нума за це їй не згадав, думаючи лише про той тягар, про ту родину, яка звалилася йому на плечі. Він уже загодя чув жінчині докори, почував холодок суворого погляду її очей... „Слова все ж варті чогось“—пригадалося йому її діткливе зауваження на цирковому святі. І от тепер, у своєму новому високому становищі, перебуваючи біля самого джерела всіляких благ, скільки знову він утворить собі прикрощів через свою фатальну доброзичливість!

Але думка, що він тепер—міністр, свідомість своєї сили миттю заспокоїли його. Та хіба на такій височині влади можуть турбувати його такі дрібниці? Суверенний владар над мистецтвом, маючи під своєю рукою всі театри, хіба він не вишукає способу допомогти цьому бідолашному землякові? І знову піднісшись у своєму власному подумі, він змінив тон розмови з селянином. А щоб надалі обмежити селянинову фамільярність, він заявив йому звисока їй дуже урочисто, на які важливі й високі пости призначено його з сьогоднішнього ранку. На свою біду, якраз у цей момент він був напівголий, стояв на килимі в шовкових панчішках і здавався нижчим на зріст, із своїм

випнутим наперед животом, у білих фланелевих кальсонах з рожевими стрічками. Тому Вальмажур ані трохи не виявляв розгублености, бо магічне слово „міністр“ ніяк не єдналося в його уяві з цим добрим гладуном у сорочці й без камізельки.

Він, як і перш, називав його „мусью Нума“, розповідав про нові арії, що вивчив. О! він не боїться тепер жодного паризького тамбуринера.

— Стривайте... Ось ви побачите...

Він кинувся був до передпокою, щоб узяти свого тамбурина, але Руместан зупинив його:

— Та я ж сказав вам, що мені ніколи, que, чорт побери!..

— Ну, добре... Ну, добре... Заграю вам іншим разом...—погодився селянин з добродушним виразом.

І, побачивши, що Межан наближається до нього, він почав розповідати йому свою предивну історію флейти на три дірочки.

— Це мені трапилось якось уночі, коли я слухав солов'я. Я подумав собі: „Як це так? Щоб я, Вальмажур...“

Це було те коротеньке оповідання, що його він виголосив був на естраді, в цирку. Тоді воно мало успіх, і тому він наївно, слово в слово запам'ятав його. Але цього разу він переказував його з якимсь боязьким ваганням, із хвилюванням, що зростало в міру того, як Руместан на його очах змінювався під широким крохмальним плястроном сорочки, застібнутої діамантовими запонками, під чорним суворого фасону фракком, що його одяг на нього льокай.

Тепер мусью Нума наче виріс. Його голову освітлювали блідий відлиск стьожки святої Анни на шиї та широка зірка ордену Ізабели Католицької, що не-

мов сонечком припадала до матового сукна. Свою голову він тримав просто й непохитно, щоб не зімняти білого серпанку краватки, зав'язаної вишуканим бантом. І враз селянин, охоплений глибокою пошаною, зрозумів, що він стоїть перед одним із щасливих на землі людей, перед таємничою, майже химерною істотою, перед тим могутнім „маніту“, божком, до якого всі мрії, бажання, прозьби й благання зносяться лише на папері великого формату; який стоїть так високо, що звичайні люди ніколи його не бачать; який остільки є величний, що його ім'я вони вимовляють півголосом, з якимсь побожним острахом і з тією пихою, що притаманна невігласам: міністр!

Він так збентежився, бідний Вальмажур, що ледве розчув зичливі слова, з якими Руместан випроваджував його, дозволяючи знову навідатись, але тижнів через два, коли він вже переїде до свого нового приміщення в міністерстві.

— Дуже добре... дуже добре, пане міністре...

Він поточився до дверей, засліплений лиском орденів та дивною виразністю обличчя перетвореного Нуми. А Нумі дуже сподобалась ця раптова сум'ятність, що збуджувала в ньому високі думки про „міністерський вигляд“, як він заздалегідь уже найменував вигляд своїх велично складених уст, стриманих жестів і суворо насуплених брів.

Через кілька хвилин його вельможність їхав уже до вокзалу, забувши про цей комічний випадок—його заколисувала карета з ясними лихтарями, його швидко мчала карета до нових, ще вищих призначень. Він обдумував уже ефектні місця своєї першої промови, комбінував свої плани, проектував свого обіжнього листа до всіх ректорів; він намагався уявити собі, що

скаже завтра вся країна, вся Європа, довідавшись за його призначення... Аж раптом на одному з бульварних зворотів, у ясній смузі газового лихтаря, він побачив на мокрому асфальті тротуару, на самому краєчку постать тамбуринера з його довгим інструментом, що тіпався йому по ногах. Приголомшений, сторопілий, він, щоб перейти на той бік вулиці, вичікував перерви в безнастаннім русі екіпажів, бо їх тяглася безліч на цей час, на час, коли цілий Париж спішить додому, коли маленькі ручні візочки мчать серед коліс карет та кінних омнібусів, коли гудять сигнальні ріжки трамваїв. У темряві ночі, що вже наближалася, в тумані, що здіймався од цієї вогкості, в цій парі, що виникла од метушливого людського натовпу, бідолаха здавався таким загубленим, вибитим із колеї, немов сплющеним поміж цими високими стінами п'ятиповерхових будинків,—так мало схожий був на того чудесного Вальмажура, який із своїм тамбурином запігував коникам біля колодязя ферми, що Руместан одвернувся і відчув ніби докори сумління, що на кілька хвилин притьмарили сліпучу пишноту його тріумфу.

VII

Пасаж Сомон

Чекаючи прибуття своїх меблів, Вальмажури покищо оселились у славетному пасажі Сомон, де споконвіку знаходили собі притулок південці з Апса та його околиць. Це був той самий готель, що залишив тітці Порталь таку силу дивовижних споминів. Вальмажури зайняли там, під самісіньким дахом, кімнату й комірчину. Комірчина була без світла й без повітря, щось подібне до ящика для дров, де спали обоє мужчини. Кімната була трішечки більша, але

здавалася їм дуже гарною— меблі з червоного дерева, поточені шашлями, помнятий, пошкоджений міллю килимок на полинялій камінній підлозі й вікно у горіщі, що показувало їм шматочок неба, такого ж брудного й жовтого, як ота довга вітрина під дахом пасажу.

Вони підтримували в цій дірі спомин за свою батьківщину гострим запахом часнику й підсмаженої цибулі, готуючи собі в невеличкій пічурці свої екзотичні страви. Старий Вальмажур, що любив попоїсти й побувати в компанії, краще волів би ходити вниз до табль-д'оту, де біла скатерка й сільнички з накладного срібла дуже його вабили, де він залюбки встрянув би у розмову комерсантів, які сміялися за обідом так голосно, що їх було чути аж на п'ятому поверсі. Але дочка його рішуче повстала проти цього.

Дуже здивована тим, що блискучі обіцянки Руместанові не здійснилися за кілька днів їхнього перебування в Парижі, що нічого не було чути за ті двісті франків що-вечора, які після візиту парижан розрослися в її маленькій голівці в цілі пакунки золотих екю, жахаючись шалених цін на всі речі широкого вжитку,—вона з першого ж дня піддалася тому непевному настроєві, що зветься у парижан „la peur de manger“—побоюванням не звести кінців у бюджеті. Будь вона тут сама, їй би досить було авчусів та оливок, вона обійшлася б цим, як підчас посту, та! Але мужчини мали вовчий апетит, вимагали більшого, ніж удома, бо тут не діймала спека, і майже що-хвилини вона мусила навідуватися до великої перкалевої кешені, що її вона сама ж таки пошила і що нагадувала формою мішок, де побрязкували три тисячі франків, одержані за продану ферму.

Що-разу, як їй доводилося розмінювати двадцяти-франкову монету, їй потрібно було примушувати себе, їй було так важко, неначе вона віддавала камінь од своєї ферми або гілочку останньої виноградної лози.

В ній говорила селянська підозріла скнарість, побоювання, що її обікрадуть. Через цей страх вона й визнала за краще продати ферму замість того, щоб віддати її в оренду. І тепер цей страх подвоювався од непевности їхнього становища у велетенському страшному Парижі, що його шуму вона хоч і не бачила, але добре чула згори із своєї кімнати, і гуркіт якого в цьому куточку біля ранку не вщухав ні вдень ні вночі,—такий гуркіт, що на старій полякованій таці невпинно дзвеніли склянки й карафка з водою.

Ніколи ще мандрівник, заблукавши у небезпечному лісі, не тримався так цупко за свою валізку, як Одіберта за свій мішечок. Вона його що-разу міцно притискувала до себе, коли переходила вулицю в зеленій спідниці й характеристичнім очіпку Арля, що звертав на себе увагу публіки, або заходила до крамниць, де її качача хода і звичка називати різну городину чудними назвами спричинялися до того, що вона, француженка-південка, була така чужа в столиці Франції, ніби вона приїхала із Стокгольму чи з Нижнього Новгороду.

Спочатку дуже чемна й навіть улеслива, вона, помітивши посмішку якогось крамаря чи почувши брутальне зауваження що до її марудного способу торгуватися, раптом шаленіла до лютости. Тоді її нічогеньке, засмагале дівоче обличчя конвульсійно корчилось, жести ставали безумні. Вона починала бурхливо й бундючно розповідати за кузена Пюіфурка та його спадщину, за двісті франків що-вечора, що їх обіцяв

їхній протектор Нума Руместан, якого вона наче б мала за свою власність, називаючи його то Нумою, то „меністром“ з бундючливістю, ще кумеднішою, ніж її фамільярність. Усе це висловлювалося безладно, неможливою мовою, де перемішувалося місцеву говірку й малозрозумілі французькі слова, і це тривало аж до тієї хвилини, поки її враз не охоплював страх, що вона може пошкодити своїй справі такою балакучістю: вона раптово німіла, стискаючи губи так щільно, як вона стягала шнурки свого мішечка.

Через тиждень про неї вже ходили легенди на привході вулиці Монмартру, де тільки були крамниці, що з них через відчинені двері разом із запахами різної городини, сирого м'яса й колоніальних товарів, виривалися назовні секрети й подробиці з життя мешканців цього кварталу. І саме ці іронічні запитання, що з ними зверталися до неї вранці, даючи їй здачу за її мизерні пакунки, натяки на дебют її брата, що його ввесь час відкладалося, на спадщину Бедуїна,— всі ці образливі для її самолюбства натяки ще більше, ніж страх перед злиднями, обурювали Одіберту проти Нуми, проти його обіцянок, що їм вона, справді, мала рацію не вірити, як питома дочка того півдня, де слова летять хутчіше, ніж у яким-будь іншим місці, бо повітря на півдні надто легке.

— Ах, якби ми були змусили його тоді підписати папера!

Ця думка стала для неї невідчепною, і що-ранку, коли Вальмажур виряджався до міністерства, вона старанно обмацувала в його кешені аркуш гербового паперу.

Але Руместанові треба було підписувати інші папери. Його голова була заклопотана іншими речами, а не тамбурином. Він улаштовувався в міністерстві,

все нервово переформовував на свій кшталт, охоплений запалом нового посідача. Все було нове для нього, як просторі кімнати казенного приміщення, як і широкі перспективи його власного становища. Продертись у перші ряди, „перемогти Галію“, як він казав,— труднощі були не в цьому: ні, треба утриматися на своєму місці, виправдати свій успіх доцільними, розумними вчинками, спробами посунути справи... Повний запалу, він дізнавався, радився, скликав наради, достатно оточив себе найкращими представниками науки. З Бешю, славетним професором, він вивчав дефекти університетської освіти, вишукував засоби винищити дух вольтер'янства з ліцеїв; покладаючись на досвід свого керовника справами мистецтв, мосьє Кальмет (він прослужив 29 років у Кадайляка, директора опери, що видержав три банкрутства), Нума мріяв переформувати консерваторію, салон і музичну академію за новими планами.

На жаль, він не слухав цих знавців, сам говорив цілими годинами, а потім, глянувши на годинника, раптом вставав і поспішно відпускав їх.

— От тобі й на!.. Я забув про засідання... Ну, й життя, ні хвилини тобі вільної... Це вирішено, друже мій... Присилайте мені як-найшвидче доповідну записку!

Доповідні записки скупчувались на бюро Межана, але йому, не вважаючи на весь його розум та добру волю, ледве вистачало часу на поточні справи, і великі реформи він мусив відкладати до кращих часів.

Як і всі нові міністри, Руместан пересадив до міністерства весь свій лискучий персонал з вулиці Скріба: барона де-Лапара і віконата де-Рошмора, які надавали аристократичного духу новому кабінетові, але нічого

не тямили в питаннях освіти й зовсім були спантелечені цими новими функціями.

Коли Вальмажур уперше прибув на вулицю Гренель, його прийняв Лапара, що спеціально цікавився мистецтвом і щогодинно розсилав кур'єрів до другорядних актрис другорядних театрів із запрошеннями на вечерю, вкладеними до великих міністерських кувертів; траплялося іноді, що куверти були порожні й посилалися лише для того, щоб міністерським штампом підтримати кредит актриси, яка не заплатила за квартиру. Барон прийняв музику доброзичливо, трохи вельбучно, мов добрий вельможа, що приймає одного із своїх васалів. Витягнувши ноги з остраху, щоб не помняти свої темносині штани, він неухважно повів з ним розмову, не припиняючи в той самий час підточення та глянцування своїх нігтів.

— Зараз це дуже трудно... Міністр такий зайнятий... Через кілька днів... Вас попередять, мій друже!

І коли музика наївно признався, що більше він не може чекати, що ресурси їхні вичерпано, барон, з найсерйознішим виглядом, поклавши свою нігтеву пилочку на край бюро, порадив йому приробити до свого тамбурина турнікет...

— Турнікет до тамбурина? Навіщо ж це?..

— Ех, чорт побери, та для того, мій друже, щоб використати його, як тускриньку для продажу „щастя“ підчас мертвого сезону.

Другого разу Вальма журовідовелося мати справу з віконтом де-Рошмором. Цей підвів од запорошеної справи свою круто завиту голову, попросив докладно описати йому механізм флейти, занотував щось, намагався зрозуміти і, нарешті, сказав, що його спеціальність—це, переважно, справи культів. Після цього

бідолашний селянин нікого з них вже більше не бачив, бо весь кабінет переселився ближче до міністра, в ті неприступні сфери, де перебував сам „його вельможність“. І все ж він не втратив ні свого спокою, ні своєї мужности, і що-разу, коли йому відповідали уникливо й поводили плечима, він дивився на них тими ж здивованими, ясними очима, де світився напівіронічний бісик, властивий провансальському зорові.

— Добре... добре!.. Я прийду ще раз.

І він приходив знову. Не будь на ньому високих гетрів та інструменту через плече, можна було подумати, що це один із службовців міністерства: так акуратно, що-ранку він туди з'являвся. Але його становище день-у-день гіршало.

Один лише вигляд високої стрільчастої брами прикро хвилював його, змушував його серце тривожно битись. У глибині засклепу стояв колишній готель Ожеро, з чималим двором, де вже запасалися на зиму дровами й де виступали ті два ганки, що їхніми сходами так важко було підійматися під насмішкуватими поглядами прислуги. І все тут тільки підсилювало його хвилювання: срібні ланцюжки швайцарів, кашкети з альтембасами, безліч аксесуарів цього величного оточення, що відділяло його від його протектора. Але ще більше боявся він хатніх сцен, насуплених брів Одіберти, і тому повертався він сюди так регулярно й настирливо. Нарешті, консьєрж змилосердився над ним і порадив, якщо він хоче побачити міністра, чекати на вокзалі Сен-Лазар, коли міністр їхатиме до Версалю.

Він пішов туди і став на варті у величезній залі першого ґ поверху, що в години відбуття парламент-

ських поїздів набувала особливого, специфічного вигляду. Депутати, сенатори, міністри, журналісти, права, ліва,—всі і всілякі партії стикалися тут, такі ж численні й різноманітні, як ті сині, зелені, червоні плакати, що вкривали стіни; всі вони кричали, шептались, одна група стежила за іншою; один відходив осторонь, щоб обміркувати свою сьогоднішню промову, другий кулуарний промовець, примушувавши шибки здригались од свого голосу, що його парламент ніколи не чув і не почує. Акценти півночі й півдня, різноманітні темпераменти і світогляди, кипіння самолюбства, інтриг, гомін і шурхіт нервової юрби,—сама політика була тут якраз на своєму місці, в цій непевності очікування, в цій подорожній метушні, що загодя була визначена певною годиною, і досить було одного свистка, щоб кинути всю цю політику на довгу путь рейок, дисків, локомотивів, на рухливий ґрунт, повний випадковостей і сюрпризів.

Через п'ять хвилин Вальмажур побачив Руместана. Він підходив, спираючись на руку одного із своїх секретарів, що ніс його портфель, пальто Руместанове було широко розкрите, обличчя розцвіло усмішкою, весь він був такий, яким Вальмажур бачив його вперше на естраді цирку, і вже здаля селянин пізнавав його голос, його обіцянки, його запевнення в дружбі.

— Покладіться на мене... обов'язково!.. Це остільки певне, наче воно вже у ваших руках...

Міністр ще переживав медовий місяць своєї влади.

Крім політичної ворожості (часто не такої гострої в парламенті, як це звичайно уявляють собі), суперництва красномовців та адвокатських сутичок на процесах, Руместан поки-що не мав інших ворогів, бо за

своє трьохтижнєве перебування міністром, не встиг іще стомити прохачів. Йому ще вірили. Тільки дві чи три особи почали вже виявляти нетерпіння й вистерегати його. Цим особам він, прискорюючи ходу, звисока кидав: „бонжур, друже!“ В такий спосіб він запобігав можливості докорів і в той самий час спростовував докори; він через фамільярність уникав прикрих розмов із прохачами і прохачі лишалися розчаровані і влещені. Справжня знахідка, це „бонжур, друже!“, цілком інстинктивне в своїй двозначності!

Побачивши музиканта, який підходив, похитуючись і так усміхаючись, що видко було його білі зуби, Нума залюбки кинув би йому своє унікальне „бонжур, друже!“, але як же було йому називати другом цього селянина в маленькому фетровому брилику, в сірій курточці, що з неї виступали його засмаглі руки, зовсім як на селянських фотографіях... Він вирішив за краще надати собі „міністерського вигляду“ й високодумно пройти повз селянина. Це до такої міри здивувало і збентежило бідолаху, що він одразу дозволив юрбі, яка купчилась довкола великої людини, одштовхнути себе як-найдалі. Проте, Вальмажур знову прийшов другого дня і приходив наступними днями; але він не зважувався наблизитись до Руместана, він увесь час просиджував на краечку ослінчика, нагадуючи собою одного з тих сумних і тихих силуетів, що їх часто можна бачити на вокзалах—чи то салдатів, чи то емігрантів,—заздалегідь готових до всіляких нових ударів своєї лихої долі. Руместан ніяк не міг обминути цю мовчазну постать, яка вічно стояла йому поперек дороги. Він удавав, що не помічає її, він одводив свої очі, починав голосніше розмовляти, але усмішка його жертви була тут і залишалася з ним

аж до відходу поїзда. Напевно, він краще погодився б на бурхливий протест, сцену, крики, скандал, бо тоді в справу встрянули б сержанти поліції й забрали б бешкетника геть. І от Руместан, міністр, перемінив вокзал, почав іноді від'їздити з лівого берега Сени, аби лише не бачити цього живого докору. Так у житті найвищепоставлених осіб трапляються прикрі дрібниці, піщинка в чоботях-скороходах, що заважає ходити.

Вальмажур не втрачав надій.

— Мабуть, він заслаб...—заспокоював він себе в ті дні, коли міністр не з'являвся, і вперто повертав на свою варту.

Вдома сестра нетерпляче чекала його, нетерпляче вистерегала його повороту.

— Ну що ж, бачив ти „міністра“?.. Підписав він папера?

І найбільше завдавала їй розпачу не вічна відповідь: „ні... ще ні!“, а флегматична байдужість її брата, який спокійно ставив у куток свого інструмента й потирав намуляне ремінцем плече; ця байдужість, як ознака безпечности й безтурботности, властива південцям так само, як і їхня жвавність. І чудна маленька істота починала тоді страшенно лютувати: що ж таке, справді, тече в його жилах?.. коли ж усе це скінчиться?..

— Якщо так, я сама піду... Стережись тоді!

Він дуже спокійно давав їй можливість викричатися до схочу, виймав із футлярів сопілку і палічку з наконечником із слонової кости, перетирав їх суї конною сухою шматинкою, щоб запобігти вільгости обіцяв сестрі, що завтра рішучіше візметься до справи, знову піде до міністерства, і, якщо не застане Руместана, то вимагатиме побачення з його дружиною.

— Ах, ваї, з його дружиною... Ти ж добре знаєш, що вона не любить твоєї музики... Ні, коли б ти міг знайти оту панночку... Оце так, це—інша річ...

І вона хитала головою.

— І дружина, і панночка, обидві вони і знати вас не хочуть... Кепкуватимуть з вас...—говорив Вальмажур-батько, що дрімав біля пічки, де горів торф: дочка завжди ощадно присипала цей торф попелом, і завжди це було приводом для суперечок.

Правду кажучи, через професійну заздрість старий зовсім не був незадоволений з недолі свого сина. Всі ці ускладнення, цей розгардіяш їхнього життя були до смаку його „богемській“ вдачі менестреля; він спочатку тішився з цієї подорожи, радів, що побачить Париж, „рай для женщин і пекло для коней“, як говорили його земляки, візники, що уявляли собі парижанок гуріями в легких прозорих вуалях, а коней скорченими і здібленими посеред пекельного пламеню.

Прибувши до Парижу, він знайшов тут холод, голод, дощ. Але, побоюючись Одіберти й надто поважаючи міністра, він спочатку, тримтючи од холоду у своєму кутку, тільки щось бурчав, спідтиха вставляв гострі словечка та підморгував; але згодом одверта Руместанова зрада й вибухи гніву його дочки почали ставити йому за привід до всіляких причіпок. Він мстився тепер за всі образи, що чинили його самолюбству успіхи його сина ось уже протягом десяти років, і здвигав плечима, слухаючи сопілки:

— Грай собі, грай!.. Але все це ні до чого... Все це дарма...

Вголос він дорікав, як їм не сором було везти такого старого батька в таку далечінь, в оцю „сибірку“

де він потерпає од холоду і злиднів; він згадував за свою бідну, святу жінку, що її сам печалю звів у домовину, „зробив із неї кізочку“, як говорила Одібберта; цілими годинами він стогнав біля печи, тулився до неї головою, весь червоний і скорчений, аж поки його дочка, стомлена цим лементуванням, не давала йому на чарку десять-п'ятнадцять сантиметрів, аби лише позбутися. У винному погрібку його розпач миттю розвіювалась. Там було тепло, піч аж гула. Старий штукар, зігрівшись, знову проймався своїм чудним запалом персонажу італійської комедії, із своїм великим носом і тонким ротом на маленькому, сухорлявенькому, покривленому обличчі. Він потішав публіку своїми гасконадами, похвальбою; він висміював тамбури свого сина, що спричинявся до безлічи різних прикрощів у готелі, бо Вальмажур, чекаючи свого дебюту, практикувався на інструменті до самої півночі, а часом і пізніше, і сусіди скаржилися на пронизливі трелі флейти та вічне гудіння тамбури, що від нього цілий готель здригався так, ніби на п'ятому поверсі невпинно працював токарський варстат.

— Грай собі, грай!—говорила братові Одібберта, коли хазяїн готелю протестував.—Тільки цього ще й бракувало, щоб у такому шумному Парижі, де і вночі очей не стулиш, люди не мали права вправлятися в музиці!

І він вправлявся. Тоді їм запропонували виїхати з готелю. І коли вони покинули пасаж Сомон, славетний в Апсі, що нагадував їм за батьківщину, то ще важче стало їм, і було таке вражіння, наче вони ще далі посунулися на північ. Напередодні переїзду, після чергової візити, що не дала жодних наслідків, Одібберга з блискучими очима й незламним виглядом

твердо вирішеного заміру, похапцем нагодувала своїх мужчин, не промовивши підчас сніданку ані слова. Коли мужчини скінчили їсти, вона, залишивши їм самим прибирати з столу, накинула на плечі свого довгого плаща іржавого кольору.

— Два місяці, незабаром уже два місяці, як ми в Парижі,—промовила вона крізь зуби,—досить!.. Підумо я сама побалакати з отим „меністром“!

Вона поправила стьожку на своєму брудному маленькому очіпку, що ворухився на вершечку її хвилястого волосся, ніби військовий шолом, і прожогом вийшла з кімнати, при чому її старанно наваксовані корки підіймали за кожним кроком грубу суконну матерію її спідниці. Батько й син з острахом переглянулись, навіть і не помисливши затримати її: вони добре знали, що це ще більше її роздратує. Цілий день вони вдвох просиділи мовчки, обмінюючись лише парою слів. І поки дощ хвиськав по шибках, один із них глянцював свою флейту й палічку, другий готував печеню на обід на чималому вогні—користувався з довгої відсутності Одіберти, щоб хоч один раз погрітися досхочу. Нарешті, її дрібненькі кроки недоростка вчулися в коритарі. Вона ввійшла з променистим виглядом.

— Шкода, що вікно не виходить на вулицю!—мовила вона, скидаючи з себе плаща, на якому не було ні краплі дощу.—Ви могли б тоді побачити той чудовий екіпаж, що привіз мене додому.

— Екіпаж?.. Ти жартуєш?..

— І з льокаями, і з альтембасами... Ну, і скрего-чуть же тепер у готелі...

І здивованим, мовчазним чоловікам вона переказала, змалювала жестами й мімікою свою експедицію.

Почати хоча б з того, що вона не гаяла часу на спроби побачитись із міністром, який все-одно її не прийняв би, а допиталася адреси,—ввічливою поведінкою можна всього домогтися,—адреси його сестри, отієї високої панночки, що приїздила до них у Вальмажур. Вона жила не в міністерстві, а у своїх батьків, у кварталі маленьких, кепсько вимощених вулиць, де пахло різними ліками, що нагадало Одіберті її батьківщину. Це дуже далеко, і довелося чимало йти. Нарешті, вона знайшла той будинок на майдані, де стоять аркади,—зовсім як довкола майданчика в їхньому Апсі... Ах! чудова панночка, як ласкаво вона прийняла її, хоч в її покоях усе таке розкішне, всюди позолота й шовкові фіранки, хупаво підібрані з усіх боків...

— А, здрастуйте... Ви, значить, тут, у Парижі. Та як це сталося?.. Чи давно?

Потім, коли вона почула, як Нума їх дурить, вона зараз же позвонила на свою гувернантку, теж даму в капелюсі, і вони втрьох рушили до міністерства. Треба було бачити поштивість і низенькі уклони всіх тих старих кур'єрів, які так запобігливо відчиняли їм двері.

— Значить, ти бачила його, міністра?—запитав нерішуче Вальмажур, поки вона переводила віддих.

— А то ж ні?.. І, вір мені, він був чемний!.. Ах, сердечний, я ж тобі казала, що треба було панночку привернути на нашу сторону... Вона миттю полагодила твою справу, і без жодних заперечень... Через тиждень буде великий музичний вечір у міністерстві, щоб показати тебе директорам театрів. А потім, счас, папір і підпис.

Найкраще ж було те, що панночка забажала одвезти її додому в міністровій кареті.

— І як же їй кортіло зайти сюди!— додала Одіберта, підморгуючи батькові та збираючи своє гарненьке обличчя у виразну міну. І все обличчя старого, вся його порепана шкіра всохлого фігового дерева ще більше зморщилася, щоб відповісти:

— Розумію... Ша!..

Він не кепкував уже з тамбурина. Що ж до Вальмажура, то він, дуже спокійний, не зрозумів хитренького натяку сестри. Він думав лише за свій близький дебют. Знявши з цвяха інструмент, він взявся перегравати всі свої арії і, переходячи з однієї на другу, впереміж розсипався дзвінками трелями.

VIII

Друга молодість

Міністр і його дружина кінчали сніданок у своїй їдальні на першому поверсі, у пишній і надто вже великій кімнаті, через що її не могли зогріти ні важкі драпрі, ні калорифери, що отеплювали цілий дім, ні аромат ситного сніданку. Сьогодні вранці вони випадково були самі. На скатерці, посеред недоїдків, завжди численних за столом південця, стояла скринька із сигарами, чашка вербени, що заміняла чай провансальцям, і великі скриньки, де містилися картки з іменами сенаторів, депутатів, професорів, осіб вищого світу—усіх звичайних і екстраординарних одвідувачів міністерських вечорів; частина карток була більша за інші—вони призначалися для привілейованих осіб, запрошених на першу серію „маленьких концертів“. Мадам Руместан перебирала їх, зупиняючись над деякими іменами, а Нума скося стежив за нею і, вибираючи собі із скриньки післясніданкову сигару, підстерегав на спокійному обличчі дружини вираз не-

задоволення, чекаючи контролю над цією системою перших запрошень, що, справді, була трохи безладна.

Але Розалі ні про що не запитувала. До всіх цих підготувань вона була байдужа. З того часу, як вони оселилися в міністерстві, вона почувала себе ще далі од свого чоловіка: їх розлучали його невпинна робота, надто великий персонал службовців, надто широке життя, що унеможлювало й усувало всяку інтимність. До цього приєднувався ще гіркий жаль, що в неї не було дітей, що вона не чує довкола себе тих маленьких невтомних кроків, того веселого, звучного сміху, що позбавили б їхню їдальню льодового колориту табль-д'оту, де сідали до столу ніби мимохідь і де білизна, меблі, срібло—все було якесь уневсоблене, як це буває завжди в пишно мебльованих кімнатах казенних квартир.

Ніякову мовчазність кінця цього сніданку порушували глухі звуки, віддалені уривки мелодій, стукіт молотків,—то внизу лаштували естраду для концерту і прибивали драпрі, в той час як відбувалась музична репетиція. Двері одчинилися. Керовник канцелярії увійшов з паперами в руці:

— Ще прохання...

Руместан обурився. Ні, цього вже досить!.. Хай то буде сам папа римський, місць більше нема.

Мажан спокійно поклав перед ним пачку листів, карточок, запашних записочок.

— Дуже трудно відмовити... Ви ж обіцяли...

— Я?.. Обіцяв?.. Та ж я ні з ким із них не розмовляв.

— Погляньте... „*Mon cher ministre...* дозвольте нагадати вам за вашу ласкаву обіцянку“... Або ось другий лист: „Генерал мене повідо-

мив, що ви були ласкаві запросити"... Або ще ось: „Нагадуємо панові міністрові його обіцянку“...

— Мабуть, я сновіда,—промовив остовпілий Руместан.

Справді ж, щойно вечір ухвалено, він говорив кожному, кого зустрічав у парламенті чи в сенаті:

— Ви знаєте, я такий радий буду побачити вас на вечорі в себе десятого числа...

І через те, що він додавав: „Будуть тільки інтимні мої друзі“,—ніхто, звісно, не забув приємного запрошення.

Руместанові було страшенно ніяково, що він так вклепався у присутності дружини, і, як завжди це бувало за подібних випадків, він причепився до неї:

— Це все твоя сестра із своїм тамбуринером...“ Дуже мені потрібна вся ця метушня... Я гадав почати наші концерти значно пізніше, але ця дівчина так нетерпляче правила своє: „ні, ні... зараз же... зараз...“ Та й ти квапилася не менше за неї... Справді, здається мені, цей тамбурин обом вам заморочив голови.

— О, ні, тільки не мені,—весело мовила Розалі,—я навіть дуже побоююсь, що ця екзотична музика буде незрозуміла для парижан. Разом з нею слід було б привезти сюди і провансальські краєвиди, костюми, фарандоли... Але насамперед,—її голос став серйозним,—треба виконати обіцянку...

— Обіцянку!.. обіцянку!..—повторював Нума.—Незабаром уже й слова не можна буде сказати.

І, звертаючись до свого секретаря, який посміхався:

— Так, так, мій друже! Південці не всі такі, як ви, не всі такі холодні й помірковані, скупі на слова.

Ви—фальшивий південець, ренегат, „французик“, як у нас кажуть... Ну, й південець! Людина яка ні разу не збрехала... і що не любить вербени!—додав він з комічним обуренням.

— Зовсім я не такий уже „французик“, яким я, може, здаюся, пане міністре,—заперечив Межан дуже спокійно.—Коли я приїхав до Парижу двадцять років тому, я страшенно дхнув моїм півднем... Апломб, акцент, жести... Я був балакучий і вигадливий, як...

— Як Бомпар,—підказав Руместан, який хоч і не любив, щоб висміювали його сердечного друга, але сам був не від того, щоб закинути йому щось на жарт.

— Так. Справді, майже так, як Бомпар... Ніби інстинкт якийсь спонукував тоді мене не говорити жодного слова правди... Але раптом одного ранку мені стало соромно, я почав працювати над собою... Зовнішні виявлення цього ще можна подолати, знижуючи голос і притискуючи як-найщільніше лікті до тіла. Але оте кипіння всередині, що шукає виходу... І я зважився на героїчний засіб. Раз-у-раз, як я себе підловлював на неправді, я зарікався мовчати решту дня... Лише так і спромігся я, нарешті, змінити свою вдачу... Проте, десь глибоко під моєю холодністю ворухиться ще первісний інстинкт... Іноді буває, що посеред фрази я раптом зупиняюсь. Це не значить, що я не знаходжу влучного слова, навпаки... Я зупиняюсь, почувуючи, що зараз збрешу.

— Жахний південь! Не втечеш од нього ніяк,—добродушно промовив Нума, пускаючи вгору дим своєї сигари з філософською покірливістю.—Мое лихо—це манія обіцянок, непереможна спрага упереджувати бажання інших, жадати їм щастя всупереч їхній власній волі...

Їх перебив кур'єр, оголосивши з порога промовистим і конфіденціальним тоном.

— Мосьє Бешю прибув...

Міністр відповів спересердя:

— Я снідаю... Дайте мені спокій!

Кур'єр ввічливо попросив вибачення:

— Але мосьє Бешю запевняє, що він прибув на запрошення вашої вельможности...

Руместан пом'якшав.

— ... Ну, добре, добре, йду... Нехай почекає в моїм кабінеті.

— Ах, ні,—зауважив Межан,—ваш кабінет невільний... Там, ви ж знаєте, найвища шкільна рада. Ви сами призначили їй цей час і місце.

— Тоді в кабінеті Лапара...

— Там чекає єпископ тюльський,—обережно нагадав кур'єр.—Пан міністр мені наказали...

Словом, скрізь було повно народу... Все це були прохачі, що їх він сам конфіденціально запросив зайти на цей час, „якщо вони бажають напевне застати його вдома“; здебільшого це були особи остільки поважні, що їх не можна було лишати дожидатися разом із різною дрібнотою.

— Візьми мій маленький салон... Я їду,—мовила Розалі, встаючи.

І поки кур'єр та керовник ішли розміщати людей по дождидальнях, міністр нашвидку ковтав свою вербену, обпікаючи рота і примовляючи:

— Це вже занадто... занадто...

— Чого це він хоче од тебе, цей марудний Бешю?—запитала Розалі, інстинктивно знижуючи голос у цьому переповненому чужими людьми домі, де за кожними дверима сидів хтось чужий.

— Чого він хоче?.. Директорства! Тé!.. Це—акула, що хоче зжертви Дансаєра. Він тільки й чекає, щоб того викинули за борт, і тоді він проковтне його.

Вона хутенько підсунулася до нього.

— Мосьє Дансаєр залишає міністерство?

— Ти його знаєш?

— Батько мій часто говорив про нього... Це його земляк і друг дитинства. Він знає його за людину чесну й дуже розумну.

Руместан пробурмотів неясні причини: „Шкідливі тенденції... Вольтер'янець... Це входило до плану реформ... І до того він дуже старий“.

— І це за-для Бешю ти хочеш його викинути?

— О! я знаю, що сердечний Бешю не має даних подобатися жінщинам.

Вона призирливо посміхнулася.

— Його зухвалість цікавить мене остільки ж, як і його компліменти... Чого я йому не можу вибачити—це його клерикального гаєрства, цієї виставки благодумности... Я поважаю всі вірування... Але якщо на світі є щось потворне, варте зненависти і призирства, то це, Нумо, брехливість і лицемірство.

Мимоволі голос її підносився, теплий, промовистий. Її обличчя, трохи холоднаве, дихало чесністю й одвертістю; її щоки зашарілись від щирого обурення.

— Тихше!.. тихше!..—занепокоївся Руместан, вказуючи на двері. Безперечно, він і сам погоджувався, що це не зовсім справедливо. Старий Дансаєр чимало ставав у пригоді, але що ж зробиш? Він дав слово.

— Візьми його назад,—сказала Розалі.—Послухай, Нумо, зроби це для мене... Прошу тебе...

Це був ніжний наказ, підсилений жестом маленької ручки, яку вона поклала йому на плече. Він почував

себе зворушеним. Уже довгий час його дружина, здавалося, зовсім була байдужа до його життя, з мовчазною поблажливістю ставлячись до його планів, мінливих і нетривких, що про них він їй розповідав. Ця просьба підлещувала його.

— Хіба ж можна ставити вам опір, моя кохана?

І поцілунок, що дістали кінчики її пальців, тримливо побіг вище й вище під вузьким мережаним рукавом. В неї були такі гарні руки... Але в той же час йому важко було, що він мусить сказати комусь в очі прикру річ, і він на тяжку силу підвівся.

— Я буду тут... і слухатиму,—мовила вона, граційно загрожуючи йому.

Він пройшов до маленького салону, залишивши двері причинені, щоб надати собі мужности і щоб вона могла його чути. О! початок був простий та енергійний.

— Я в розпачі, дорогий мій Бешю. Те, що я хотів зробити для вас, неможливе.

Із відповідей ученого долітали до неї лише плаксиві інтонації, всуміж із сопінням його тапіроподібного носу.

Але, на превелике здивовання Розалі, Руместан не піддався й енергійно почав обстоювати Дансаера з переконаністю, дивною для людини, що їй допіру тільки було підказано аргументи. Звісно, йому боляче брати назад дане слово, але все ж таки це краще, ніж зробити несправедливість. Це була думка його дружини, тепер модульована, покладена на музику, в супроводі широких зворушених жестів, що примушували гойдатися порт'єру.

— А втім,—додав він, раптом міняючи тон,—я хочу відшкодувати вас за цю маленьку прикрість...

— Аж, боже мій!—мовила Розалі стиха. І нараз градом сипнули дивовижні обіцянки: хрест командора на новий рік, перше вакантне місце у вищій шкільній раді то-що. Той спробував був протестувати для форми, але Нума перебив його:

— Облиште, облиште... Це ж звичайна справедливість... Такі люди, як ви, надто рідкі...

Сп'янілий від доброзичливості, загикуючись від афектації, міністр, якщо Бешю не пішов би геть, напевне, запропонував би йому свій портфель. Бешю був уже в дверях, коли Нума знову покликав його.

— Я чекаю вас у неділю, десятого, дорогий друже... Я відкриваю серію маленьких концертів... Зовсім інтимно, знаєте... Самі вершки...

І, повернувши до Розалі, він мовив:

— Ну, що ти скажеш?... Мені здається, що я нічим не поступився перед ним.

Це було так кумедно, що вона розсміялася йому в вічі. Коли він довідався за причину її сміху й почув перелік усіх нових зобов'язань, які щойно взяв на себе, він жахнувся:

— Ну, нехай... І за це все ж таки дякують нам.

Вона пішла від нього із своєю колишньою усмішкою. Вона почувала себе легко через свій добрий вчинок, їй приємно було відчувати у своєму серці щось таке, що вона давно вважала за мертво.

— Янгол!—сказав Руместан, дивлячись їй у слід, зворушений, з вогкими очима; і коли Межан знову прийшов повідомити його, що рада зібралася, він відповів йому:

— Знаєте, любий друже, мавши таке щастя, таку жіночку... шлюб—це рай на землі!.. Поспішайте одружитися.

Межан хитнув головою, не відповідаючи.

— Що? Ваші справи, значить, не посуваються?

— Я дуже цього побоююсь. Мадам Руместан обіцяла мені поговорити із своєю сестрою, але вона, взагалі, ні про що тепер не розмовляє зо мною і тому...

— Хочете, я візьму це на себе?.. Я в найкращих взаєминах з моєю кузиною. Запоручуся, що переконаю її.

В чайнику лишалося ще трохи вербени. Наливаючи собі другу чашку, Руместан розсипав компліменти перед своїм керовником кабінету... Ах! високе становище не змінило його ані трішки... Межан, як і раніше, був йому славним, найкращим другом. Поміж Межаном і Розалі він почував себе дужче, краще...

— Ах, друже мій, яка жінчина, яка жінчина!.. Коли б ви знали, яка вона добра, вибачлива!.. Коли я згадаю, що я міг так...

Йому, справді, треба було вжити неймовірних зусиль, щоб стримати на своїх устах признання, готове злетіти з них разом із глибоким зідханням.

— Якщо б я не любив її, я був би злочинець...

В цей час поспіхом з таємничим виглядом увійшов барон де-Лапара:

— Мадемуазель Башельрі приїхала.

Враз обличчя Нумі скам'яніло. В очах блиснуло полум'я, миттю висушивши вогкість, що за хвилину до цього сповняла їх.

— Де вона?.. У вас?

— У мене був уже монсіньор Ліпман,—мовив Лапара, всміхаючись на думці, що вони могли стрінутися там.—Я влаштував її внизу... у великім салоні... Репетиція скінчилася.

— Добре... Я йду.

— Не забудьте за раду,—почав був Межан. Але Нума, не слухаючи його, кинувся на маленькі, круті внутрішні сходи, що вели з квартири міністра до нижнього парадного поверху.

З того часу, як трапилась історія з маркизою д'Ескарбе, він уже уникав серйозних зв'язків для серця чи для самолюбства, що могли б навіки зруйнувати його подружнє щастя. Звісно, він не був зразковим чоловіком, але подружній контракт, що він його хоч і не раз уже ламав, все ж таки мав чинність. А Розалі, хоч одного разу вже й зазнала попередження, та була вона надто прямодушна, надто чесна, щоб ревниво стежити за чоловіком. Ввесь час вона була в тривозі, але їй бракувало певних доказів. Ще й тепер, коли б він міг передбачити, яке місце посідатиме в його житті ця нова його примха, він поспішив би повернути сходами нагору ще швидче, ніж він по них спускався. Але наша доля завжди розважається тим, що інтригує нас, приходить до нас закутана й замаскована, подвоюючи своєю таємничістю знаду перших зустрічей. Та й чого було Нумі побоюватися цієї дівчинки, яку він побачив кілька днів тому крізь вікно своєї карети, коли вона переходила двір міністерства, перестрибуючи через калюжі, притримуючи однією рукою убрання, а другою сміливо підносячи д'горі свою парасольку, як питома парижанка. Довгі вії, що вигиналися над зухвалим кирпиченьким носиком, біляве волосся, зав'язане по-американському бантом на спині, кінчики якого позакручувалися од вогкості, повна, хупава ніжка, що твердо стояла на високих модних закаблучках,—от і все, що він міг розгледіти, і того ж самого вечора

він спитав у Лапара, не надаючи цьому найменшого значіння:

— Б'юсь об заклад, що це до вас приходила та нічогенька дівчинка, яку я зустрів сьогодні вранці на дворі міністерства.

— Так, пане міністре, вона була в мене, але приходила вона до вас...

І він назвав ім'я молоденької актриси Башельрі.

— Як? Дебютантка театру Буф?.. Скільки ж їй років? Та ж вона ще зовсім дитинча!

Газети багато писали цієї зими за Алісу Башельрі. З примхи модного маєстро, що знайшов її в якомусь провінціяльному театрі, цілий Париж хотів тепер слухати пісеньку про „маленьке кухарча“, що її вона співала, виконуючи з незрівняним хлоп'ячим зухвальством рефрен: „Гарячі! Гарячі! Маленькі булочки гарячі!“ Це була одна з тих „divas“, що їх з'являється на бульварах по півдюжини на сезон, одна з паперових славетностей, роздутих газом та рекламою, які нагадують рожеві повітряні кулі, що живуть один лише день на сонці, в куряві публічних садів. І треба ще знати, чого вона приходила просити в міністра: дозволу фігурувати в програмі першого маленького концерту.

Шансонетка Башельрі в міністерстві освіти... Це було так весело, так кумедно, що Нумі захотілося почути це її прохання особисто від неї самої. Він послав їй офіційне повідомлення, пропахле шкіряною торбинкою та рукавичками кур'єра, що міністр прийме її другого дня. Однак, на призначений день мадемуазель не прибула.

— Мабуть, передумала, — зауважив Лапара. — Вона така ще дитина!

Міністр образився, не згадував за неї два дні, а на третій знову послав по неї.

І от тепер вона чекала його в парадному салоні, червоному з золотом, величному салоні з високими вікнами, що виходили просто в спустошений сад, з гобеленами й великим мармуровим Мольєром, який сидів і мріяв у глибині. Плейельєвський рояль та кілька пюпітрів для репетицій заповнювали лише маленький куточок величезної залі. Холодний вигляд цього пустельного музею прикро вразив би когось іншого, але не Башельрі. Вона ж така дитина! Знаджена блискучим, навоскованим паркетом, вона розважалася тим, що ковзалася на ньому туди й сюди. Вона була закутана в хутра і, сховавши руки в надто вже маленьку муфточку та задерши догори носа під кругленькою шапочкою, скидалася своїми алюрами на ту коритейку, що танцює „балету на льоду“ з „Пророка“.

Руместан застукав її на цих глісадах.

— Ах! мосьє міністр...

Вона враз зупинилася, кліпаючи віями, трохи задихана.

Він увійшов з високо піднесеною головою, поважною ходою, щоб надати відповідного замаскування цій аудієнції та провчити дівченя, яке примушує міністрів чекати на себе. Але відразу ж його обеззброєно... Що тут робитимеш!.. Вона так просто й мило пояснила свою маленьку справу, своє непереможне честолюбне бажання фігурувати в концерті, що про нього стільки говорять та пишуть і що давав їй нагоду показати себе інакше, ніж в оперетці й веселих пісеньках, остогидлих уже їй до несхочу. Але потім, поміркувавши, вона впала в страх.

— О! це так страшно... Правда, маман?

Руместан помітив тоді гладку даму в оксамитовому манті та в капелюші з перами, яка підходила до нього з глибини залі з класичними реверансами на три темпи. Мадам Башельрі-мати, колишня співачка Дюганзон по кафе-шантанах, з бордоським акцентом і маленьким носиком, подібним до доньчиного, але зануреним в її широке обличчя перекупки, була одна з тих жахливих мамаш, які демонструють себе побіч своїх дочок, як невтішну долю їхньої краси в прийдешності. Та Нума зараз ані трохи не мав нахилу до філософських висновків: він був захоплений знадністю цієї пустотливої юнки, з чудовим, остаточно сформованим тілом, з театральним жаргоном і наївним сміхом—шістнадцятилітнім сміхом, як пояснила йому дама.

— Шістнадцять років!.. Та на яким же році вступила вона до театру?

— Вона народилася в театрі, ваша ясновельможність... Батько її, який тепер уже не працює, був за директора „Фолі-Борделез“...

— Словом, дитинча сцени!—жартівливо вигукнула Аліса, виставляючи напоказ тридцять два променисто білих зуби, що вишикувалися рівними щільними низками, як на параді.

— Аліс! Аліс!.. Чи можна так жартувати перед його вельможністю!..

— Облиште її... Це ж дитина!

Зичливим, майже батьківським жестом він посадив її коло себе на канапі, почав вихваляти її за честолюбство й любов до справжнього мистецтва, за її бажання виборсатися з пазурів цих легких та згубних опереткових успіхів. Але для цього треба було попрацювати, добре-добре попрацювати, серйозно по-вчитись...

— О! що до науки,—відповіла дівчина, помахуючи сувертнем нот,—то я що-вечора вправляюся по дві години з мадам Вотер.

— Вотер... Чудово!.. Найкраща метода.

Він розгорнув ноти з виглядом знавця.

— І що саме ми співаємо?.. Ах! ах! вальс із „Мірейль“... пісенька Магалі... Та це ж пісня з моєї батьківщини.

І, похитуючи головою, пустивши віка, він почав наспівувати:

О, Магалі, моя кохана,
В густий гайочок, під платани
Ходімо разом залюбки.

Вона продовжувала:

Затче серпанок ніч над нами,
Але затьмариш ті зірки—

І Руместан докінчив повним голосом.

Своїми світлими очима...

Вона перебила його:

— Почекайте... мама нам може акомпаніювати.

Вона відсунула пюпітри, відкрила рояль і майже силоміць посадила до нього свою матір. Ах! це була рішуча маленька особа... Міністр хвилину вагався, поклавши пальця на сторінку дуэта. Що, як їх хтось почує?.. А втім... Уже три дні що-ранку в цьому великому салоні відбуваються репетиції...

Вони почали.

Стоячи побіч, вони обоє співали з одних нот. Мадам Башельрі акомпаніювала з пам'яті. Їхні чола майже торкалися одно одного, віддихи їхні змішувалися в ніжних модуляціях ритму. І Нума захоплювався, співав промовисто, витягаючи руки на високих нотах, щоб краще витримати їх. Впродовж цілої низки років,

з того часу, як він почав грати таку велику політичну роллю, він більше говорив, ніж співав. Його голос став поважним, як і його особа, але ще й досі він відчував велике задоволення од співу, особливо з цією дитиною.

Тому він зовсім забув і за тюльського єпископа і за вищу шкільну раду міністерства, що гаяла марно час за великим зеленим столом. Два чи три рази з'являлося бліде обличчя кур'єра, який дзенькотів своїм срібним ланцюжком, але він зараз же одступав назад, вражений видовищем міністра народньої освіти й культів, що співав дует з актрисою бульварного театру. Проте, Нума був тепер не міністром, він був Венсеном-кошикарем, який ганявся за своєю вічно недосяжною, вічно мінливою красунею—Магалі. І як вона гарно втікала, як вона приховувалася з чисто дитячою хитрістю, з перлистим блиском гострих зубів свого веселого сміху, аж поки переможена, мусила віддатися, схиляючи на плече свого друга навісну голівку, втомлену біганиною...

Зачаровання порушила мадам Башельрі—щойно скінчився спів, як вона обернулася, промовивши:

— Який прекрасний голос у вашої вельможности! Який голос!

— Так... за молодощів я трохи співав,—сказав він з помітною вихвалкою.

— Та ви ще й тепер чудово співаєте... Правда, Бебе, це зовсім не те, що мосьє Лапара?

„Бебе“, що згортала в рурочку свої ноти, злегка повела плечима, ніби хотіла сказати, що така беззаперечна істина на іншу відповідь і не заслуговує. Руместан запитав трохи занепокоєно:

— А! Мосьє де Лапара?

— Так. Він часом заходить до нас пообідати, а по обіді Бебе й він співають свій дует.

У цей момент кур'єр, почувши, що музика скінчилася, наважився знов увійти, вживаючи всіх заходів запобігливості, немов той приборкувач диких звірів, що входить до клітки.

— Іду... Іду...—мовив йому Руместан, звертаючись до дівчини з міністерським до аж-аж виглядом, щоб дати їй відчуті ієрархічну дистанцію між ним та його службовцем:

— Чудово, мадемуазель. У вас талант, великий талант. І якщо вам хочеться співати тут у неділю, я залюбки даю вам на це свою згоду.

Вона скрикнула по-дитячому:

— Правда?.. О, як це гарно!..

І одним стрибком метнулася йому на шию.

— Аліс! Алісо!.. Це що?..

Але та була вже далеко, мчала через залі, де вона здавалася такою маленькою в амфіладі кімнат... Дитинча, зовсім дитинча!

Нуму цей поцілунок дуже зворушив. Він не зразу пішов нагору. Перед його очима, в спустошеному садку тримтів промінь сонця на галявці, оживлюючи та зогріваючи зиму. І він почув таке ж тепло в своєму серці, немов це живе, гнучке тіло, злегка доторкнувшись до нього, передало йому частину свого весняного тепла...

— Ах! як це гарно... Молодість!—зідхнув він і машинально поглянув на себе в дзеркало, відчувши тривогу, що її не знав уже протягом довгих років... Які зміни, мій боже!.. Він побачив себе дуже розгладнілим через своє малорухливе життя та зловживання екіпажами, він побачив поблекле обличчя людини, яка

працює ночами, побачив поріділі й посивілі скроні; він жахнувся з широчини щок, з цієї пласкої просторони між носом і вухами... „Чи не запускати мені бороду, щоб приховувати це? Так... Але вона виросте сива... І це в сорок п'ять років!.. Що ж зробиш? Політика виснажує“.

Впродовж однієї хвилини він зрозумів жахний сум жінщини, коли вона бачить, що їй прийшов уже край, що вона нездатна вже збуджувати кохання, хоч сама ще здібна відчувати його. Зчервонілі віка набрались йому сльозами, і в розкішному палаці владаря цей глибокий людський сум, позбавлений будь-якого честолюбства, відчувався ніби ще гостріше. А втім, з притаманною йому рухливістю та вразливістю, він швидко заспокоївся, згадавши за свою славу, за свою талановитість і високе становище... Хіба ж це не варте було вроди й молодощів? Хіба ж за це не можуть покохати?

— Звісно, так!..

Він вирішив, що все це дурниці, прогнав свою журбу одним рухом плеча і пішов одпустити свою раду, бо в нього не лишалося вже більше часу, щоб головувати на цьому засіданні.

— Що це вам сьогодні? Ви наче помолодшали, пане міністре.

З такими запитаннями зверталися до нього сьогодні вже разів з десять, вихваляючи його чудовий настрій, що його всі помітили в кулуарах палати, де він не раз починав наспівувати: „О, Магалі, моя кохана...“ Сидячи на лаві міністрів, він слухав з дуже лестивою для промовця увагою якусь безкраю промову про митний тариф, і, пустивши вії долі, блаженно посміхався. А ліві депутати, наполохані його

репутацією хитрої людини, говорили один одному боязко:

— Ну, будьмо наготові!.. Руместан щось нам готує.

Він же просто викликав у своїй уяві постать маленької Башельрі на тлі цієї марудної промови, змушував її походжати перед міністерською лавкою, розбирав детально всі її знадощі, її волосся, що до половини закривало їй чоло білявою торочкою, її обличчя кольору рожевої шипшини, її меткі алюри дівчинки, яка почуває вже себе жінчиною.

Однак, надвечір він знову зазнав нападу суму, коли повертався з Версалю з кількома своїми товаришами. В душному вагоні для курців розмовляли тим тоном фамільярних веселощів, якому завжди і скрізь сприяв Руместан, за малинову оксамитову шапочку, що ожвавлювала бліде обличчя якоїсь креолки на дипломатичній трибуні. Креолка ця внесла з трибуни щасливу диверсію в митний тариф і примусила всі шанобні носи задертися догори, подібно до того, як у класі це роблять учні, коли серед лекції грецької мови залітає до кімнати метелик... Хто вона така? Ніхто не знав її.

— За це треба спитати генерала,—весело промовив Нума, обертаючись до маркиза д'Еспальон д'Обора, військового міністра, старого ловеласа, який і досі ще не припиняв амурних придибашок.—Годі, годі!.. Не заперечуйте! Вона тільки-но на вас і дивилася.

Генерал зробив таку міну, що його жовта борідка старого козла піднеслась аж до самого носа, мов на пружині.

— Давно вже жінчини не звертають на мене уваги. Вони лише дивляться на отаких негідників.

Той, на кого він вказав, охрестивши його таким безцеремонним епітетом, властивим усім шляхетним воякам, був молодий де-Лапара, що сидів у куточку вагона з міністровим портфелем на колінах і поштиво мовчав у цій компанії поважних осіб. Руместан почув себе ображеним, не розуміючи навіть як слід чим саме, і взявся жваво заперечувати. На його думку, є багато чого іншого, чому жінщини віддають перевагу перед молодістю чоловіка.

— Це всі тільки так кажуть вам.

— Я апелюю до вас, панове.

І всі ці пани, в рединготах, що брижилися на солідних животах, чи, навпаки, висхлі й худорляві, сиві або й зовсім лисі, беззубі, з запахом із рота, немиче хворі на якусь хронічну недугу, всі ці міністри, помічники статс-секретарів держави, поділяли Руместанову думку. Дискусія розгорілася під стукіт коліс та гудіння парламентського поїзду.

— Наші міністри посварилися,—говорили в суміжних купе.

І журналісти намагалися схопити хоч кілька фраз крізь чільни вагону.

— Популярну людину, людину з владою,—ось кого вони люблять,—гримотів Нума.—Говорити собі, що той, хто ховає свою голову в їхніх колінах, є славетна, могутня людина, одна з підойм цілого світу,—ось що їх зворушує.

— Так... Справедливо...

— Дуже, дуже гарно ви сказали це...

— Я думаю, як і ви, дорогий колего...

— Ех!.. А от я скажу вам, що коли я був у головному штабі ще простим лейтенантом і коли в неділю я йшов улицею в повній парадній формі і коли я

мав двадцять п'ять років та нові аксельбанти, я мимохідь підхоплював ті погляди жіночих очей, що ніби обгортають вас цілком, од потилиці до п'ят, ті погляди, що їх уже не дарують густим еполетам мого теперішнього віку... Отже, якщо я хочу тепер почути тепло і щирість в одному з цих німих признань серед улиці, ви знаєте, що я роблю?.. Я беру з собою одного з моїх ад'ютантів, молодого, з білими зубами, з грудьми колесом, і завдаю собі втіху тим, що йду з ним під руку, сто тисяч чортів його матері!

Руместан замовк і ні слова не промовив аж до самого Парижу. Його знов охопила вранішня меланхолія, але з домішкою злости й обурення проти сліпої дурости жінщини, що кидає її в обійми недоумкуватого красуна. Що ж особливого було в цьому Лапара, скажіть на милість? Не встряваючи в дебати, цей красун погладжував свою біляву бороду з виглядом фата і був зодягнений у вузьке вбрання з широко розстібнутим коміром. Так от і дав би йому по пиці... Напевне, прибравши такого самого вигляду, співав він дует із „Мірейль“ з маленькою Башельрі... Його коханкою, треба гадати... Ця думка обурювала Руместана, і в той же час йому хотілося б знати, упевнитись.

Коли вони лишилися насамоті в кареті, що повезла їх до міністерства, він спитав грубо, не дивлячись на Лапара:

— Чи давно ви знаєте цих жінщин?

— Яких жінщин, пане міністре?

— Та оцих Башельрі, мати й доньку, чорт по-бери!

Він думав лише за них, і йому здавалося, що всі також за них думають. Лапара засміявся.

„О, він давно їх знає. Це його землячки. Сім'я Башельрі, „Фолі-Борделез“—це найкращі спомини з його раннього юнацтва. Коли він був школярем його серце так билось для мамаші Башельрі, що всі гудзики його мундиру, здавалось, мушили поодскакувати“.

— А тепер воно б'ється для доньки?—спитав Руместан легким тоном, протираючи шибку карети кінчиком рукавички, щоб глянути на мокру темну вулицю.

— О, донька—це зовсім інша річ... Хоч вона має дитячий вигляд, але це дуже холодна, дуже розміркована й серйозна дівчина... Я не знаю, куди саме вона наміряється, але вона, напевне, наміряється на щось таке, чого я неспроможний дати.

Нума відчув полекшення.

— О, та невже?.. Але все ж ви вчащаєте до них?

— Ну, да... У них так весело, в цій сім'ї. Батько, колишній директор театру, пише комічні куплети для кафе-шантанів. Мати співає їх чи деклямує, підсмажуючи маслини на прованському маслі й готуючи не гірше за самого Рубіона нашу провінціяльну страву „буйлябесу“. Галас, безлад, легка музика, гулянки з напоями, словом, „Фолі-Борделез“ в інтимнім сімейнім оточенні. Донька завжди буває верховодом, кружляє, танцює, вечеряє, виспівує свої рулади, але й на хвилинку не губить голови.

— Так, мій голубе, але ви сподіваєтеся, що вона рано чи пізно її все ж таки загубить і, звісно, на вашу користь.—І, прибравши враз серйозного вигляду, міністр додав:—Там нездорове оточення для вас, молодче! Треба бути трохи серйознішим... Не ціле ж життя казиритися, чорт побери!

Він узяв його за руку:

— Ви не думаете хіба про те, щоб одружитися?.. А?..

— Сказати правду—ні, пане міністре. Мені й так не кепсько живеться... Хіба що я натрапив би на великий посаг...

— Знайдуть, знайдуть вам і з посагом... З вашим ім'ям, з вашими зв'язками...

І раптом, захоплюючись, він спитав:

— А що б ви сказали за мадемуазель Ле-Кенуа?

Хоча бордосець був досталь зухвалий, але він зблід з радощів та несподіванки.

— О, ваша вельможність, я ніколи не насмілюся б...

— Чому ж ні?.. Облиште... облиште... Ви ж знаєте, як я вас люблю, мій дорогою юначе... Я був би радий, якщо ви увійшли б до моєї сім'ї... Я почував би себе значно краще, значно...

Він раптом затнувся посеред фрази, пізнавши її: це ж саме він говорив сьогодні вранці Межанові.

„Ах! все-одно!.. Не поправиш уже“.

Він сіпнув плечем і одхилився в куток карети.

„Насправді Гортенза вільна вибирати, кого сама схоче... А я все ж таки врятував цього юнака од шкідливого впливу“. І в глибині душі він був щиро переконаний, що тільки цей імпульс спонукав його.

ІХ

Вечір у міністерстві

Сен-Жерменське передмістя набуло цього вечора надзвичайного вигляду. Маленькі вулички, завжди спокійні, що в цей час звичайно вже спали, прокидались од торохтіння омнібусів, що сьогодні збочили сюди із свого маршруту; інші вулиці, навпаки, звик-

нувши до шумної течії й невпинного гомону великих паризьких артерій, скидалися тепер на річище відведеної осторонь річки і були мовчазні, пустельні та ніби просторіші; на в'їзді вартувала по них паризька кінна гвардія або сумною тінню посеред асфальту стояли гуртки сержантів з опущеними капюшонами, з прихованими під кереї руками. Тут проїзд було заборонено.

— Що таке? Пожежа?—запитала якась перелякана голова, висовуючись з-за порт'єри.

— Ні, мосьє, вечір у міністерстві народньої освіти.

І сержант повертав на своє місце. А візник їхав геть, лаючи цілий світ за те, що його примусили давати чималого кругу на цьому лівому березі Сени, де вулиці, випадково прокладені, ще й досі нагадують безплановість старого Парижу.

Справді, на чималій відстані видко було ілюмінацію обох фасадів міністерства, видко багаття, розкладені од холоду посеред вулиці, й шерехи каретних лихтарів, що поволі посувалися вперед, зосереджуючись в одному пункті; квартал ніби оточений був якимсь вогненим колом, що здавалося ще яснішим у блакитній, прозорій і льодовій сухості повітря. Але в міру наближення всякі сумніви зникали: поставало видовище чудово організованого порядку на святі. Рівна біла смуга світла підносила аж до самісінького даху сусідніх домів, дозволяючи читати, як серед білого дня, золоті на них написи: „Мерія VII округи“, „Міністерство пошти й телеграфу“, що блищали серед бенгальських огнів та кількох оголених, непорушних, феєрично освітлених дерев.

Серед пішоходів, які не зважали на холод і зацікавлено зупинялися біля дверей міністерства, створю-

ючи перед ними живу загородь, метушилася маленька кумедна постать з качачою ходою, загорнута з голови до ніг у довгу селянську керею, що дозволяла бачити тільки двоє гострих маленьких очей. Вона посувалася туди й сюди, скорчившись і вицокуючи зубами, але не відчуваючи холоду через свою гарячкову сп'янілість та зворушення. То вона бігла до карет, що вишикувалися вздовж улиці де-Гренель, і непомітно посувалася вперед з легким дзенькотом вуздечок та хурканням коней, яким надокучило чекати, то повертала до воріт, куди, з особливого привілею, в'їздила карета якогось сановника. Вона розштовхувала публіку, просила вибачення й дозволу поглянути на новоприбулу карету. В яскравому сяйві ілюмінації, під смугастим полотном повіток, підніжки з хряском опускались і на килими падали хвилі шурхітливого саєту, легкого тюлю і квітів. Маленька тінь жадібно нахилилася і ледве встигала податися назад, щоб не потрапити під екіпажі, що весь час під'їздили.

Одіберті закортіло самій поглянути, як усе це відбудеться. З якою гордістю дивилася вона на натовп, на освітлення, на вартових—кінних і піших,—на цілий цей квартал Парижу, що його занепокоїв Вальмажур. Аджеж і свято це влаштовано було на його честь, і вона запевняла себе, що всі ці пишно вбрані мужчини й дами тільки й мають до розмови що за Вальмажура. Од воріт улиці Гренель вона бігла на вулицю Бельшас, куди виїздили порожні екіпажі, наближалася до гуртка салдатів паризької гвардії та фурманів у широких кереях, які грілися біля багаття посеред вулиці, і дивувалася, що всі ці люди говорять про морози, дуже шпаркі цієї зими, про

картоплю, що замерзла в льохах, взагалі, про таке, що зовсім не стосується вечора та її брата. Особливо ж її дратувала повільність руху цієї низки карет, що тяглася без краю; їй хотілося б побачити в'їзд уже останньої карети і сказати собі: „Ну тепер усі... Починається... Тепер справді починається“. Але ніч заходила далі й далі, холод чимраз дужчав, і ноги її так мерзли, що їй од болю набігали сльози,—та це вже було б занадто: плакати, коли на серці так легко!. Нарешті, вона надумалася йти додому,—тоді в одному останньому погляді немов зібрала вона всю цю пишноту й понесла її з собою пустельними вулицями в холодну, льодову ніч, понесла у своїй дикунській голівці з шанолюбною лихоманкою у скронях, охоплена мріями, надіями, вражена навіки й мало не засліплена цією ілюмінацією на честь Вальмажура.

Що ж вона сказала б, якби увійшла всередину й побачила всі ці, сполучені аркадами дверей, білі й визолочені салони, що здавалися ще більшими од дзеркал, де відбивалися вогні жирандолів та канделябрів, якби побачила променистий полиск діамантів, аксельбантів, різних орденів у формі пальм, егреток, брошеток, великих, як ті фейверочні сонця, або малесенських, як дармовісіки, або ж таких, що причеплені були до шиї широкими червоними стрічками, які здавалися кривавими смужками.

Тут були всуміш найаристократичніші наймення фобургу: міністри, генерали, послы, члени академії та університетської ради. Ніколи ще, ні в циркові Апса, ні навіть на широкому конкурсі тамбуринерів у Марселі, Вальмажур не мав подібної аудиторії. Його ім'я, сказати правду, не багато місця посідало на цьому вечорі, влаштованому за-для нього. Програма,

оздоблена чудовими віньєтками роботи Даліса, анонсувала коротенько: „різноманітні арії на тамбурині“, з іменем Вальмажура серед інших багатьох відомих виконавців, але на програму ніхто й не дивився. Тільки де хто з інтимних знайомих, із тих персонажів, що завжди „au courant“ усіх подій, запитували міністра, який стояв на привході до першої залі.

— Отже, ви маєте й тамбуринера?

Той неуважно відповідав:

— Так, це фантазія моїх дам.

Бідний Вальмажур дуже мало його турбував. Міністра цікавив сьогодні інший дебют, далеко важливіший для нього. Що про неї скажуть?.. Чи матиме вона успіх?.. Зацікавившись цією дівчинкою, чи не помилявся він що до її таланту співачки. І дуже закоханий, хоч він і не хотів би ще сам собі в цьому признатися, проїнятий до самого свого кістяка пристрастю сорокалітнього чоловіка, він відчував справжні муки батька, чоловіка, коханця й меблівника дебютантки, одно з тих болючих переживань, що його можна спостережати за лаштунками сцени підчас перших вистав. Це не заважало йому бути ласкавим, уважним, запрошувати своїх гостей обома руками,— та ще скільки гостей, боже мій!— і на всі сторони посилати приємні міни, усмішки, іржання, бурхливі вирази задоволення, уклони, взагалі, виказувати свою трохи одноманітну, хоч і з нюансами, гостинність.

Нагло покинувши, мало не одіпхнувши од себе того дорогого гостя, якому він щойно пошепки обіцяв безліч неоцінитних послуг, міністр кинувся назустріч високій дамі з рожевим обличчям і величною поставою:

— Ах, пані маршалова!..

І взявши під руку, під цю вельможну руку, затуляючи в рукавичку на двадцять гудзиків, він повів свою шляхетну гостю із салону до салону, поміж подвійними штахетами чорних фраків, що поштиво схилилися перед нею, аж до самої концертної зали, де гостей приймали мадам Руместан та її сестра. Повертаючи, він уже знов обдаровував усіх потискуванням рук та щиросердими обіцянками: „Покладайтесь на мене... Обов'язково!“, або кидав мимохідь своє „Доброго здоров'я, друже“.

Щоб підогріти трохи церемоніял прийому, внести подих симпатії до цієї великопанської урочистости, він знайомив гостей між собою, кидаючи їх без жодних попереджень в обійми одно одному.

— Як це? Ви хіба незнайомі?.. Принц Ангальтський... Мосье Бос, сенатор...—проголошував він, не помічаючи, що ледве він називав їхні ймення, як мужчини, обмінявшись коротким і глибоким поклоном: „Мосье... Мосье...“, чекали тільки на його відхід, щоб з лютим виразом на обличчях повернутись спинами.

Як більшість політичних борців, наш добрий Нума, перемігши, добувши владу, дозволяв уже собі невеличкі послаблення. Не пориваючи з партією морального ладу, цей вандеець із півдня все ж таки втратив своє колишнє захоплення справою правих і байдуже ставився до їхніх великих надій, запевняючи себе, що й так усе йде досить добре. Навіщо ж така люта ненависть поміж чесними людьми? Він прагнув утихомирення, генеральної індульгенції і сподівався, що музика сприятиме злиттю партій. Ці „маленькі концерти“, що мали відбуватися двічі на місяць, musiли бути створити, на його думку, нейтральний ґрунт для артистичної насолоди і ввічливости, де люди найроз-

біжніших поглядів могли б зустрічатись і цінувати одно одного, вдалені од політичних пристрастей і громовиць.

Саме тому і створилася ця дивна мішанина запрошених. Саме тому й виникала ця ніяковість гостей, що заважали одно одному, нагло перепиняли розмови, мовчки походжали в своїх чорних фраках, з удаваною уважністю роздивляючись малюнки плафонів, золоті визерунки пано, орнаменти часів Директорії, суміш Луї XVI та Імперії, мідяні голови на мармурі високих каменів з простими лінями. Всім тут було водночас і холодно і душно, і мимоволі набігала думка, що страшений надвірний холод, затамований грубими стінами й ватою у вікнах, обернувся тут у холод моральний. На хвилину шалений галоп Рошмара чи де-Лапара, призначених на розпорядників і зобов'язаних розсаджувати дам, порушував монотонність цього невинного тупцяння на місці чужих одно одному людей; або ж викликало сенсацію прибуття красуні мадам Гюблер, з перами в зачосах, з її сухим профілем нерозбиваної ляльки й гострою усмішкою мало не добрів, мов на тих манекенах парикмахерських вітрин. Але холод знову швидко опановував залю.

— Не легке завдання нагріти ці салони народньої освіти... Тінь Фрейсинуса, напевне, навідується сюди вночі.

Це зауваження, висловлене вголос, почулося з групи молодих музик, що скупчилися довкола директора опери, Кадайляка, який поважно розсівся на оксамитовій лавці спиною до Мольєрового погруддя. Дуже гладкий, напівглухий, з сивими щетинкуватими вусами, він навіть і не нагадував тепер спритного, меткого імпресаріо „вечорів набоба“; в цьому велич-

ному ідолі, з непроникливим, товстим обличчям, самі лише очі викривали парижанина-блягера, викривали його жорстоке знання життя, його розум, схожий на колючу палицю із залізним оскіпом, та загартований на вогні рампи. Але задоволений, пересичений, найбільше боячись, щоб не втратити свого директорського місця, коли скінчиться контракт, він ховав свої пазурі, говорив мало, особливо ж тут, і тільки мовчазним сміхом підкреслював свої спостереження над цією офіційною й великосвітською комедією.

— Буасарику, дитино моя, — пошепки запитав він молодого інтригана, тулузця, що поставив балет в опері після десятирічного очікування, чому ніхто не хотів йняти віри, — Буасарику, ти, що все знаєш, скажи мені ім'я того урочистого персонажу з вусами, який фамільярно розмовляє з усіма й марширує із своїм носом з таким глибокодумним виглядом, наче він бере участь в похороні цього аксесуару... Він, здається, із міністерства, бо дискутував тут про театр досить авторитетно.

— Гадаю, що ні, патроне... Скоріше він дипломат... Я щойно чув, як він говорив бельгійському послові, що вони довгий час були колегами.

— Помиляєшся, Буасарику... Це, певне, якийсь чужоземний генерал. Він не більше, як хвилин п'ять тому, вигукнув у гуртку густих еполетів: „Тільки той, хто ніколи не мав нагоди командувати великим військом, може верзти...“

— Дивно!

Лапара, запитаний мимохідь, засміявся:

— Та це ж Бомпар!

— Який такий Бомпар?

— Міністрів друг... Як це ви його не знаєте?

— Він із півдня?

— Тé! А то ж звідки.

Справді, Бомпар, зодягнений в чудовий новий фрак з оксамитовими одворотами, з рукавичками, втиснутими за жилет, намагався ожвавити вечір свого друга, підтримуючи скрізь різноманітні розмови. Його ще не знали в офіційних колах. Сьогодні він уперше показував себе тут і викликав справжню сенсацію. Він переносив од групи до групи свої винахідливі вигадки, свої блискавичні марення, оповідання про любовні звязки з принцесами, пригоди і змагання, перемоги на швайцарських тирах,—і на обличчях його слухачів скрізь поставав водночас вираз здивовання, ніяковости і тривоги. Безперечно, своїми оповіданнями він спричинявся трохи до веселоців, але це зрозуміло було лише кільком близьким особам, і цього було недосить щоб розвіяти нудьгу, яка просякала навіть у концертну залу, величезну й дуже мальовничу кімнату з двохповерховими галереями та скляною стелею, що створювало ілюзію відкритого неба.

Зелена декорація пальм і бананів з довгим, нерухомим у світлі жирондель, листям, давала свіже тло для туалетів женщин, що довгими щільними рядами розмістилися на безлічі крісел. Загальний вигляд нагадував якусь брижу нахилених потилець, рамен, рук, що виступали з корсажів, наче з пуп'янків напіврозквітлих квітів, та зачосів з наколотими на них зірками,—і діаманти домішувалися до синявого полиску чорного волосся або до золотавого павутиння білявих кучерків. Видко було чимало профілів, що пашіли здоров'ям у своїх закруглих лініях од стану до шиньону, або вишукано худорлявих, що немов би стриміли, д'горі, од поясків, застібнутих діамантовими пряжками

до довгої шиї, оповитої оксамитивою стрічкою. Різ-нобарвні, пишні вахлярі з блискітками летіли і хвилювалися в повітрі, домішуючи запахи білої троянди чи опопонаксу до кволого аромату білого безу й живих фіялок.

Нудьга, явлена тут на обличчях, ще побільшувалася перспективою двохгодинної непорушності перед естрадою, де вишикувалися півколом хористи в чорних фраках і хористки в білих муслінових туалетах, без-страсні, як під об'єктивом фотографічного апарату, і де сиділа оркестра, прихована за кущами зелени і троянд, що спонад них стирчали шийки контрабасів, схожі на знаряддя тортур. О, ці помпезні вечори офіційної музики добре вже далися всім узнаки,—вони долучалися до інших прикрощів і труднот зимового сезону великопанського життя. І хоч як пильно шукати, але в цілій величезній залі не знайшлося б іншого задоволеного, з усмішкою обличчя, крім обличчя мадам Руместан. До того ж це була не та усмішка танцівниці, властива хазяйкам, що так легко змінюється на вираз байдужості і втоми, коли хазяйка перестає відчувати на собі очі гостей,—це була усмішка на обличчі жінщини щасної, коханої, жінщини, яка ніби відчуває нове життя.

О, невичерпна ніжність чесного жіночого серця, що билось коханням один лише раз! Вона знову починала вірити в свого Нуму, такого доброго й ніжного від деякого часу. Це був немов поворот, немов обійми двох серць, знову злучених після довгої розлуки. Не дошукуючись, чому саме могло відродитися це ніжне почуття, вона знову бачила його перед собою закоханим і молодим, як того вечора перед мисливським пано, а себе почувала такою ж, як і тоді, знадливою

Діяною, гнучкою й хупавою у своєму білому парчовому убранні, з каштановим волоссям, що лежало гладенькими начосами на її чистому, без найменшої злої думки, чолі, такому свіжому, що її тридцять років оберталися на двадцять п'ять.

Гортенза також була дуже гарна у своєму блакитному тюлевому уборі, що обгортав оболочкою її довгий стан, трішки нахилений вперед, і кидав легку брунатну тінь на її обличчя. Але вона була заклопотана дебютом свого музики. Вона запитувала сама себе, як ця вишукана столична публіка поставиться до провінціальної побутової музики, і чи не правду говорила Розалі, коли доводила, що тамбурин потребує сірого обрію оливкових дерев та зубчастих пагорків. І, мовчазна, схвильована, вона вираховувала на програмі, скільки ще лишається номерів до виступу Вальмажура, вираховувала в легкому шумі вахлярів і тихих розмов, до яких домішувалось поступове налагоджування інструментів.

Смички стукнули об пюпітри. На естраді, де розташувалися хористи з нотами в руках, вчувався шурхіт паперу. Високі двері, загороджені чорними фраками, брали на себе очі всіх нещасних жертв концерту. І враз хор послав до скляного плафону, понад яким зимова ніч простягла свої сині покрови, перші ноти Глюківського

„Ах! у цьому лісі, темному і згубному...“

Почалося...

Любов до музики дуже поширилась у Франції останніми роками. Особливо в Парижі, де недільні концерти й концерти „білого тижня“, а також безліч приватних музичних товариств збудили широку увагу, популяризували класичні твори великих майстрів,

запровадили моду на музичну освіту. Але все ж таки Париж — надто рухливе, надто розумове місто, щоб насправді щиро любити музику, цю велику чародійницю, що робить вас нерухомим, що відбирає вам голос і думки, оточує повітряним мереживом гармонії, залюлює вас, гіпнотизує, як море; і захоплення Парижу музикою нагадують пристрасть великопанського гуляття до модної кокотки, пристрасть за-для шику, напоказ, банальну й пусту до нудьги.

Нудьга!

Це була нота-домінанта цього концерту в міністерстві освіти. В супроводі обов'язкового захвату й екстатичних облич дам (це входить до програми світського поводження найщиріших із жінок) вона поставала помалу-малу, вона холодила усмішки й полиски очей, приголомшувала ці нічогенькі млосні пози пташок на вітях, які крапля по краплі пили мелодію. Одна п'одній, на довгих низках звязаних крісел, вони змагалися з нудьгою, вигукуючи: „браво!.. чудово!.. прекрасно!..“ для того, щоб хоч трохи підбадьорити самих себе, і все ж таки впадали в непереможну здерев'янілість, що виникала, немов туман, із цього моря звукових хвиль, відсуваючи в безодню байдужости всіх артистів, які напереміж з'являлися перед ними.

А тут були найвідоміші, найславетніші артисти Парижу, що передавали класичну музику з усім тим знанням і умінням, якого вона потребує і якого набувається,—леле!—тільки за ціну часу. От уже тридцять років, як мадам Вотер співає чудовий романс Бетховена „Заспокоєння“, і ніколи ще не співала вона його з таким захватом, як цього вечора. Але інструментові бракує струн, смичок дере по дереві, і од великоспівачки минулого часу та славетної красуні лишаються

тепер тільки вправні пози, бездоганна метода й оця довга, біла рука, що на останній строфі змахує сльозу в куточку ока, помітно підведеного вугликом, сльозу, що заміняє собою ридання, бо голос уже не може його дати.

Але хто ж інший, як не Майоль, красун Майоль, співав нам колись серенаду з „Дон-Жуана“ з такою витонченістю, такою пристрасстю, що викликала в уяві легкий танок закоханого метелика? На превеликий жаль, його тепер не чуємо ми більше; хоч і стає він навшпиньки, хоч і витягає шию, щоб витягнути ноту до кінця, та робить жест прядільниці, яка тримає ниточку двома пальцями,—нічого в нього не виходить, нічого! Париж, вдячний за своєї колишні втіхи, все ж таки плеще йому. Але ці зношені голоси, ці підтоптані, надто вже відомі всім обличчя, немов ті медалі, стерті в довгочасному обігу,—вони не розвіють туману, що оповив міністерське свято. Не зважаючи на всі Руместанові зусилля ожвавити вечір, не зважаючи на захоплені „браво“, що він їх кидає повним голосом з гущавини чорних фраків, і вигуки: „тихше!“, що ними він тероризує на відстані двох салонів людей, зачувши їхню розмову, все ж таки ці люди, наче німі привиди в розкішному освітленні, обережно, згинці балансуючи руками, міняють місце, щоб розважитись, або знеможено падають на низькі стільці,—циліндри їхні звисають поміж ніг, обличчя їхні невиразні, остовпілі.

На одну хвилину всіх збуджує й зацікавлює вихід на сцену Аліси Башельрі. Край обох дверей залі метушня: кожен хоче поглянути на маленьку „діву“ в коротенькій спідничці. Уста їй напіввідкриті, а вії тримтять, наче вона здивована, що бачить такий на-

товп. „Гарячі, гарячі! Ось булочки гаряченькі!“—наспівують молоді люди, члени клубів, наслідуючи її канальський жест наприкінці куплету. Старі професори університету охоче підходять, повертаючи до естради те вухо, яке в них краще чує, щоб нічого не пропустити з цієї модної пікантної пісеньки. І настає загальне розчаровання, коли „маленьке кухарча“ своїм трішечки кисленьким, крихотним голоском починає велику арію з „Альцеста“, вивчену з мадам Вотер, яка тепер підбадьорює виконавцю з-поза лаштунків. Фізіономії витягуються, чорні фраки дезертують і знову починають блукати: вони тепер почувають себе вільніше, бо міністр за ними більше не стежить, міністр сам пішов у глибину останньої залі, під руку з мосьє де-Бое, зовсім приголомшеним такою честю.

В коханні завжди є щось дитяче! Майте ви за собою двадцять років судової роботи, п'ятнадцять років парламантської трибуни, умійте так володіти собою, щоб серед найбурхливіших засідань і найлютіших покриків додержувати ясної думки і спокою морської чайки, яка ловить рибу підчас бурі, але коли вас опанує пристрасть, ви будете найслабшим із слабких, ви почнете триміти й так боятися, що причепитесь відчайдушно до руки першого-ліпшого бовдура, аби лише не почути найменшої догани своєму божкові.

— Вибачте, я залишаю вас... Антракт...

І міністр кинувся назад, знову збиваючи з пантелику свого молодого співбесідника, що віднині так уже й лишиться спантеличеним. Усі поспішають до буфету, і вираз полекшення на обличчях цих бідолах, яким повернули рух і слово, можуть вселити Нумі думку, що його протезе мала великий успіх. Його оточують, вітають, примовляють: „чудово! незрівняно!“

Але ніхто не каже йому чогось певного за те, що його особливо цікавить. Нарешті, він ловить Кадайляка, що проходить повз нього боком, відсуваючи людський потік своїм величезним плечем, немов підоймою:

— Ну, що? Як вона вам подобалася?

— Хто саме?

— Маленька...—говорить Нума, намагаючись прибрати байдужого тону.

Той,—людина досвідчена в подібних справах,—звісно, розуміє і відповідає, не моргнувши:

— Справжня знахідка!

Закоханий червоніє, як мавши двадцять років, коли в Мальмуса „колишня для кожного“ спідтиха загравала з ним під столом.

— Отже, ви гадаєте, що в опері?

— Безперечно... Але для цього треба доброго „монтрера“¹,—мовить Кадайляк із своїм беззвучним сміхом, і поки міністр біжить віншувати мадемуазель Алісу „добрий монтерер“ посувається далі до буфету, який видко в дзеркальних прозорих рямцях у глибині залі, обшитій цинамованим з позолотою деревом.

Хоч драпрі мають суворий вигляд, хоч такий самий непривітний та величний вигляд мають метрд'отелі (напевне, виходьки з колишніх невдалих студентів), а все ж таки прикрий настрій та нудьга по волі зникають перед величезним столом, завантаженим тонким кришталем, фруктами, пірамідами сандвичів, і натомість виникають,—людськість бере свої права,—пожадливі погляди й жести. В найменшу вільну щілину між двох корсажів, між двох голів, що схилилися

¹ Поводир.

над шматком сімги чи крильцем пташки на полумисочку, просувається рука, яка шукає склянки, виделця, чи шматочка хліба, доторкаючись до напудрених плечей чорним рукавом або жорстким і блискучим мундиром. Балакають, оживлюються, очі променіють, і сміх дзвенить під впливом шипучих вин. Тисячі фраз перехрещуються, кожний промовляє, перебиваючи інших або відповідаючи на забуті вже запитання. В одному кутку чути вигуки обурення: „Яка огида!.. Який жах!“—це вигуки довкола вченого Бешю—ворога женщин, що ввесь час гудить слабкий пол. Чути дебати музик:

— Ах, друже мій, обережніше... Ви заперечуєте побільшену квінту.

— Це правда, що їй тільки шістнадцять років?

— Шістнадцять років у бочці та кілька років у плящі...

— Майоль... дайте спокій вашому Майольові. Він скінчений, спорожнілий. І подумати тільки, що опера дає йому за це що-вечора дві тисячі франків.

— Так. Але він скуповує на тисячу франків квитків, щоб підогріти залю, а решту Кадайляк виграє у нього в екарте.

— Бордо... Шоколад... Шампанське...

— ... прибути для пояснень до комісії.

— ... якщо підняти трохи вище рюш з білим ед-вабними петельками.

Осторонь—мадемуазель Ле-Кенуа, оточена безліччю прихильників. Вона рекомендує свого тамбуринера якомусь чужоземному кореспондентові, з пласким, зухвалим обличчям, вона благає його не від'їздити зараз, закидає Межанові, що той її не підтримує, обзиває його фальшивим південцем, французиком,

ренегатом. Побіч цілий гурток дискутує на теми політичні. Чийсь злий запінений рот витягається вперед, пережовуючи слова, наче кулі, щоб затруїти їх:

— Все, чого тільки не вигадала руїницька демагогія...

— Марат—консерватор!— виголошує чийсь голос, але фраза губиться в гомоні розмов та брязкоті полумисків і склянок. І враз над усім цим хаосом звуків зноситься металевий голос Руместана:

— Медам, швидче, медам... Ви пропустити сонату F-moll.

Мертва мовчанка. Довга процесія шурхливих шлейфів, чіпляючи за крісла, починає посуватися через усі салони. Жінщини мають вигляд знеможених бранок, що знову повертають до в'язниці після годинної прогулянки надворі. І знову концерти, і знову симфонії. Красун Майоль знову обдаровує невловими звуками, мадам Ля-Вотер знову примушує звучати ослаблі струни свого голосу.

І враз помічається якесь ожвавлення, зацікавленість,—зовсім, як недавнечко перед виходом маленької Башельрі. На сцені з'являється Вальмажур у м'якому фетрі набакир, з червоним поясом на стані, із селянською курткою на плечах і з тамбурином. Це було зроблено з ініціятиви Одіберти, це її жіночий інстинкт і смак так убрали його, щоб він краще вирізнявся серед чорних фраків. Хай їй щастить! Це, справді, щось зовсім нове, несподіване,—і цей довгий тамбурин, що погойдується на руці музики, і маленька флейта, що по ній перебігають його пальці, і ці нічогенькі пісеньки воднораз на двох інструментах, із жвавим, збудливим темпом, що тремітно пробігає по саєтових плечах спритомнілих дам. Пересичена публіка

тішитися з цих свіжих серенад, що пахнуть розмарином, та з цих рефренів старої Франції.

— Браво!.. Браво!.. Ще, ще!..

І коли він заграв „Марш-Тюрен“, коли залунав цей широкий переможний ритм, у супроводі оркестри під сурдинку, щоб обарвити й підсилити трохи бідні звуки інструменту,—успіх був шалений. Він мусив був виходити два рази, десять разів, і перший викликав його Нума, якого підогрів цей успіх і який тепер уже привласнював собі „примху своїх дам“. Він почав розповідати, як він викрив цього генія, пояснював чудеса флейти на три дірочки, докладно змальовував старий замок Вальмажурів.

— Це його справжнє ім'я—Вальмажур?

— Безперечно... Стародавня князівська фамілія... Останній в роді...

І легенда біжить, поширюється, оздоблюється додатками, ну, зовсім, як у романі Жорж Занд.

— Всі його документи в мене,—стверджує Бомпартоном, що не припускає жодних реплік. Але серед цього світського ентузіазму, більш-менш фальшованого, одно маленьке серденьтко хвилюється, одна бідолашна голівка п'яніє, приймає серйозно і крики браво і легенди. Ні слова не кажучи, навіть не плещучи, занурившись поглядом у просторінь, замріяно похитуючи своїм довгим, гнучким станом в такт героїчного маршу, Гортенза знову переноситься туди, в Прованс, на високе гірське плато, де все заллято сонцем, де музика дає їй серенаду, як дамі свого серця, і з грацією дикуна кладе квітку гранатового дерева на свій тамбурін. Цей спомин її солодко зворушує, і зовсім тихо, поклавши голівку на плече сестрі, вона шепоче:

— О, як мені добре...

Вона шепоче глибоким, щирим тоном, чого Розалі спочатку не помічає, але що згодом постане в її пам'яті й переслідуватиме її, як лихе віщування

— Ну, що, мій любий Вальмажуре, чи ж я вам не казав?.. Який успіх... А?..—вигукував Руместан у маленькому салоні, де подали вечерю для артистів. Інші „етуалі“ концерту вважали, що успіх цей трохи перебільшується. Мадам Вотер сиділа, готова вже їхати, і чекала на свою карету, приховуючи досаду великим мережаним капюшоном, надто напаханим. А красун Майоль, стоячи перед буфетом, та всією мімікою своєї спини виявляючи знервованість і втому, люто розрізав шпака, уявляючи, що тримає під ножом тамбурина. Маленька Башельрі ані трішки не гнівлася. Вона жартувала серед гуртка молодих гультяїв, сміялася, пурхала і, вилискуючи зубками, з непомірним апетитом школяра їла бутерброда з шинкою. Вона спробувала була заграти на Вальмажуровій флейті.

— Погляньте, мосьє міністре!

Але враз, угледівши за міністровою спиною Кадайляка, вона зробила пірует і підставила йому для поцілунку своє дитяче чоло.

— Добридень, дядечку!..

Це було фантастичне покровнення, залаштункові прийоми.

— Удаванка, шалапутка,—пробурчав добрий монтер в білий вус, але не дуже голосно, бо дівчинка, можна було сподіватись, незабаром мусила стати членом його трупи, та ще і впливовим членом.

Вальмажур, оточений жінками й журналістами, стояв спиною до каміну, з фатівським виглядом. Чужоземний кореспондент розпитував його грубоватим

тоном—не тим улесливим, яким він інтерв'ював міністрів на окремих авдієнціях. Але селянин, ні краплі не збентежившись, відповідав своїм вічним, раз на завжди вивченим, оповіданням:

— Це трапилося мені якось уночі, коли я слухав солов'я...

Його перебила мадемуазель Ле-Кенуа, простягаючи йому склянку й полумиска, які вона сама для нього сповнила.

— Бонжур, мосьє... І я також приношу вам моє частування...

Вона зіпсувала йому весь ефект. Відповівши легеньким нахилом голови, він промовив, вказуючи на камін:

— Добре, добре... Поставте це он там...

І продовжував своє:

— Те, що божа пташка робить однією дірочкою...

Не втрачаючи надії, Гортенза дочекалася кінця і повела з ним розмову за його батька й сестру.

— От вона буде рада!..

— Так, це не кепсько скінчилося...

З фатівською усмішкою покручуючи свого вуса, він занепокоєно оглядався довкола. Його попередили, що директор опери має запропонувати йому службу. Він вистерегав його здаля і вже заздрісний, як актор, дивувався, що можна так довго гаятись коло якоїсь там співачки. Захоплений своєю думкою, він навіть не утруднював себе відповідями цій чарівній молодій дівчині, що стояла перед ним з вахлярем у руках в гарній, напівзухвалій позі, якої звичайно набувається у великопанському оточенні. Але вона найбільше любила його саме таким, призирливим і холодним до всього, що не стосувалося його мистецтва.

І було їй радісно, коли він з висока приймав компліменти, що ними обдаровував його Кадайляк.

— Але ж ні... ні!.. Я вам кажу по щирості!.. Це моє переконання... Великий талант... дуже оригінальний... зовсім новий... Я не хочу, щоб якийсь інший театр, крім опери, здобув його... Я вишукаю нагоду показати вас. Починаючи з цього дня, можете бути певні за оперу, як за свою хату.

Вальмажур думав за гербовий папір, що лежав у нього в кешені. Але той, наче впіймавши його думку, простягнув йому свою гнучку руку, промовивши:

— Ось що нас обох тепер єднає, мій дорогий...

І, вказавши на Майоля й Вотер (на щастя, зайнятих у цей момент чимсь іншим, а то вони голосно зареготали б), додав:

— Запитайте отих ваших товаришів, чого варте слово Кадайляка.

Він повернувся на закаблуках і пішов на баль. Тепер розгортався баль у залах, де менше було люду й менше нудьги. Чудова оркестра мстилася за три години класичної музики низкою справжнісіньких віденських вальсів. Поважні сановники й серйозні люди вже поїхали, поступившись місцем для молоді, для тих пристрасних amatorів розваг, які танцюють лише для того, щоб танцювати, щоб приголомшували шум, щоб куйовдилось волосся, щоб темніло в очах, щоб трени віялися довкола їхніх ніг. Але навіть і тоді політика не зрікалась своїх прав, і те злиття, що за нього марив Руместан, не налагоджувалося, не виявляло себе.

Із двох салонів, де танцювали, один був притулком лівих, другий посіла партія „бездоганно білої

леї¹, і всі зусилля Гортензи переміщати їх не давали жодних наслідків. До неї, міністрової своякині й доньки президента вищої судової палати, ввесь час підсипалися—ціла згряя одкритих жилетів пурхала довкола її чималого посагу і впливових звязків.

Лапара, дуже зворушений, говорив їй підчас танку, що його вельможність дозволив йому... Але вальс скінчився, вона одійшла од нього, не чекаючи продовження, і наблизилась до Межана; той хоч і не танцював, але ніяк не міг наважитись покинути баль.

— Яке у вас обличчя, о, серйозна, о, розсудлива людино!..

Він узяв її за руку.

— Сядьмо тут, я маю вам дещо сказати... З дозволу міністра...

Він усміхався, дуже схвильований, і Гортенза, помітивши тремтіння його уст і зрозумівши все, раптом встала, промовивши:

— Ні, ні... не сьогодні... Мені зараз ніколи слухати, я танцюю...

І вона умкнула під руку з Рошмором, який запросив її на котильйон. Також дуже закоханий, завжди й у всьому наслідуючи Лапара, цей молодий джентльмен наважився мовити і своє словечко, на яке вона відповіла сміхом, не перестаючи кружляти по залі. І коли фігура з шарфами скінчилася, вона підійшла до сестри і сказала тихо:

— Ото подія... Нума обіцяє мене за дружину одразу всім трьом своїм секретарям...

— І якого ж ти береш?

Відповісти їй перешкодили звуки тамбурину й вигуки:

¹ Правих.

— Фарандола!.. Фарандола!..

Сюрприз міністра своїм гостям: фарандола, як фінал котильйону, південь до аж-аж!.. Але ж як її танцювати?.. Всі руки простяглись одні до одних, злучились; і на цей раз салони перемішалися. Бомпар взявся серйозно показувати, як танцювати, примовляючи та виробляючи антраша.

Фарандола почала розгортатися, з Гортензою на чолі, по довгій анфіладі салонів, а Вальмажур ішов за нею з чудовою повагою, гордий із свого успіху та жіночих поглядів, скерованих на його високу мужню поставу в оригінальному костюмі.

— Який він гарний!—мовив Руместан.—Який красун!.. Грецький пастух!

Із салону до салону, розгортаючись, ожвавлюючись, тягнеться сільський танок і жене геть тінь Фрейснуса.

На великих килимах персонажі Буше й Лянкре ворухатся, збуджені мотивами давно минулих часів, а голі амурчики, що граються на фризах плафону, так само шалено кружляють перед очима танцівників, як і сами танцівники.

Там, у глибині залі Кадайляк, спершись на буфет і тримаючи в руках полумиска та склянку, слухає, їсть і п'є, просякнутий до самого дна свого скептизму теплом і задоволенням.

— Запам'ятай собі, малий,—каже він Боасарикові,— треба завжди лишатись аж до самого кінця балю... Женщини кращають од цієї вогкої зблідлости. Вона бо—ще не втома, як оцей блідий досвіток у вікнах,— ще не білий день... У повітрі лунає музика, здіймається курява, що так гарно пахне, охоплює якась напівсп'янілість, що витончує чуття,—і все це треба

смакувати, підживлюючись паштетом із дичини та потягуючи заморожене вино... О!.. глянь-но сюди...

За дзеркальним склом проходила фарандола, низка людей з простягнутими руками, низка чорних фраків впереміж із білими туалетами і прим'ятими після двох-годинних танків зачосами.

— Гарно?.. Правда?.. А той красун у хвості?..

І, відсуваючи свою склянку, він холодно додав:

— А все ж таки він не матиме успіху ані на шеляг!..

Х

Південь і північ

Між головою суду Ле-Кенуа та його зятем ніколи не було великого приятелювання. Ні час, ні кривні звязки, ні постійні взаємини не могли поменшити відстань між цими двома натурами, не могли перемогти того холоду, що його відчував південець перед мовчазною людиною з блідою гордою головою і блакитно-сірими очима, очима Розалі, але позбавленими її ніжності й поблажливості. Коли ці очі дивилися на нього, все його завзяття замерзало. Рухливий Нума, хиткий і мінливий, завжди надто балакучий, палкий і в той самий час складний, повставав проти логіки, відвертості, суворості свого тестя, і, заздрий на його чесноти він переводив їх на рахунок людини півночі, далекої півночі, що її втілення він вбачав у президенті суду.

— Далі за ним є ще білий ведмідь... А там уже більше нічого: північний бігун і смерть.

Водночас він запобігав перед ним, він намагався прихилити його спритними кошачими вихилясами, принадами взяти цього гала на гачка. Проте, гал, ще проникливіший за південця, не дозволяв обдурити

себе. І коли в недільні дні в їдальні дому на Королівському майдані розмова заходила про політику, і Нума, розніжений добрим обідом, брався переконувати старого Ле-Кенуа, що вони обидва дуже близькі до порозуміння, бо обидва бажають одного й того ж самого—свободи, слід було бачити той рух обурення, що ним президент суду струшував усі тенета хитрощів.

— Ах! от уже ніякі!. Це не одно й те саме!

І трьома-чотирьма точними й жорсткими доказами він відновлював усі відстані, викривав хитрощі слів, доводив, що ніколи не піддавався їхньому лицемірству. Адвокат викручувався жартівливими зауваженнями, але в глибині душі був дуже збентежений, особливо через присутність своєї дружини, що все це слухала і споглядала, не встряваючи, правда, ніколи в їхні політичні розмови. Увечері, повертаючись у кареті додому, він намагався довести їй, що батькові бракує здорового глузду. Ах! коли б її не було підчас розмови, яку б він тепер молитву вичитав старому! Розалі, щоб не дратувати його, уникала приставати на чиюсь-будь сторону.

— Так... Великий жаль, що ви не сходитесь,—говорила вона, але схилялась насправді до батькових тверджень.

Коли Руместан став міністром, холодність поміж обома мужчинами зросла ще більше. Старий Ле-Кенуа одмовився бувати на прийомах на вулиці Гренель і просто заявив доньці:

— Скажи своєму чоловікові, щоб він, як і поперед, одвідував мене та як-найчастіше. Я буду тільки радий з цього. Але в міністерстві він не побачить мене ніколи. Я знаю, що готують нам ці особи, і не хочу

давати найменшого приводу, щоб вказували на мене, як на їхнього співучасника.

Зрештою перед усіма було додержано належної світської пристойности, особливо через ту глибоку жалобу за сином, що з давніх часів замурувала подружжя Ле-Кенуа в їхньому домі.

Міністрові народньої освіти, напевне, було б трохи ніяково, якщо завітав би до його салонів цей сильний опонент, перед яким він почував себе ніби дитиною. Проте, міністр удавав із себе ображеного таким ігноруванням і скористався з нього, щоб і самому стати в позу (це завжди має особливу вартість для комедіянта в житті), а також почав досить неакуратно одвідувати недільні обіди, завжди покликаючись на комісії, зібрання чи банкети, як на одну з безлічи тих обставин, що надають чоловікам-політикам такої широкої волі.

Розалі, навпаки, не пропускала ні одної неділі, приходила загодя, щаслива з нагоди відчути знову в домі її батьків знадність сімейного вогнища, що його їй так бракувало в офіційному оточенні поружнього життя. Коли вона приходила, мадам Ле-Кенуа здебільша була ще в церкві. Гортенза також кудись відлучалася: чи то разом із матір'ю до церкви, чи то на музичний ранок із друзями. І Розалі завжди заставала батька в його бібліотеці, довгій кімнаті, заставленій книгами від долівки до стелі, де він зачинався з цими мовчазними друзями, цими повірниками на його розум, єдиними свідками, що ніколи не заважали його горю. Він не сідав до читання. Він обходив полиці, зупинявся перед яким-будь томом у розкішній оправі, застигав ув одній позі, сам того не підозрюючи, читав цілу годину, і не помічав, як

опановує втома, як біжить час. Коли входила його старша донька, бліда усмішка з'являлася на його обличчі. Вони обмінювалися кількома словами, бо ні він ні вона не були балакучі, і Розалі також починала розглядати твори своїх улюблених авторів, вибирала книгу, перегортала сторінки побіч батька, у трохи тьманім освітленні вікон, що виходили на майдан Маре. Вечірні дзвони недалечкої церкви важкими й розміреними нотами падали в недільну тишу цього комерційного кварталу. Іноді він простягав їй розгорнуту книгу, промовляючи:

— Прочитай-но це...

Він нігтем підкреслював цікаве місце.

І коли вона кінчала, він запитував:

— Адже справді гарно? Що?

Не було більшого задоволення для цієї молодої жінки, якій життя пропонувало все, що тільки може дати воно блискучого й розкішного, як ця година, що протягом неї була Розалі коло свого старого й сумного батька. Їх зближувала не тільки любов, але і спільність суто-розумових інтересів.

Йому вона мала завдячати відвертістю своїх думок і тим почуттям справедливості, що надавало їй стільки мужности, а також і своїм артистичним смаком, любов'ю до малярства, до гарних віршів. Вічна бо робота над кодексом законів все ж таки не висушила в Ле-Кенуа людини.

Що до своєї матери, то Розалі любила й шанувала її, хоч трохи й обурювалась на просту, надто м'яку матерню вдачу, що зводила нанівець її ролю у власному домі. Та й горе, що часто підносить на височінь людські душі, наче б пригинало її матір до землі, наближало до найвульгарніших жіночих турбот, зайвої

побожности й господарських дрібниць. Бувши молодша за свого чоловіка, вона, проте, здавалася старшою, через свої благодущні старечі розмови, що постарілися разом із нею та набули сумного забарвлення. Вона шукала в своїх споминах теплих моментів, любила згадувати дитинство в залитому південним сонцем маєтку своїх батьків. Але в найбільшій мірі над нею тяжила церква, і відтоді, як помер син, вона шукала заспокоєння у мовчазній прохолоді, в сутінках і таємничості високих склепінь, немов у тиші монастиря, що дає захисток од життєвої суєти за важкими оббитими повстю дверима. Вона шукала втихомирення свого суму з побожним і боязким егоїзмом тих людей, що в розпачі стають навколішки передобразом і молитвою одганяють од себе турботи, забуваючи одночасно і за свої обов'язки.

Розалі, що була вже чималою дівчиною на той час, як трапилось це лихо, вражалася, що її батьки зовсім нарізно переживають своє горе: мати, зрікшись усього, впала у слізну побожність, а батько намагався перебороти біль завзяттям у роботі, виконанням своїх обов'язків перед суспільством. І ніжна перевага, що її Розалі віддавала батькові, виникла з її власних розумових висновків.

Шлюб, подружнє життя, з його скрайніми проявами, брехнею та вичудами південця спричинялися до того, що тихий затишок бібліотеки здавався їй ще привабливішим, тут бо вона відпочивала після грандіозного, офіційального, холодного, умебльованого приміщення міністерства.

Посеред їхньої спокійної розмови вони почули стукіт у двері, потім шурхіт шовкового убрання. Увійшла Гортенза.

— А!.. я так і знала, що ти тут...

Вона не любила читати. Навіть над романами вона нудьгувала, бо романи ніколи не були досить романтичні для її екзальтованої голівки. Побувши тут з ними хвилин із п'ять, не здіймаючи капелюша, вона звичайно говорила.

— Всі ці папери дхнуть задхлістю. Чи ж не так, Розалі? Ходімо краще до мене... Тепер моя черга... Ти досить надокучила вже батькові.

І вона вела її до своєї кімнати, до їхньої кімнати, бо Розалі також жила тут до двадцятьох років.

І поки точилася приємна балачка, вона споглядала тут усі речі, що колись становили частину її самої,— своє ліжко з кретоновими занавісами, свій пюпітр, етажерку, бібліотечку, де залишилося трішечки її дитинства в заголовках томиків, безліч дрібничок, старанно збережених. Вона ніби віднаходила свої дівочі думки по всіх куточках цієї кімнати, тепер чепурнішої краще оздобленої, ніж за її часів. На підлозі тепер лежав килим, із стелі спускався гарненький лихтарик, що формою нагадував квітку, скрізь стояли мініатюрні столички до шиття, до писання то-що. Більше елегантности й менше порядку. Дві чи три початі роботи на спинках крісел, розкритий пюпітр, що на ньому порозкидано аркушики поштового паперу з девізом. Коли сюди входили, тут завжди було щось порозкидане.

— Це вітер винен,—говорила Гортенза, голосно сміючись,—він знає, що я його дуже люблю, він прийшов поглянути, чи я тут.

— Мабуть, вікно забули зачинити,—спокійно відповідала Розалі.—Як можеш ти жити отак? Я не можу спокійно думати, якщо в мене десь безладдя.

Вона вставала, щоб поправити малюночок, що висів на стіні трохи навкосо, заважаючи її окові, такому ж точному, як і розум.

— Ну, що до мене, то я ставлюсь якраз навпаки: мене це збуджує... Мені здається, що я подорожую...

Ця різниця натур виявлялась і на обличчях обох сестер. Розалі—з правильними рисами, чистими лініями, спокійними очима, колір яких був мінливий, мов колір глибоких вод; Гортенза ж мала неправильні риси, розумний вираз обличчя і матову засмаглисть креолки. Це були північ батька і південь матери, два цілком протилежні темпераменти, що об'єдналися, але не злились, і продовжували кожний свою окрему расу. І все це, не зважаючи на скупне життя, на зовсім однакове виховання у відомому пансіоні, де Гортенза через кілька років після сестри вчилася у тих самих учителів, вчилася того ж самого. Але одні й ті самі шкільні традиції зробили з її сестри серйозну й уважну жінчину, заняту цілковито поточною хвилиною, віддану своїм найдрібнішим вчинкам, а з Гортензи виховали непокійну, сповнену химер, повсякчас зворушену, повсякчас схвильовану особу.

Іноді, споглядаючи цей безлад, Розалі піднесено говорила:

— Яка я щаслива! Я не маю жодної уяви.

— А я маю тільки це!—відповідала Гортенза й нагадувала сестрі, що на лекціях мосьє Бодуї, якому було доручено викладати стиль та спосіб розгортання думок або те, що він помпезно називав „своїми лекціями уяви“,—на цих лекціях Розалі не мала жодного успіху, висловлюючись завжди стисло, небагатьма словами, в той час як Гортенза, мавши таку ж саму кількість думок, списувала цілі зошити.

— Єдина нагорода, що я одержала її в школі, це була нагорода за уяву.

Але поза цим усім вони були звязані ніжною дружбаю, тією любов'ю старшої сестри до молодшої, що до неї домішується почуття доньки й матери. Розалі всюди брала з собою сестру: на баль, до своїх подруг, до крамниць,—всюди, де витончується смак парижанок. Навіть коли вони вийшли з пансіону, Розалі все ж була для неї мов би друга матери. Тепер вона дбала за її майбутнє і намагалась підшукати їй спокійного вірного супутника, так потрібного цій навісній голівці, ту тверду руку, що врівноважувала б її поривання. Межан був ніби створений для цього, але Гортенза, що спочатку не відхиляла подібної перспективи, раптом почала виявляти очевидну антипатію. Вони розмовляли на цю тему другого дня після вечора в міністерстві, і тоді Розалі помітила хвилювання і збентеженість сестри.

— Так, він добрий, я дуже люблю його,—мовила Гортенза.—Це дуже чесний друг, і його приємно було б мати коло себе впродовж цілого життя.. Але, як чоловік, як муж, він мені не до вподоби...

— Чому?

— Ти сміятимешся... Він недосить впливає на мою уяву, ось чому... Одруження з ним—це, як я собі уявляю, це—ніби якийсь буржуазний, прямокутний будинок на кінці рівненької, мов літера „і“, алеї. А тобі добре відомо, що я люблю інше, люблю несподіваності, сюрпризи...

— Хто ж тоді? Де-Лапара?..

— Мерсі!.. Цього цікавитиме кравець більше за мене.

— Де-Рошмор?

— Зразковий скрипопапер!.. А я ненавиджу папери.

І коли стурбована Розалі почала настирливо допитуватись за все, щоб відкрити, кого саме вона має на оці, дівчина відповіла:

— Кого б я хотіла?.. Кого б я хотіла?..—обличчя їй почало рожевіти й раптом, іншим уже голосом, з комічним виразом вона сказала:—Я хотіла б вийти заміж за Бомпара... Так, Бомпар—оце той муж, що за нього я мрію... Бомпар, принаймні, має фантазію, засоби проти одноманітності.

Вона встала й почала ходити по кімнаті властивою їй ходою, трохи похитуючись, що робило її на вигляд ніби вищою.

Бомпара, мовляв, не знають. Скільки в ньому гордощів, скільки почуття гідності, скільки логіки в його божевіллі... „Нума хотів був дати йому посаду, але той одмовився. Він вважає за краще жити своїми химерами. А ще закидають півднєві практичність та уміння викручуватись... І ніхто інший, як Бомпар, найкраще спростовує цю легенду... Так... Так!.. Ось і тепер,—він розповів мені це на балю,—тепер він висиджує струсові яйця... Штучне приладдя... Він певен, що заробить мільйони... Але він тепер уже щасливіший, ніж коли б він мав ті мільйони... Це ж якась безнастанна феєрія, ота людина. Хай дають мені Бомпара, я хочу тільки Бомпара“...

„Ну, сьогодні я також нічого не довідаюсь од неї“, подумала старша сестра, почувавши під цими жартами якийсь глибший зміст.

Однієї неділі Розалі, увійшовши, застала мадам Ле-Кенуа в передпокою: вона дожидалася її появи й попередила таємничим голосом:

— В салоні нашому є гість... Дама з півдня.

— Тітка Порталь?

— Побачиш сама...

Це була не мадам Порталь, а вистрійна провансалька, сільський реверанс якої завершився вибухом сміху.

— Гортенза!

У спідниці, що сягала до пласких черевиків, у корсажі, прошитому тюлевими брижами, з обличчям, на яке спадали хвилі волосся, з маленьким очіпком, оздобленим оксамитовою стрічкою, вишитою скляними метеликами, Гортенза дуже скидалася на тих красунь, які кокетують по неділях в циркові Арля, або, пустивши вії долі, гуляють парами поміж мережаними колонками монастиря святого Трохима,—цей бо декорум так личить сарацинському кольору їхніх видочків, що схожі на слонову кість церковних прикрас, освітлених вдень тримтливими вогниками свічок.

— Правда, яка вона гарна? Що ти скажеш?—говорила мати, в захваті перед цим живим втіленням її батьківщини.

Розалі, навпаки, здригнулася від якогось незрозумілого суму, наче б цей костюм віддаляв її сестру на чималу відстань.

— Ото фантазія!.. Це тобі, зрештою, дуже личить, не заперечую. Проте, я більше люблю тебе, коли ти в убранні парижанки... І хто ж це тебе так гарно зодягнув?

— Одіберта Вальмажур. Вона щойно вийшла звідси.

— Як вона часто навідується до тебе,—мовила Розалі, йдучи до їхньої кімнати, щоб зняти капелюша.— Яка дружба!.. Я починаю ревнувати.

Гортенза, трохи збентежена, виправдувалася. Їхній матері приємно було бачити в своєму домі цей головний убір півдня.

— Чи ж не так, мамо?—гукнула вона з другої кімнати.—Крім того, ця бідна дівчина така самотня в Парижі і так вражає сліпою самовідданістю генієві свого брата.

— Ну, який там геній!—сказала старша сестра, похитуючи головою.

— А то ж ні?.. Ти бачила тоді, на вечорі, його тріумф... І скрізь те ж саме.

І коли Розалі відповіла, що треба вміти розпізнавати ціну цих світських успіхів, що складаються з прислужности, шику і примхи одного вечора, їй заперечили:

— Нарешті, він тепер в опері.

Оксамитова стрічка тріпотіла на маленькому обуреному очіпку, наче він, справді, прикривав одну з тих екзальтованих голівок із гордим профілем, що їх він прикриває на півдні. А втім, ці Вальмажури зовсім не прості селяни, вони останні представники шляхетного збіднілого роду...

Розалі, що стояла перед високим трюмом, обернулася, сміючись:

— Як? Ти віриш цій легенді?

— Звісно! Вони походять з княжного роду де-Бо... всі їхні документи зберегалися так само, які герб над їхніми дверима. Досить їм забажати...

Розалі здригнулася. За селянином, що грав на сопілку, стояв князь. Для премійованої уяви Гортензи це, справді, могло бути небезпечним.

— Усе це брехня,—мовила вона зовсім уже серйозно.—В передмісті Апса знайдеться добрий десяток родин, що мають це ніби-то князівське прізвище. Ті, що наговорили тобі такого, просто брехали через свою гоноровитість.

— Але ж це сказав Нума, чоловік твій... Другого вечора в міністерстві він додав ще всяких подробиць.

— О, ти ж добре знаєш, який він... Коли він щось говорить, треба для його слів ставити певні межі.

Гортенза більше не слухала. Вона повернула до салону й, сівши за рояль, почала голосно співати:

Mout'as passa ta matinado,
Mourbieè, Marioun...

Це була серйозного, майже церковного мотиву стародавня пісенька, популярна в Провансі, якої навчив співати Нума і якої любив він послухати, коли Гортенза виконувала її паризьким акцентом,—це скидалося на італійську мову в устах англічанки.

— Де ранок цей ти провела, morbleu¹, Маріон.

— Біля криниці я була, mon Dieu², мій друже.

— А хто ж з тобою там розмовляв, morbleu, Маріон?

— Це одна з моїх подруг, mon Dieu, мій друже.

— Але ж на ній були штани, morbleu, Маріон?

— Вона скрутила спідниці, mon Dieu, мій друже.

— Але ж баби не носять шпад, morbleu, Маріон?

— То в неї пояс так лиснів, mon Dieu, мій друже.

— І вусів теж баби не носять, morbleu, Маріон?

— Це вона їла ожини, mon Dieu, мій друже.

— У травні ще нема ожин, morbleu, Маріон.

— Це була осіння гілочка, mon Dieu, мій друже.

— То дай мені покуштувати, morbleu, Маріон.

— Уже все поклювали пташки, mon Dieu, мій друже.

— Маріон!.. Ой, голову зітну, morbleu, Маріон.

— А що ж ви робитимете з тим, що лишиться, mon Dieu, мій друже.

¹ Чорт побери.

² Мій боже.

— Те я викину геть у вікно, *monbleu*, Маріон.

— Ото вже кішки й пси ласуватимуть, *mon Dieu*, мій друже.

Вона раптом зупинилася, щоб, наслідуючи Нуму, викинути з притаманними його захопленню жестом та інтонацією:

— Це, знаєте, діти мої... Це гарно, як Шекспір!

— Так, так... Картинка норовів,—мовила Розалі, наближаючись.—Чоловік—брутальний, лютий, жінка—вертка брехуха... Справжнє південне подружжя.

— Ох, доню моя,—сказала мадам Ле-Кенуа тоном тихого докору, тоном старих, звиклих уже суперечок. Табуретка перед роялем нараз повернулася на своєму гвинті і перед Розалі з'явився очіпок обуреної провансальки.

— Це вже занадто... Що він тобі зробив, південь? Я дуже люблю його... Я його не знала, але, поїхавши туди з вами, я відкрила свою справжню батьківщину. Хоча мене христили тут, у церкві святого Павла, але я південка!.. Дитинча тамтешнього майданчику!.. Знаєш, мамо, що зробимо?.. Покиньмо ми тут цих холодих північан, та їдьмо з тобою удвох на наш чудовий південь, де співи, де танки, на південь вітру, сонця, міражів, всього, що поетизує й поширює життя...

„Там я хотіла б жити...“,—заспівала вона, і спритні пальці знову побігли по клавіатурі, ховаючи кінець мрії у хвилях бурхливих акордів.

„І ні слова за тамбурина,—подумала Розалі,—це серйозна справа“.

А справа була ще серйозніша, ніж вона собі уявляла.

З того дня, як Одіберта побачила, що демуазель причепила квітку до братового тамбурина, з тієї самої

хвилини в її честолюбній голівці повстало розкішне привиддя майбутнього, що почасти вплинуло й на їхнє переселення до Парижу. А те, як прийняла її Гортенза, коли вона прийшла скаржитись, і те, як Гортенза поспіхом побігла до Нуми, ще більше зміцнили в ній поки-що невиразну надію. З того часу повільно, не відкриваючи мужчинам своїх мрій, обмежуючись лише туманними півнатяками, з хитрощами майже справжньої італійської селянки, тихенько скрадаючись, готувала вона дальші шляхи. Із кухні дому на Королівському майдані, де вона спочатку несміливо дожидалася в куточку, на краєчку стільця, вона помалу-малу перебралася до салону й розташувалась там, завжди чепурненька, старанно зачісана, чемненька і скромненька, мов би якась бідна родичка. Гортенза до аж-аж тішилася з неї, показувала її своїм друзям, наче якусь коштовну дрібничку, привезену з того Провансу, що за нього вона з таким запалом оповідала. А та, вдаючи з себе надто простеньку, сторопілу дикунку, з нападами обурення і гніву проти брудного паризького неба стискала кулачки й кумедно вигукувала: „Bon dieu!“ (Bon dieu!)¹ Мов театральна „інженю“, вона раз-у-раз старанно підготовлювала ефект. Сам президент суду всміхався на це „Bon dieu!“... А змусити посміхнутися президента!

Коли Одіберта лишалася в одній кімнаті віч-на-віч з молодю дівчиною, вона ретельно вдавалася до всіх своїх хитрощів. Вона раптом ставала перед Гортензою навколішки, брала її руки в свої, захоплювалася найменшими дрібницями її туалету, її манірою зав'язувати стьожку або робити зачіску й кидала ніби мимоволі

¹ Боже мій!

одни із тих важких компліментів, що все ж таки бувають приємні, бо здаються надто наївними й безпосередніми. Ах, коли панночка вийшла з берлина, приїхавши на ферму, їй здалося тоді, що перед нею сама цариця янголів, і вона не могла й слова мовити від здивовання. А її брат-бідака ресаїге, слухаючи, як по каменях схилу скрипів берлин, везучи назад парижанку, говорив, що ці камені наче падали йому один по одному на серце. Вона торочила на всі лади за свого брата, за його гордощі, за його непокій...

Непокоїться? Чому? Скажіть, будь ласка... Після того вечора в „меністра“ за нього говорять по всіх газетах, скрізь виставляють його портрети. І його так засипають запрошеннями до фобургу Сен-Жермеїн, що він, ну, просто ніяк не встигає. Герцогині, графині пишуть йому запашні записочки на папері з такими ж коронами, як і на тих каретах, що вони їх присилають по нього. А проте... проте, він все ж таки незадоволений, бідаха!

Все це нашіптувалося Гортензі та всилювало в неї частку лихоманности й магнетичної волі селянки. Тоді, не дивлячись на селянку, Гортенза запитувала, чи нема у Вальмажура нареченої, що чекає на нього там, на батьківщині.

— У нього?.. Нареченої? Аваї, як же ви його мало знаєте... Він дуже задається, щоб погодитись на якусь там селянку. Найбагатші залицялися до нього... Донька Комбетів, та ще й інша, і всі, знаєте, прегарні!.. А він і оком не повів на них... Хто зна, що там у нього на думці... Ох, ці артисти!..

І це слово, нове для неї, набирало в її несвідомих устах особливого виразу, наче якась латинська цитата з требника чи кабалістична формула з Гран-Альберта.

Спадщину кузена Пюіфурка також частенько згадувалось у цій підлесливій балаканині.

На півдні мало не кожна родина, робітнича чи буржуазна, має свого кузена Пюіфурка, що пішов шукати пригод ще зовсім молодим, не писав ввесь час,— і його охоче уявляють собі багатієм. Це ніби лотерейний квиток із довгим тиражем, химерна брама до майбутнього багатства й щастя, і цим мріям, кінецькінцем, твердо вірять. Одіберта вірила в цю спадщину кузена й говорила за нього дівчині не тому, щоб засліпити її, а скорше для того, щоб зменшити соціяльну відстань, яка їх розділяє.

Після смерти Пюіфурка, брат її знову викупить „Вальмажур“, відбудує „замок“ і подасть, куди слід, свої шляхетські грамоти, бо ж усі в один голос стверджують, що ці папери, справді, десь є.

Наприкінці цих теревенів, що тривали іноді до самих сутінок, Гортенза довго мовчала, притулившись чолом до шибки вікна, споглядаючи вже високі башти нововідбудованого палацу, що зносилися д'горі у рожевому зимовому заході, та залитий сяйвом майданчик, де звучали серенади на пошану хазяйки палацу.

— Bon діої, як уже пізно!— вигукувала селянка, спостерігши, що дівчина вже на тому градусі, якого їй треба було.— Та й обід для них у мене ще неготовий! Біжу.

Часом приходив по неї Вальмажур. Він чекав унизу. Ні разу не дала вона йому дозволу піднятися до господи. Вона почувала, що він незграбний і брутальний і що він зовсім не думає про знаду. Поки-що він був їй непотрібний.

Але хто їй справді заважав і кого їй дуже важко було уникати—це Розалі. Перед нею ні кошачі вихи-

ляси, ні вдавані наївності ні до чого не призводили. В її присутності Одіберта, насупивши свої страшні чорні брови, не говорила ні слова. І в цій мовчанці, разом із расовою зненавистю, в ній збуджувався гнів слабких, прихований і лиховісний, гнів проти Розалі, що була найсерйознішою перешкодою до її планів. Але перед молодшою сестрою вона пояснювала це інакше: Розалі, мовляв, не любила тамбурина, крім того, „вона не додержувала своєї релігії. А жінщина, що не додержується своєї віри, ви ж розумієте...“ Сама ж Одіберта, о, вона додержувала її до останньої дрібнички, не пропускаючи жодної служби божої і завжди в належні дні причащалася. Що-правда, це ані трохи не обмежувало її чинности, остільки вона була хитра, брехлива, нещира, лицемірна, лиха,—аж ладна на злочин; в євангельських текстах вона знаходила тільки заохочення до помсти і зненависти. І, проте, вона лишалася чесною дівчиною, в жіночому розумінні цього слова. Хоч вона мала двадцять п'ять років і нічогеньке обличчя, але в тому небезпечному оточенні, куди вони тепер спускалися, вона все ж таки зберегла сувору недоторканість своєї густої селянської намітки, міцно стягнутої на її серці, що ніколи не билосся для будь-чого іншого, крім братнього честолюбства.

— Гортенза непокоїть мене... Поглянь на неї.

Якось у салоні міністерства мати висловила Розалі своє побоювання, Розалі подумала була спочатку, що мадам Ле-Кенуа поділяє її підозріння. Але ні... Зауваження матери стосувалося до здоров'я Гортензи, що ніяк не могла подолати надто гострої поганої нежити.

Розалі поглянула на сестру. Той самий прекрасний колір обличчя, та сама жвавість, та сама веселість.

Правда, вона трохи покашлювала, але це не біда. Це буває з усіма парижанками після бального сезону... Випогодиться—і все це минеться.

— А ти зверталася до Жараса?

Жарас був Руместановим другом, колишнім ретельним одвідувачем кафе Мальмуса. Він запевняв, що це дурниці і радив поїхати на води до Арвіляру.

— Ну, що ж, треба їхати,—жваво промовила Розалі, зрадівши, що є нагода вивезти сестру.

— Так, але тоді твій батько лишиться сам...

— Я ходитиму до нього що-дня...

Бідна мати призналася тоді, ридаючи, який жах навівала на неї ця подорож із донькою. Протягом цілого року довелося вже їй мандрувати з курорту до курорту за-для другої своєї дитини, що її вони втратили... Невже ж їй знову доведеться розпочинати таке саме мандрування і з таким самим фіналом у перспективі? Адже, того, як і цю тепер, схопило на двадцятому році, в розквіті сили і здоров'я...

— О, мамо, мамо!.. Замовкни... Заспокойся...

І Розалі взялася тихенько вгамовувати її. Адже, Гортенза не хвора, сам лікар сказав. Ця подорож потрібна їй просто для розваги. Арвіляр, Дофінські Альпи, чудова місцевість... Вона залюбки поїхала б із Гортензою замість неї. Та, на жаль, вона ніяк не може... Серйозні перешкоди...

— Так, я розумію... Твій чоловік, міністерство...

— О, ні, не те, не тому.

І, притулившись до матери, в цьому інтимному зближенні серць, що так рідко випадало на їхню долю, вона промовила:

— Слухай, але залиш це для себе, бо ніхто ще не знає, навіть сам Нума...

І вона призналася в слабкій ще надії, яку була втратила майже назавжди, і яка тепер радістю й страхом зводила її з розуму,—у новій надії стати матір'ю.

XI

На курорті

Арвіляр, 2 серпня, 76

„Дуже цікавий цей куточок, звідки я пишу тобі. Уяви собі квадратову залю, дуже високу, глуху, потиньковану, з плитняковою підлогою, з двома великими вікнами, що на них аж до самої останньої шибочки блакитні заслонки. А сутінь ще густіша од пари, що висне в повітрі, пахне сіркою, липне до одягу й чорнить срібні оздоби; уздовж стіни сидять люди на лавах, стільцях і табуретах довкола невеличких столиків, і ці люди що-хвилини поглядають на годинники, встають, ідуть геть-геть, даючи місце іншим; і що-разу крізь розчинені двері видко юрбу купальників, які походжають у ясному вестибюлі, та білі розмаяні фартушки прислужниць. Жодного шуму, хоч довкола безнастанний шепіт тихих розмов, шелестіння газет, скрипіння кепських заржавілих пер. Тихо, мов у церкві, а повітря свіже од високого струменя мінеральної води,—посеред залі влаштовано фонтана, і його струмінь розбивається об металевий диск, розсипається і розпорошується над широкими басейнами, що розміщені один над одним. Це—заля інгаляцій.

Треба тобі сказати, моя люба, що не всі вдихають однаково. Он старий мосьє, що в цей момент сидить передо мною, достотно виконує лікареві поради,—я пізнаю їх, усі ці поради. Ноги на лавочку, груди вперед, лікті звести назад і притиснути, а рот увесь час мусить бути відкритий, щоб полекшити вдихання.

Сердечна людина. Як він вдихає, з яким довір'ям примружує очі, з яким виразом побожності, ніби каже до джерела:

— О, джерело Арвіляру, вилікуй мене гарненько, поглянь, як я вдихаю, як я вірю в тебе...

Далі можна побачити скептика, що вдихає, не вдихаючи, знизує плечами й дивиться в стелю. Далі вже справжні недужі, що впали в розпач, відчуваючи непотрібність всіх цих заходів; сердечна дама, моя сусідка, що після кожного нападу кашлю хутенько підносить пальця до рота, щоб побачити, чи не лишиться на кінчику її рукавички червоної крапки. І все ж таки тут іще спроможні бути веселими.

Дами, що живуть у нашому готелі, присувають ближче свої стільці, гуртуються, вишивають, тихенько пльоткують, обговорюють газетні новини, критикують купальників та чужоземців. Молоді панночки виставляють напоказ останні англійські романи в червоних палітурках, священники читають свої требники—в Арвілярі чимало священників, особливо місіонерів, з довгими бородами, жовтими обличчями, з голосами хрипкими од довгого проповідування „слова божого“... Що до мене, то ти знаєш, я не запопадлива до романів, особливо до винішніх романів, де все відбувається так само, як і в житті. Я беруся до свого листування з двома чи трьома загодя визначеними жертвами: Марі Турньє, Орелі Дансаєр і з тобою, моя дорога, люба сестронько! Можете бути певні, що одержуватимете од мене, ти і Нума, справжні щоденники. Подумай сама: що-дня дві години вдихання чотирма заходами. Ніхто тут не вдихає стільки, як я. Можна сказати, я тут справжній феномен. А тому до мене всі придивляються, і я з цього трохи горда.

Зрештою, все лікування в цьому й полягає, якщо не рахувати склянки мінеральної води; щоб випити її, я ходжу вранці й увечері до джерела, і ця вода має позбавити мене тих уперто глухих звуків у голосі, що лишилися після нежити. Це спеціальність тутешніх вод, і тому сюди приїзять співці і співачки. Красун Майоль щойно виїхав, відновивши свої музичні струни. Мадемуазель Башельрі,—знаєш, та маленька „діва“ вашого вечора,—так гарно почуває себе після лікування, що, закінчивши визначений для неї трьохтижневий курс, знову розпочинає те ж саме лікування. За це її дуже вихваляє курортна газета. Ми маємо честь жити в тому самому готелі, де живе ця молода і славетна особа із своєю ніжною мамашею з Бордо, що при табль-д'оті вимагає головку часнику й салати і розповідає про капелюша, що коштував сто сорок франків і який оздоблював голову її доньки на останніх перегонах у Льоншамі. Чарівна парочка! З неї тут всі одностайно милуються. Мліють перед милими витівками „Бебе“,—як називає її мати,—над її сміхом, руладами, коротенькою спідничкою. Скупчуються на товпом перед готельним двориком, висипаним піском, щоб тільки-но подивитися, як вона грає в крокет із малюками, бігає, стрибає, підкидає кулю, наче справжній хлопчак.

— Я зараз крокую вас, мосьє Поль!

І всі глядачі в один голос запеняють:

— Вона ще дитина!..

А я думаю, що ця удавана дитяча пустотливість потрібна їй для тієї ролі, що її вона грає, як потрібні спіднички з широкими поясками та широкими бантами, перев'язане на спині волосся. Побачила б ти, як екстравагантно цілує вона свою товсту борделезку,

вішаючись їй на шию, примушуючи себе гойдати й обіймати у всіх на очах! Ти знаєш, я сама мазуха, але й мені буває іноді ніяково поцілувати свою маму на людях.

Друга, також дуже курйозна, але не така вже весела родина—це сім'я принца і принцеси Ангальтських, що складається з чоловіка, дружини, їхньої доньки-підлітка, гувернантки, покоївок та цілого почту, і займає весь перший поверх готелю, відограючи тут ролю важних осіб. Я часто зустрічаю на парадних сходах принцесу, що на тяжку силу йде під руку із своїм чоловіком, в капелюсі з синьою стрічкою, вродливим мужчиною, сповненим здоров'я. До інгалятору її завжди носять у портшезі, і за маленькою шибочкою важке вражіння справляє її виснажене, бліде обличчя; батько й дитина ідуть побіч, дівчинка дуже квола, зовсім подібна до матери й, можливо, хвора вже на ту саму хворобу. Їй нудно тут, цій вісьмирічній дівчинці, їй заборонено гратися з іншими дітьми, і вона тільки з балкону сумно споглядає партії крокету й кавалькади. Це тому, що вона надто шляхетного походження для подібних плебейських розваг, і вважають за краще тримати її коло недужої матери, коло батька, що ходить за своєю дружиною з великодумним байдужим виглядом, або просто залишають її під доглядом прислуги. Але, боже мій, хіба же це чума, чи прилиплива хвороба, оте шляхетне походження! Ці люди їдять окремо, в маленькому салоні, вдихають окремо (тут улаштовано окремі сімейні салони), і ти тільки уяви собі цей сумний тет-а-тет, цю жінчину і це дівченя удвох, посеред великого, мовчазного склепу...

Якось увечері ми зібралися численною компанією у великому нижньому салоні, де різні салонні гри,

співи й навіть іноді танки. Мамаша Башельрі щойно проакомпаніювала своїй Бебе якусь оперову каватину,—вона хоче вступити до опери і приїхала сюди, щоб „виправити собі гарненько голос“, за елегантним висловом її матери. Раптом двері розчиняються, і з величним виглядом входить принцеса, напівмертва, вишукана, загорнена в мереживне манто, що приховувало страшну схудлість її плеч. Донька й чоловік ішли за нею.

— Продовжуйте, прошу вас,—промовила, кашляючи, сердечна жінщина.

І от ця навісна співачка починає із свого репертуару найжурніший, найсантиментальніший італійський романс: „Vorrei morir“, щось на зразок наших „Teuilles morles“. Там оповідається за хвору жінчину, яка заздалегідь визначає день своєї смерти в-осени, щоб створити собі ілюзію, ніби вся природа умре разом із нею, оповита першим туманом, як саваном.

Граціозно-зажурна мелодія ще більше сприяє ласкавості італійських слів; і серед великого салону, куди запливали крізь одчинені вікна аромат, легенький шурхіт і похолодь прекрасної літньої ночі, це бажання дожити до осені, ця прольонгація й перепочинок, що їх випрошувалось у хвороби, набирали болісного відтінку. Не мовивши ні слова, принцеса встала й поспіхом вийшла. І в темряві саду я почула ридання, довге ридання, а потім почула чоловічий голос, що, очевидно, дорікав їй, та жалі в дитинку, яка розплакалася, споглядаючи материне горе.

Оце є сумні моменти курортного життя: важкі недуги, упертий кашель, що його не можуть приглушити готельні загородки, дбайливе прикривання рота хусточками, щоб запобігти простуді, розмови, таємничі повідомлення, що їхній зміст віддалік можна вгадати

з жестів, які сумно вказують на груди або на плече біля окістя,—і ця дрімлива хода з важкими кроками, і ця вічна думка за недугу... Мама, яка дуже добре знає всі курорти для хворих на легені, бідна мама каже, що в О-Боні, або в Мон-Дорі це гірше, ніж тут. До Арвіляру посилають лише тих, що вже видужують (прикладом, я), або ж, навпаки, тих, що їм уже ніщо не допоможе. На щастя, в нашому готелі „До-фінські Альпи“ живуть тільки троє таких хворих: принцеса та двоє молодих жінок, брат і сестра, сироти, дуже багаті, як кажуть. Вони, здається, безнадійні, особливо сестра, що має блідий колір обличчя, властивий мешканцям Ліону, яка вічно закутана в пеньюари, в трикотажні шалі, без найменшої золотої оздобы чи стрічечки, зовсім байдужа до своєї зовнішності. Від цієї багатійки віє бідністю, вона засуджена, вона це знає, впадає в розпач, опускається. А в зігненій постаті її молодого брата якраз навпаки—почувається страшенна снага життя, неймовірний опір недузі.

— Моїй сестрі бракує енергії, а в мене вона є,— сказав він цими днями при табль-д'оті зовсім занепалим голосом, що чутний був не більше, як „до“ мадам Вотер на нашій вечірці... Але, правду кажучи, в нього таки чимало тієї енергії. Це—душа цілого готелю, організатор ігор, веселих прогулянок, екскурсій. Він їздить верхи, їздить на саночках, на тих малесеньких саночках, навантажених хмизом, що на них тутешні провідники спускають вас із найстрімкіших гірських спадів. Він танцює вальса, фехтує, не звертаючи уваги на страшні напади кашлю, що йому ніби зовсім не заважають.

Є ще тут славетність медицини, доктор Бушро,— пам'ятаєш, той самий, що до нього зверталася мама

наша з приводу хвороби нашого бідного Андре. Може він і пізнав нас, проте, він ніколи з нами не вітається. Якийсь старий вовчисько...

... Я щойно прийшла від джерела, куди ходила пити мою щоденну склянку. Туди десять хвилин ходи, якщо підійматися гірським спадом з боку чавунно-ливарного заводу. Це дорогоцінне джерело міститься у вузькому гірському ярочку, де мчить і клекоче запінений бурчак. Він витекає з ледовця, за яким губиться перспектива, ледовця блискучого та ясного серед голубих Альпів, і здається, що білотою своїх пінних вод він безнастанно розтоплює і пом'якшує свою невидиму снігову основу. Високі чорні скелі, звідки крапля по краплі сочиться вода серед папороти й моху, ялинові темно-зелені насадження. Грунт, де уламочки лосняку блищать у камінновугільному поросі,—ось який вигляд цього місця. Але чого я, справді, не можу змалювати тобі, то це неймовірного шуму потоку, що мчить по каменях, шуму тартака, що невпинно працює, та ще краєвиду вузького межигір'я, де на єдиній, вічно завізній доріжці раз-у-раз миготять тачки з камінням, череди худоби, кавалькади екскурсантів, курортники, які йдуть до джерела або вертаються звідти. Я забула ще сказати, що часом на порогах бідних халуп можна побачити страшного кретина, чоловічої чи жіночої статі, що виставляє напоказ своє відтрутне воло, гладке, ступіле обличчя і роззявлений рот, який щось мурмоче.

Кретинізм—одно з тутешніх явищ. Здається, що природа тут надто дужа для людини, що залізна руда, мідна й сірчана охоплюють, ламають, душать людину, вода гірських верховин крижанить її, як і ці низькорослі нужденні деревця, що стирчать по розколинах

скель. Це ще одно з тих перших вражіннь, що їхній сум і жах все ж таки зникають через кілька днів після приїзду.

Тепер я не то, що уникаю їх, а навіть маю вже улюблених „воластих“, особливо одного, жахну маленьку потвору, яка сидить край дороги в крісельці трьохлітньої дитини, хоча йому вже шістнадцять років,—ну, зовсім, як мадемуазель Башельрі... Коли я наближаюсь, він похитує своєю важкою камінною голівкою, з якої виривається глухий, здушений, не-свідомий і беззвучний покрик. Щойно я дам йому срібну монету, він уже з тріумфом показує її вугільниці, яка стежить за ним із вікна. Він—прибуткова стаття, на нього заздять інші матері, бо цей виродок заробляє більше, ніж його троє братів, що працюють на заводі. Батько не робить нічого,—він сухотний, він зиму живе у своїй бідній халупі, а влітку сидить на лавочці, побіч інших знедолених, у теплому випарі клеїтного бурчака. Німфа цих місць, у білому фартушку, з мокрими руками, сповняє до визначеної височини простягнуті їй склянки. А поруч у дворі, відокремленому од вулиці низенькою стіною, на незнаних тілах одкидаються назад голови з покорченими од напруження обличчями, і сонце освітлює їхні міни та широко відкриті роти. Чисто ілюстрація до Дантового „Пекла“, засуджені на вічне перебування в окопі.

Іноді, виходячи звідти, ми збочуємо ген-ген і повертаємо до готелю селом. Маму стомлює шум готелю, та ще вона боїться, щоб я надто багато не танцювала в салоні, і тому вона хотіла була найняти невеличку хатку в Арвілярі, де їх є чимало. Над кожними дверима, на кожному поверсі висить оголошення, погойдуючись на гліцініях між чистенькими, привабними

заслонками. І запитуєш себе, куди ж зникають їхні мешканці на час сезону? Чи виходять вони гуртами на околишні гори, чи оселяються в готелях за плату по п'ятдесят франків на добу? Що-правда, це б мене здивувало, бо в їхніх очах, коли вони дивляться на приїжджих, виникає страшенний пожадливий магнетизм,—оте, що вилискує й тягне до себе. Цей полиск, цей раптовий промінчик в очах моєї маленької потвори, наче відблиск його білої монети, це я знаходжу тут скрізь: в окулярах мого верткого лікаря, який вистукує мене що-ранку; в очах солоденько-ласкавих господинь, що запрошують мене оглянути їхні хатки, їхні маленькі, дуже догідні садочки, де чимало ям з водою і де кухні на першому поверсі для квартир усіх трьох поверхів; в очах фурманів, зодягнених у коротенькі блузи та цератові капелюші з широкими стрічками, коли вони закликають мене з високих передків екіпажів; у погляді маленького погонича ослів, який стоїть перед настіж відчиненою стайнею, де ворухатся довгасті вуха, навіть у погляді ослів, навіть у цьому впертому, лагідному погляді,—скрізь, скрізь я бачила той жорстокий металевий полиск користолюбства. Так, я бачила його, він існує.

А втім, усі ці хатки мають досить сумний, непривітний вигляд. Вони туляться по закутках, позбавлені краєвиду. В них чимало різних невигод, яких не можна не помітити, бо вам зараз же вказують на них у сусідньому домі. І ми визнали за найкраще залишитися у нашому каравансараї, в нашому готелі *Alpes Dauphinoises*, що гріє на сонці вгорі свої незлічені зелені віконниці на цеглястих мурах, серед англійського ще молодого парку з лабіринтами й посипаними жорствою алеями. Цим парком наш готель

користується спільно з п'ятьма-шістьома іншими великими місцевими готелями: *La Chevrette, la Laita, la Bréda, la Planta*.

Всі ці готелі із савойськими назвами завзято конкурують поміж собою, підглядають один одного поверх дерев і змагаються в шумі й гудінні своїх дзвонів, конкурують своїми роялями, лясканням бичів, ракетами фейверків; кожний намагається як-найширше розчинити свої вікна, щоб його рух, сміх, пісні, танки змушували приїжджих, які оселилися побіч, сказати:

— Як же там весело! Там, мабуть, безліч народу...

Але найзапекліша бійка поміжцими суперниками-готелями відбувається на сторінках місцевої газети, довкола списків приїжджих, що їх друкується тут двічі на тиждень.

Яку заздрість почувають *la Laita, la Planta*, коли вони, прикладом, читають: „Принц і принцеса Анальтські із своїм почтом... *Alpes Dauphinoises*“. Все меркне перед цим промовистим рядком. Як відповісти на це? І починають шукати, винаходити, вигадувати... Коли ви маєте перед своїм ім'ям частинку „де“ або якийсь титул, його виставляють напоказ, вивішують на дошці. От уже тричі готель *La Chevrette* підносить нам ім'я одного й того самого лісового інспектора під різними вивісками: інспектор, маркиз, кавалер ордену святого Моріса й Лазаря. Проте, перевага поки-що на боці нашого готелю — *Alpes Dauphinoises*, хоч наші особи, звісно, ролі не відіграють. Ти ж знаєш, яка мама скромна й ляклива; вона рішуче заборонила Фані говорити хто ми, бо високі становища тата й твого чоловіка спричинилися б до надто великого зацікавлення, і ми не мали б спокою. Газета просто надрукувала:

— Mesdames le Quesnoy (de Paris)—Alpes Dauphinoises і тому що парижан тут мало, наше інкогніто не викрито.

Наше помешкання дуже просте, досить вигідне: дві кімнати на другому поверсі, з вікон видко всю долину, цілий цирк гір, що чорніють ялинами на узбіччях та підгір'ях і помалу-малу світлішають угорі, міняючи нюанси, аж до смуги вічних снігів; то тут, то там неродючі схили їхні викрито зеленими, жовтими й рожевими квадратами оброблених піль, і копиці сіна здаються не більшими за вулики. Але це чудовий краєвид аніяк не може втримати нас вдома.

Увечері йдеш до салону, вдень блукаєш по парку—лікуєшся, і це лікування, це життя, таке порожнє і в той самий час заповнене захоплює всіх. Найвеселіша пора дня—це час після сніданку, коли всі збираються гурточками довкола маленьких чайних столиків пити каву під крислатими липами на привході до саду. Це—час прибуття й відбуття. Біля екіпажу, що відвозить купальників,—прощання, потискування рук, купчиться прислуга з лиском в очах, тим славетним савоярдівським лиском. Цілуються люди, що майже не знають один одного, хустинки мають у повітрі, дзвоники побренькують; потім важкий, ущерт навантажений, екіпаж, похитуючись, зникає у вузьких вулицях, одвозить наймення й особи, що деякий час були тут частиною спільного життя,—незнані вчора, забуті завтра.

Приїзять інші і влаштовуються до своєї вподоби. Мені здається, що така ж сама одноманітність мусить повторюватися на пароплавах, де обличчя пасажирів міняються на кожній зупинці. Ввесь цей рух розважає мене, але наша люба матуся все ж сумна й

зажурена, віддана своїм думкам, не зважаючи на усмішку, що мимоволі з'являється на її обличчі, коли я погляну на неї. Я здогадуюсь, що кожний деталь нашого життя збуджує в ній зворушливі спогади, викликає в її голові журні картини. Вона вже стільки бачила караван-сараїв та недужих протягом того року, коли із своїм напівживим сином переїздила з курорту до курорту, з долини на гори, чи до соснової діброви на берег моря, з вічно оманливою надією, з незмінною покорою перед своїм мучеництвом.

І справді, Жарас міг би позбавити її цих спогадів, бо ж я зовсім не хвора, я майже не кашляю більше. Якщо поминути мою погану хрипкість, що через неї мій голос став подібний до голосу перекупки, то можу запевнити тебе, що ніколи ще я не почувала себе краще, ніж тепер. В мене пекельний апетит — уяви собі! Напади такого голоду, що я не можу дочекатися, коли сядуть до столу. Учора, наприклад, після сніданку на тридцять страв, складнішого, ніж хінська абетка, я побачила якусь жінчину, що на порозі хати перебирала малину. Мені раптом страшенно закортіло малини. Дві кварта, моя люба сестро, я з'їла дві кварта цих великих свіжих ягід, цього „місцевого продукту“, як називає їх офіціант нашого готелю. Он який у мене шлунок!

А все ж таки, сестронько, яке велике щастя, що ні ти, ні я не слабуємо на хворобу нашого бідолашного брата. Я брата майже не знала, але тут його нагадують мені інші обличчя, виснажені, з тим безнадійним виразом, як на його портреті, що висить у спальні батьків. А що за оригінал той лікар, який лікував його, той славетний Бушро! Цими днями мамі заманулося зо мною до нього на консультацію, і, щоб

потрапити до нього, ми взялися ходити в парку довкола цього високого дідугана з грубим, жорстким обличчям; але він був оточений лікарями Арвіляру, які слухали його із скромним виглядом учнів. Тоді ми стали дожидатися його виходу із залі інгаляцій. Надаремне! Він пройшов такою прискореною ходою, наче навмисне хотів уникнути нас. А ти ж знаєш, що мама не може швидко ходити—отже, ми й цього разу знову прогавили його. Нарешті, вчора вранці Фані пішла до його гувернантки запитати в нашому імені, чи прийме він нас. Він звелів відповісти, що приїхав на курорт лікуватися, а не лікувати. Отакий грубіян! Що-правда, я ніколи ще не бачила подібної воскової зблідлости, як у нього; наш батько побіч нього мав би кольористий вигляд. Він живиться лише молоком, ніколи не сходить до їдальні, тим паче—до салону. Наш маленький верткий лікар,—його я називаю мосьє „Так і треба“,—запевняє, що в нього дуже важка сердечна недуга і що тільки води Арвіляру підтримують протягом останніх трьох років його життя.

— Так і треба!.. Так і треба!..

Лише це одно й можна розібрати в бурмотанні цієї кумедної людинки, шанобливої, балакливої, яка крутиться що-ранку в нашій кімнаті.

— Лікарю, я не сплю вночі... Мені спадає на думку, чи не лікування так на мене впливає.

— Так і треба!..

— Лікарю, мені вічно спати хочеться. Я думаю, що, це води...

— Так і треба!..

А чого йому особливо треба, то це тільки одного: як-найшвидче скінчити свій ранішній обхід, щоб встигнути о десятій годині почати прийом у своєму кабінеті

в цьому маленькому коробкові для мух, такому тісному, що пацієнти купчаться на сходах, аж донизу, до самого тротуару. О, він не гає часу: миттю нашкрябає вам рецепта, не перестаючи підскокувати й викручуватись, мов той купальник „на реакції“.

А „реакції“—це знову ж ціла історія. Я не беру ні ванни, ні душа, тому в мене нема „реакцій“, але часом я цілу чверть години просиджую в парку під липами, споглядаючи всіх отих людей, які ходять туди й сюди розміреними кроками, з виглядом зосередженим, ні слова не кажучи один одному при зустрічах. Старий мосьє із залі вдихань, той самий, що джерелу бісики пускає очима, виконує цю справу з такою ж сумлінною, як і в залі, пунктуальністю. Увійшовши до алеї, він зупиняється, складає свою білу парасоль, дивиться на годинника і, притискуючи лікті до тіла, рушає в дорогу твердою ходою—раз-два! раз-два!—аж до широкої смуги жовтавого світла, що, завжди лежить в алеї на одному місці,—там, де бракує одного дерева. Далі він не йде, тричі підносить догори руки, наче вправляючись тягарками, потім іде назад тим самим алюром, знову підкидає тягарі,—і так п'ятнадцять турів без перепочинку. Здається мені, що дім божевільних у Шарантоні мусить трохи нагадувати вигляд моєї алеї об одинадцятій годині ранку“.

6 серпня

„Отже, це правда, Нума приїде до нас! Ах, яка я рада, яка я рада! Твого листа я одержала о першій годині, коли звичайно листування роздається в конторі готелю. Це—урочиста хвилина, рішуча для настрою решти дня. Контору переповнено, всі вишиваються півколом перед товстою мадам Лажерон, дуже імпозантною в своєму пеньюарі з синьої фланелі

в той час, як авторитетним, трохи манірним, голосом колишньої компаньйонки вона перечитує строкати адреси листів. Кожний підходить на її виклик, і, мушу тобі признатися, що велика кількість листів улещує наше самолюбство. Зрештою, до чого тільки не домішується самолюбство в цьому постійному єднанні шанобливого й дурощів? Подумати тільки, що я почала бути гордою з двох годин моїх вдихань.

— Принцеві Ангальтському... Мосьє Васеру... Мадемуазель Ле-Кенуа...

Розчарування. Це—лише мій модний журнал...

— Мадемуазель Ле-Кенуа...—Я дивлюсь, чи немає ще чого для мене, і біжу з твоїм дорогим листом у глибіню саду, на лавочку, у тінь великих горіхових дерев. Ця лавочка—мій власний куточок, де я усамотнююсь, щоб мріяти, вигадувати мої романи. І дивна річ: для того, щоб добре вигадувати й розвивати сюжет за правилами Бодуї, мені зовсім непотрібні широкі обрії. Коли довкола великий простір, я розгублююсь, думки розбігаються, і тоді—край всьому. Єдина прикраса моєї лавочки це те, що побіч неї гойдалка, на якій маленька Башельрі збавляє добру половину своєї днини, при чому її сильно розгойдує один тутешній, дуже енергійний молодчага. Я кажу, дуже енергійний, бо справді ж треба витратити чимало енергії, щоб гойдати її отак протягом цілих годин. А вона вигикує, мов те маленьке дівчиня, злітними руладами:

— Вище!.. Ще вище!..

Боже, як вона мене дратує! Мені хотілося б, щоб гойдалка занесла її в оболонки і щоб вона вже ніколи звідти не спускалася.

Коли її нема, на моїй лавочці так гарно, і я така далека від усього. Тут я втішаюся твоїм листом, тим

самим, що його постскриптом примусив мене скрикнути з радості.

О, хай благословений буде Шамбері і його новий лицей, і його закладини, що залучають до наших країв міністра народньої освіти. Йому тут буде дуже зручно готувати свою промову, чи то походжаючи по алеї реакції,—от тобі й каламбур,—чи то під моєю горішиною, коли мадемуазель Башельрі не турбуватиме його спокою. Мій дорогий Нумо! Адже ми з ним у такій злагоді, він такий живий, веселий. Як багато ми будемо розмовляти з ним укупі за нашу Розалі й за серйозну причину, що не дозволяє їй тепер подорожувати.. Ах! боже мій, та це ж секрет... Адже, мама примусила мене побожитися... Вона також дуже рада, що побачить дорогого Нуму. З неї враз як рукою зняло всіляку сум'ятність і скромність. І треба було бачити, з якою величністю увійшла вона до контори, щоб заздалегідь приготувати помешкання для свого зятя-міністра. І треба було бачити вираз обличчя нашої хазяйки, коли вона почула за таку новину.

— Як же це, медам?.. Ви значить... Ви сами, значить, і є... І були?..

— І були... і є...

На її широкому обличчі виступила бузкова, потім пунсова фарбу, ну, зовсім, як на палітрі художника-імпресіоніста. І в мосьє Ложерон, і в усієї прислуги. З першого дня нашого приїзду ми надаремне вимагали додаткового свічника; а тепер їх аж п'ять на каміні. Нуму гарно доглядатимуть, повір, за це вже тут подбають. Йому дають перший поверх принця Ангальтського, що звільняється через три дні. Виявилось, що води Арвіляру згубні для принцеси, і навіть наш ма-

ленький лікар тієї думки, що їй як-найскорше треба втікати звідси. „Так і треба“, бо коли б трапилось лихо, готелеві „Дофінські Альпи“ після такого вдару вже не звестися б на ноги.

Жаль бере, коли дивишся на поспішність їхнього від'їзду. Їх спонукають, їх кваплять, при чому виразно помітно ту ворожість, що якимось магнетично виштовхує вас із місця, де ви заважаєте. Бідна принцеса Ангальтська, з приїзду якої перш усі тут тішились. Ще трохи, і, здається, її випровадили б за межі департаменту за допомогою двох жандарів... Ось яка вона, курортна гостинність!..

До речі, як Бомпар? Ти не пишеш мені, чи він приїде сюди. Небезпечний Бомпар! Якщо він приїде, я здібна втекти з ним на якийсь ледовець. Ото вже розгорнули б ми з ним фантазії, полетіли б до верховин!.. Я сміюсь, бо я така щасна... І я вдихаю, я вдихаю, хоч мені трохи заважає неможливий Бушро, що допіру увійшов і сів через два місця од мене.

Який, однак, у цієї людини жорсткий вигляд! По-клавши руки на держално кійка, а підборіддя зверху на ці руки, він голосно говорить, дивлячись просто перед себе, ні до кого не звертаючись. Чи мені брати на свій рахунок те, що він говорить за необережність купальниць, за їхні убрання із світлого батисту, за легковажність тутешніх вечірних прогулянок, де вечори так небезпечно вогкі?.. Зла людина! Можна подумати, йому відомо, що сьогодні ввечері я маю збирати в Арвілярському костьолі офірування для товариства розповсюдження віри. Отець Олів'єрі розповідь із катедри за свою роботу в Тибеті, за свій полон і тортури, мадемузель Башельрі проспівує „Аве Марія“ Гуно. І я загодя смакую, як приємно буде по-

вертати до готелю маленькими темними вуличками, з ліхтарями, ніби справді якийсь факель-цуг.

Якщо це спосіб дати мені консультацію, то я не згодна. Мосьє Бушро, ви спізналися! По-перше, мосьє, я маю карт-блянш од мого маленького лікаря, що не зрівняно ласкавіший за вас, і навіть дозволив мені, нарешті, тур вальса в салоні. О, лише один тур! А втім, якщо я танцюю більше, ніж слід, усі зараз же зупиняють мене. Вони не знають, яка я дужа, хоч стан у мене довгий та тонкий, вони не знають, що ніколи танки не можуть пошкодити парижанці.

— Будьте обережні... Уникайте перевтоми...

Одна приносить мені шалю, друга зачиняє вікна за моєю спиною з остраху, щоб я не захворіла на нежить. Але найбільше докучає мені ота енергійна молода людина, бо, на її думку, в мене енергії незрівняно більше, ніж у його сестри, та це недивно, бідолашна дівчино! Між нами кажучи, я думаю, що цей хлопець, упавши в розпач через холодність Башельрі, перемінив фронт, і береться до мене... Але, ох, леле! Всі його силкування підуть марно, бо серце моє цілковито належить Бомпарові... А втім, ні... Це не Бомпар... Ти догадуєшся, що не Бомпар—герой мого роману... Це... це... Ах! час мого вдихання скінчився. Я скажу тобі це іншим разом, мадемуазель крижинко“.

ХІІ

На курорті

(Продовження)

Того ранку, коли „Курортний Вісник“ оголосив, що його вельможність міністр народньої освіти, його аташе Бомпар та їхній почет оселилися в готелі Alpes

Dauphinoises, стався великий переполох по інших готелях.

Якраз La Laita вже два дні приберегала для реклами женеvського єпископа, щоб оголосити про нього при нагоді, як і про члена генеральної ради департаменту Ізер, про заступника судді в Таїті, архітектора з Бостону,—словом, про цілу колекцію.

La Chevrette також дожидалася депутата Рони з сім'єю. Але ж і депутат і заступник судді все зблідло, розвіялось, зникло в яскравій променистості того серпанку слави, що ніде не залишала Руместана. Тільки за нього одного й говорили, тільки ним одним і цікавились. Користалися з найрозмаїтіших причин, аби лише пролізти до його готелю, пройтися повз маленький салон першого поверху, вікнами в садок, де міністр снідав укупі з дамами й своїм помічником, поглянути, як він грає в м'яча, улюблену гру південців, з батюшкою Олів'єрі, святим мужем, страшенно волосастим і таким звиклим до життя з дикунами, що йому прищепилися деякі їхні звички,—батюшка, націлюючись, жахливо верещав і вимахував м'ячами над головою, наче томагавком.

Гарне обличчя міністрове та його ввічливе поведження привертали до нього всі серця, особливо ж його прихильність до бідного люду. Другого дня по його приїзді обидва коридорні першого поверху заявили в буфетній, що міністр бере їх до Парижу на службу до себе. Це були гарні слуги, і мадам Ложерон зробила гримасу, але нічим не виявила незадоволення перед його вельможністю, що своїм перебуванням робив таку честь її готелю. Префект і ректор в повній парадній формі приїхали з Греноблю, щоб привітати Руместана. Абат монастиря Шартреза,—з доручення його

міністр виступав колись на суді проти іншого манастиря-конкурента,—прислав йому з превеликою помпою скриньку найкращого свого лікеру „extra fine“. Нарешті, префект Шамбері прибув до нього по наказ що до церемоніялу закладин першого каменя нового ліцею,—приводу для урочистої ефектної промови та цілої революції в університетському побуті. Але міністр попросив трохи зачекати: труди сесії втомили його, йому хотілося відпочити, заспокоїтися в компанії своїх кривних, приготуватися повільно до своєї промови в Шамбері, що мусила мати колосальне значіння. Префект чудесно це розумів, і просив тільки, щоб його попереджено було за сорок вісім годин, щоб він зміг надати належного лиску й урочистості цьому церемоніялові. Камінь чекав уже два місяці, він може почекати ще трохи, поки не виявить свого бажання славетний промовець.

Насправді ж Руместана затримували в Арвілярі не потреба відпочинку і не готування до виступу, що зовсім було непотрібне цьому дивовижному імпровізаторові, на якого відкладання й роздумування впливали так, як вогкість на порцеляну. Ні, причиною була Аліса Башельрі. Після п'ятимісячного пристрасного флірту справи Нуми що до його „маленької“ не посунулися далі, ніж за першого дня їхнього побачення. Він бував у неї вдома, смакував славетні „булябаси“ мамаші Башельрі, веселі шансонетки колишнього директора кафе-шантану „Folies Bordelaises“, і віддячував за цю маленьку люб'язність безліччю дарунків, букетів, міністерськими ложами в театрах, квитками на засіданні в Академії, в парламенті, нагородив навіть батька Башельрі академічним знаком. Але все це не посунуло його справи. Він, звісно,

не був одним із тих новаків, що виряджаються ловити рибу навмання, не оглянувши заздалегідь воду, не почепивши солідної принади на гачка. Але цього разу він натрапив на найхитрішу з усіх золотих рибок, яка тішилася з його зальотів, посмикувала принаду, давала йому іноді оманливу надію, що вже проглинула її, що вона вже на гачку, і враз виривалася, залишаючи його з пересохлим од жадоби ротом і з серцем, що здригалось од порухів її гнучкої, принадної спинки. Нічого не можна було вигадати дратливішого за цю гру. Од Нуми залежало покласти їй край, давши співачці те, чого вона бажала, а саме: призначення до опери за першу солістку, з контрактом на п'ять років, з великою платою та разовими, з першим місцем на афіші. І все це—за контрактом на гербовому папері, а не простим потиском руки Кадайляка. Вона бо вірила в цей потиск не більше, як в Руместанове: „Я ручуся... можете вважати цю справу за остаточно розв'язану“, що ним Руместан намагався обдурити її протягом п'ятьох місяців.

Руместан опинився поміж двох огнів.

— Добре,—говорив Кадайляк,—згода, якщо ви згодні поновити мій контракт.

Але Кадайляк був уже людина скінчена: його директорство в першому музичному театрі було скандалом, плямою, брудною спадщиною імператорського адміністрування. Преса неминуче повстане проти цього грача, що тричі банкрутував і позбавлений був права носити свій офіцерський хрест, проти цього цинічного „монтрера“, який марно тратив державні кошти. Стомившись, нарешті, від гри, в якій не можна було дозволити себе впіймати, Аліс порвала вудку і втекла, потаскавши за собою і гачка.

Одного дня міністр, прибувши до Башельрі, застав у спорожнілому домі лише батька, який проспівав йому на втіху свого останнього рефрена:

„Дай мені те, що в тебе, дам тобі те, що в мене“.

Він терпів цілий місяць, і потім знову одвідав плідливого шансонетника. Той знову проспівав йому свій останній твір і повідомив, що дами чудово почувають себе на курорті і тому мають намір подвоїти курс лікування. І тоді Руместран одразу згадав, що його чекають на закладини ліцею в Шамбері. Це була обіцянка, що він її був кинув на вітер, і, можливо, обіцянкою вона й лишилася б, якби Шамбері не лежав неподалеку Арвіляру, куди, через незвичайний збіг обставин, його друг і лікар Жарас щойно послав його своякиню.

Зараз же по його приїзді вони зустрілися в саду готелю. Вона надзвичайно здивувалася, побачивши його,—так, ніби й не читала допіру в газеті помпезного повідомлення про його прибуття, так ніби протягом цілого тижня вся долина тисячею голосів своїх гаїв, джерел і безлічи лун не попереджала за прибуття його вельможности.

— Ви?.. Тут?..

Він прибрав свого міністерського, накрохмаленого, імпозантного вигляду.

— Я приїхав одвідати мою своякиню.

Він навіть дивувався, що мадемуазель Башельрі досі в Арвілярі. Був певний, що вона давно вже виїхала.

— Що ж подіяти! Треба добре лікуватися, бо Кадайляк вважає, що мій голос зіпсувався.

Потім вона люб'язненько, по-паризькому попрощалася з ним легким порухом вій і пішла геть, пустивши

чисту руладу, приємне щебетання ліскотухи, яке довго буває ще чутне, хоч пташка зникла з очей. Але з цього дня її поведження змінилося. Це вже не було скороспіле дитинча, яке вічно гасало по готелю, рокувало мосьє Поля, гойдалося чи грало в невинні ігри, що любило тільки компанію малюків, що обеззброювало найсуворіших мамаш і найпохмуріших духовних осіб наївністю свого сміху та акуратним відвідуванням служб церковних. Тепер вона обернулася на Алісу Башельрі, „діву“ театру Буф, гарненьке, веселе, гуляще кухарча, оточене молодими гульвісами: вона тепер імпровізувала свята, веселі поїздки, вечері такого характеру, що присутність мамаші лише до деякої міри могла запобігти прикрих переговорів.

Що-ранку маленький фаєтончик з білим верхом, облямованим торочками, зупинявся перед ганком за годину до того, як спускалися вниз обидві дами в ясних сукнях. Довколо них гасала весела кавалькада вільних мужчин, усіх нежонатих, що були в „Дофінських Альпах“ та в сусідніх готелях: заступник судді, американець-архітектор, і особлива та енергійна молода людина, яку, здавалося, „діва“ не доводила вже тепер до розпачу своїми дитячими витівками.

Навантаживши екіпаж плащами, помістивши на козли великого кошика з провізією, вони рушали жвавим алюром до шартрезького монастиря Сен-Гюгон,—три години подорожи вузенькими альпійськими доріжками, що здіймалися по гірських гребенях на одному рівні з темними верхівками ялин, чи спускалися в прірви, до запінених шумних потоків. Або вони виряджалися в напрямі на Брамфарін, де снідали гірський сир, запиваючи простеньким, проте, дуже міцним кляретом, що од нього починали танцювати

перед їхніми очима Альпи, Монблан, увесь чудовий обрій ледовців та блакитних верховин, що їх було видно звідти, і маленькі, ясні, немов уламки розбитого неба, озерця серед темних скель. Потім вони спускалися на сплетених із вітів, без спинок санчатках, цупко тримаючись, коли санчата прожогом скочувались по стрімких узгір'ях. Санчата тягнув за собою невеличкий горяк, що йшов просто вперед оксамитом пасовиськ та камінчастим дном висхлих потоків, переважаючи з однаковою спритністю через брилі скель чи широкі струмки, що несподівано перетинали шлях. І пасажир, нарешті, лишався внизу,—розбитий, засліплений, засипаний і з дріжаками в тілі, з тим почуттям миготіння в очах, що буває в людей після щойно пережитого землетрусу.

Свою днину вони вважали за вдалу лише на той випадок, коли кавалькаду наздоганяла в дорозі гірська буря, із сліпучими блискавицями, з градом, буря, що полошила коней, надавала драматичного вигляду ландшафтові й обіцяла сенсаційний поворот додому з маленькою Башельрі на козлах, зодягненою в чоловіче пальто, з крильцем рябчика на шапочці, з віжками в руках. Башельрі увесь час з усієї сили шмагала по конях, щоб зігрітися, і щойно скакувала з козел, як починала вже з бісиками в очах, з живим обуренням молодости проти холодного дощу й пережитого страху весело й шумно, з відтінком іронії розповідати за безпеки подорожи.

Якби, принаймні, вона відчувала після цього потребу добре виспатись тим камінним сном, що буває після подібних подорожей! Але тим-то й ба, що ні! В кімнаті цих жінок до самого світанку звучали регіт і співи, летіли в стелю корки з пляшок, що їх

вимагали з буфету такої пізньої години, гриміли столи для гри в бакара, що їх ставилося над самою міністровою головою,—міністрова бо квартира була якраз під ними, на першому поверсі.

Руместан кілька разів уже скаржився на це мадам Лажерон, але та не знала, як їй повестися, щоб догодити його вельможності і в той самий час не роздратувати своїх зисковних клієнток. А втім, чи ж, взагалі, мають люди право на вибагливість у курортних готелях, де нічний спокій раз-у-раз порушується від'їздами й приїздами, грюкотом прибулих скринь, тупанням грубих чобіт, стукотом залізних ковіньок мандрівників, які виряджаються в гори і встають ще вдосвіта, та нападами кашелю недужних,—жахливими, дошкульними, безупинними, що нагадують передсмертне хрипотіння, ридання, спів захриплого півня.

Ці безсонні ночі, важкі, липневі ночі, коли Руместан тривожно перевертався з боку на бік на своєму ліжку, одганяючи діткливі думки, в той час, як нагорі дзвенів усуміш з руладами й вигуками сміх його сусідки,—він міг би використати їх, щоб приготуватися до своєї промови у Шамбері. Але він був занадто схвильований, він шаленів, раз-у-раз стримуючи себе, щоб не побігти нагору й не виштовхати стусанами енергійну молоду людину, американця та того нахабу заступника судді, який неславив усю французьку магістратуру в колоніях, щоб не схопити, нарешті, за шию, за голубину, воркотливу од рулад шию, і саму маленьку паскудку, сказавши їй рішуче:

— Чи скоро ви перестанете мучити мене?

Щоб заспокоїтись, щоб одігнати од себе ці картини та ще й інші, яскравіші, важчі картини, він світив свічку, кликав Бомпара, що спав у сусідній кімнаті,

цього свого вірника, свою луну, що була завжди готова до послуг, і вони починали розмову за маленьку співачку. Він саме тому й привіз сюди Бомпара, на тяжку силу одірвавши його од штучного розплоду птахів. Бомпар утішав себе тим, що докладно розповідав про свій винахід батьощі Олів'єрі, який за довгий час перебування в Каптовні, ґрунтовно вивчив способи розплоду струсів. А розповіді цієї духовної особи, її мандрювання, її пригоди, всілякі тортури, що вона їх зазнала по різних країнах, її потужне тіло витривалого мисливця, яке вже й різали пилкою, і пекли вогнем, і четвертували, випробовуючи витончену людську жорстокість,—усе це разом із мрією за прекрасний вахляр із м'якого лискучого пір'я незрівняно більше цікавило обдарованого живою фантазією Бомпара, ніж історія маленької Башельрі. Але він так добре був вимуштруваний для ролі вірника, що навіть уночі завжди готовий був журитися чи обурюватися в унісон із Нумою, надаючи своєму шляхетному обличчю то виразу гніву, то іронії, то суму, залежно од того, чи йшла мова за фальшиві вії хитрого дівчатки, чи за її ніби-то шіснадцятирічний вік, в той час, як справді їй було вже не менше як двадцять чотири роки, чи за ненормальність її матери, що сама залюбки брала участь у скандальних оргіях. Нарешті, Руместан, до схочу надеклямувавшись та намахавшись руками, викривши всі слабкощі свого закоханого серця, гасив свічку:

— Ну, спробуймо заснути... Нічого не вдієш...

Бомпар користався з п'ятьми, щоб перш ніж піти спати, порадити його.

— На вашому місці будши, я знаю, що зробив би...

— А що?

— Я поновив би контракт Кадайлякові.

— Ніколи в світі!

І він оскаженіло з головою загортався в ковдру, щоб затлумити шум горішнього поверху.

Якось удень, в час, призначений для музики, в час кокетування й теревенів, в той час, коли всі купальники, скупчившись перед естрадою на терасі, немов на палубі корабля, вешталися туди й сюди, кружляли чи розміщалися на кріслах, щільно поставлених трьома рядками, міністр, не бажаючи зустрічатися з мадемуазель Башельрі, яку він помітив здаля у сліпучому червонясто-синьому туалеті, в супроводі її головного штабу, звернув навманя в пустельну алею. Там він самотньо сів на краєчок лавочки і, занурившись у свої турботи, охоплений мелянхолією, що напливала разом із звуками далекої музики, машинально, кінчиком парасолі ворушив вогневий присок заходу в піску алеї... Нараз перед ним пройшла чиясь тінь, що змусила його підвести очі. Це був Бушро, славетний лікар. Дуже блідий, запухлий, він тепер ледве пересував ноги. Вони знали один одного, як завжди знають один одного всі парижани, які досягли певного ступеня славетности чи популярности. Зовсім випадково Бушро, що не виходив з дому вже кілька днів, почув сьогодні нахил до товаришування. Він сів. Розмова почалася.

— Що це вам, докторе? Ви занедужали?

— Так, я дуже хворий,—відповідав той своїм безцеремонним тоном.—Спадкова недуга... Гіпертрофія серця. Мати моя з цього вмерла, сестри також... А я не проживу навіть стільки, скільки вони, через мою препогану професію... Мені лишилося всього тільки рік життя, а два—то вже ніяк не більше...

Цьому великому вченому, цьому непомильному діагностові, що говорив за свою власну недугу з такою спокійною переконаністю, нічого іншого й не можна було б відповісти, крім непотрібних банальностей. Руместан зрозумів це і, не відповідаючи, подумав, що сумні турботи доктора куди серйозніші, ніж його власні прикросі. Бушро продовжував, не дивлячись на нього, з тим безцільним виразом і з тією невблаганною послідовністю думки, що їх набувають професори на кафедрі, підчас лекцій:

— Про нас, лікарів, з причини нашого ніби-то байдужого до всього вигляду звичайно складається таке вражіння, що ми лікуємо тільки хворобу і ніколи не думаємо за саму людську істоту, що страждає у хворому. Страшенна помилка!.. Мені довелося бачити мого вчителя Дюпюїтрена, що мав репутацію жорстокої людини, коли він плакав гарячими слізьми перед бідолашною дитиною, яка вмирала з дифтериту і стиха скаржилася, що їй так боляче покидати цей любий світ. А зойки матеріної розпачи, що душу розривають, а палкі потискування, що кам'янять ваші руки, а вигуки: „Моя дитина!.. Врятуйте мою дитину!..“ А батьки, що надсилу говорять з вами твердим голосом, хоча сльози рясно котяться їм з очей: „Адже ви нас врятуєте од цього, докторе?.. Правда ж, докторе?“ І хоч яка була б звичка, а все ж цей розпач надриває вам серце... Наколи ж ваше серце й без того хворе, то це вже зовсім кепська справа... Сорок років практики—і день-у-день стаєш чутливішим, уважнішим... Мене вбили мої хворі. Я вмираю через страждання інших.

— Але я гадав, що ви вже не практикуєте тепер, докторе,—промовив зворушений міністр.

— О, звісно, ні! І винятку ні для кого не зроблю. Упади зараз отут переді мною людина, я й не подумаю нахилитися... Ви розумієте, це ж, кінець-кінцем, обурює: недуга, що я її зростив на недугах людности. Я хочу жити, бо тільки ж і маємо гарного, що життя.

Він зблід і поступово ожвавлювався. Його ніздрі—вже стиснені лиховісно, пили легке повітря, насичене теплими запахами, тремкими вібраціями фанфар, пташиним гомоном. Він продовжував, зідхнувши:

— Я не практикую більше, але я завжди лишаюсь лікарем. Я зберіг цей фатальний дар діагнози, цю жахну здібність помічати приховані симптоми таємного страждання. І в якій-будь людині, що я її мимохідь спостерегаю, в здоровій немов би людині, яка ходить, говорить, виявляє чинність, я бачу засудженого на смерть, я бачу завтрішнього мерця... І це я бачу так ясно, як наближення останнього мого зомління, що після нього я вже ніколи не опритомнію.

— Це—жахлива річ,—прошепотів Нума, почувачи, що блідне. Як і всі південці, він палко любив життя й інстинктивно бридився хвороби та смерти. Не зважаючись більше дивитися на доктора, боячись, щоб той не прочитав на його рожевому, сповненому здоров'я обличчі близького кінця, він одвернувся.

— О, це дар страшний—діагноза, що на неї всі так заздять. Вона засмучує мене, вона унеможливорює той недовгий час, що його лишилося мені прожити... Я вам це поясню на прикладі. Є тут, на курорті, одна знайома мені дама, син якої помер од горлових сухот років десять чи дванадцять тому. Оглядав я його тоді два рази і лише я один звернув увагу на серйозність його недуги. Тепер я знову зустрічаю тут мати з молодою донькою і мушу признатися, що при-

сутність цих нещасних жінок зводить нанівець усе моє лікування на водах, завдає мені куди більше шкоди, ніж курорт користи. Вони переслідують мене, вони хочуть порадитись зо мною, але я їм рішуче одмовив. Бо мені непотрібно й вистукувати цю дівчину, щоб засудити її на смерть... Мені досить було побачити цими днями, як жадібно кинулася вона до кварти з малиною, досить було поглянути в залі вдихань на її руку, що лежала на колінах, на схудлу руку з нігтями, що опукло здіймаються над пальцями, ніби от-от відокремляться од них. В неї ті ж самі горлові сухоти, що й у покійного брата. Вона не проживе й року... Але хай краще довідаються вони про це від когось іншого. Досить уже зробив я за мого віку ножевих ударів, що відбивалися потім на мені ж самому. Досить з мене, досить...

Руместан підвівся, дуже переляканий:

— Чи не знаєте ви, як на ім'я ті дами, докторе?

— Ні, вони прислали мені свою карточку, але я й не глянув на неї. Я знаю лише, що вони живуть у нашому готелі.

Раптом, глянувши в глибину алеї, він скрикнув:

— Ах, боже мій, он вони!.. Біжу!

Вдалині, на круглому майданчику, звідки чути було вже фінальні акорди музики, рухалися парасольки, ясні туалети, що заметушилися поміж вітами при перших ударах дзвона, що скликав до обіду. Від однієї групи, що жваво розмовляла, відокремились мадам Ле-Кенуа й Гортенза, висока й така струнка в сонячному сяйві, вбрана в муслінове плаття й валанс'єнські мережива, в капелюші, оздобленому трояндами, і з букетом таких самих троянд, куплених у парку.

— З ким це ви тут розмовляли, Нумо? Чи не з доктором Бушро?

Вона стояла перед ним, сяючи таким здоров'ям і молодістю, що навіть мати починала поволі забувати свої нещодавні тривоги, і на її старечому обличчі теж злегка відбивалася заохотлива веселість.

— Так, це був Бушро, він розповідав мені за свої неприємності... Він дуже хворий, бідаха...

І, придивлячись до дівчини, Нума заспокоювався, думаючи:

— Він збожеволів. Це ж неможливо. Він просто тягає за собою і скрізь бачить власну смерть.

У цей момент завиднів Бомпар, який наближався розгонистою ходою, помахуючи в повітрі газетою:

— Що таке?—спитав міністр.

— Велика новина! Тамбуринер дебютував!

— Нарешті!—ледве чутним голосом прошепотіла Гортенза, але всі це почули.

Нума спитав, сяючи:

— Успіх?.. Так?

— Звісно!.. Я ще не читав... Але ж цілі три колонки на першій сторінці „Messenger'a“.

— Ще одна моя знахідка,—мовив міністр, знову сідаючи й засуваючи руки за жилетку,—ну-бо читай, що там написано.

Мадам Ле-Кенуа зауважила, що вже дзвонили до обіду, але Гортенза жваво заперечила, що це тільки перший дзвінок. Підперши рукою щоку, вона приготувалася слухати в гарній позі очікування й усмішки.

„Панові міністрові мистецтв чи директорові опери паризька публіка повинна завдячити за кумедну містифікацію, що її жертвою вона була вчора ввечері...“

Всі здригнулись, крім Бомпара, який захопився читанням, і, милуючись, за звичкою, звуками власного голосу, не зрозумів, що саме він прочитав, та поглядав по черзі на всіх, дуже здивований за їхньої ніяковости.

— Та читай же,—сказав Нума,—читай далі!

„У всякому разі ми покладаємо відповідальність за це на М. Руместана. Це він привіз нам із своєї батьківщини цю дивну, дику дудку, цю козячу сопілку...“

— Які лихі люди є на світі,—перервала молода дівчина, що зблідла під своїми трояндами.

Читець продовжував, витрішкуючи очі від потворних речей, що їх він передбачав далі.

„...козячу сопілку. Це саме йому наша музична Академія має завдячати, що протягом одного вечора вона нагадувала собою повернення з ярмарку в Сен-Клу. Правду кажучи, треба було чимало апломбу, щоб уявити собі, ніби Париж...“

Міністр раптово вихопив газету з його рук.

— Я гадаю, ти не маєш наміру читати нам цю нісенітницю до кінця... Досить того, що ти нам її приніс.

Він проглянув статтю тим швидким зором, що властивий суспільним діячам, звиклим до нападів преси.

„Міністр—провінціал... Танцюриста на линві...

Руместан із Вальмажура... просвистав міністерство і продер свого тамбурина“...

Він незабаром втратив терпіння, сховав мерзенну газету в глибоку кешеню, потім підвівся, задихаючись од внутрішньої злости, що через неї враз набрякло його обличчя, і промовив, взявши під руку мадам Ле-Кенуа:

— Ходімо обідати, мамо... Це мені урок: не захоплюватись надалі всякими бездарами.

Вони йшли поряд усі четверо. Гортенза сумно пустила очі долі.

— Ми маємо справу з високоталановитим артистом,—промовила вона, намагаючись надати твердості своєму трохи хрипкому темброві,—не варто, не можна покладати на нього відповідальність за несправедливість публіки і глузливість нашої преси.

Руместан зупинився:

— Талановитий... талановитий... так, так... Я не заперечую... Але він занадто екзотичний...

І, піднісши свою парасолю, він додав:

— Треба нам вистерегатися півдня, сестронько, треба вистерегатися піздня... Не слід зловживати ним... Парижові він може швидко надокучити.

І він рушив далі розміреними кроками, спокійний і холодний, наче мешканець Копенгагену. Мовчанку порушував тільки хряскіт дрібненьких камінчиків під ногами, той хряскіт, що за певних обставин скидається на розчавлювання ногами гніву або мрії. Коли вони підійшли до готелю, що з нього з десяти вікон величезної їдальні долітав уже брязкіт ложок об полумиски, Гортенза зупинилась і, підвівши свою понурену голову, спитала:

— Отже, ви хочете лишити на призволяще цього бідолаху?..

— Що ж робитемеш?.. Боротися—зайва річ... Якщо Парижові він не догодив...

Вона глянула на нього обурено, майже призириливо.

— О, це жах!.. Як ви можете... Ні, я більше маю гордості, ніж ви, і я віддана своїм захопленням.

Двома стрибками вона перескочила перон готелю.

— Гортензо, вже двічі дзвонили.

— Добре, добре, я чула... я зараз.

Вона прибігла до своєї кімнати й замкнулась у ній зсередини, щоб ніхто не міг її потурбувати. Відкривши свого пюпітра, одну з тих джинджуристих дрібничок, що за їхньою допомогою парижанки вміють надати гарного вигляду навіть номерові готелю, вона виїняла звідти одну із своїх фотографічних карток в костюмі мешканки Арля, написала внизу один рядок і підписалася. Поки вона писала на конверті адресу, на дзвіниці Арвіляра, в фіялковому присмерку долини, прозвучали дзигарі, немов відзначаючи урочистість того, що вона поклала зробити.

„Шість годин“.

З потоку білим завихреним клоччям здіймалася д'горі водяна пара. Гортенза гостро сприймала найменші подробиці цієї мовчазної, спокійної хвилини, амфітеатр лісів і гір, сріблясту стрілу ледовця у рожевому заході,— подібно до того, як на календарі визначають якесь промовисте число чи в кінці підкреслюють уподобане місце. І вона подумала вголос:

— З цієї хвилини я віддаю своє життя, все життя.

І за свідків своєї обітниці вона брала урочистість вечора, величність природи та спокою, що оточували її.

Вона віддавала все життя! Бідна дівчина, коли б вона знала, як цього було мало.

Через кілька днів Ле-Кенуа залишили готель, бо лікування Гортензи скінчилося. Хоч мати й була заспокоєна здоровим виглядом своєї доньки, а також оповіданням маленького доктора про чудо, зроблене

німфою тутешніх вод, все ж вона поспішала виїхати з курорту, найменші подробиці якого збуджували в ній спомини за колишні страждання.

— А ви, Нумо?

О, він мав на думці побути тут іще тиждень-другий, довершити курс лікування і, скориставшись із вільного часу, що настане для нього по їхньому від'їзді, написати свою уславлену промову. Вона наробиць страшеного шуму, що долетить до них у Париж. Вони довідаються з газет... Ах!.. Проте, Ле-Кенуа не буде задоволений...

І враз Гортензі, яка вже готова була їхати, яка вже тішилася думкою, що повертає додому, що побачить знову дорогих їй людей, ще любіших здалеку, бо в неї уяви було, так би мовити, аж по саме серце,— Гортензі стало журно покидати цю прекрасну країну, все це населення готелю, цих трьохтижневих друзів. Вона й не сподівалася, що так звикне до них. О, створені для кохання натури, як оддаєтеся ви, як усе повертає вас до себе і як потім вам болісно буває поривати ці невидимі, але чутливі ниточки!.. Тут усі були такі добрі для неї, такі запобігливі, і в останню хвилину довкола екіпажу з'явилось стільки простягнених рук, стільки зворушених облич. Дівчата цілували її, примовляючи;

— Без вас не буде вже тут весело.

Обіцяли писати одно одному, обмінювалися сувенірами, запашними пуделочками, перломутовими ножами для розрізування паперу з написами: „Арвіляр, 1876“. І поки Лажерон тихенько всовувала їй у мішок пляшечку найкращого шартрезу, вона побачила вгорі, за шибками спальні, покоївку, яка прислужувала їй, а тепер тулила до очей червону хустку. І в той же

час вона почула, як на вухо їй шепотів хрипкий голос:

— Енергії, мадемуазель... Як-найбільше енергії!..

Це говорив її сухотний друг, який, вилізши на вісь екіпажу, дивився на неї прощальним зором двох запалих, нездужих, гарячкових, але повних волі, енергії і зворушення очей.

О, які добрі люди, які вони добрі...

Гортенза не мовила ні слова, боячись заплакати.

— Прощайте, прощайте всі!

Міністр, який проводжав дам аж до станції, що далеко від курорту, примощувався в екіпажі напроти них. Бич ляснув, дзвіночки бренькнули. Раптом Гортенза скрикнула:

— Моя парасолка!

Допіру вона була отут, коло неї. Двадцятьоро осіб кинулося шукати. „Парасоля! Парасоля!“—лунало в повітрі. Вона в спальні? Ні. В салоні?.. Двері хлопають, готель перетрушено знизу доверху.

— Не шукайте... Я знаю, де вона.

Молода дівчина вискакує з екіпажу й біжить у сад, до лавочки під горішиною, де ще сьогодні вранці вона додала кілька частин до роману, що творився в її кипучій голівці. Парасоля була кинута поперек лавочки,— частина її самої, що залишилася тут на її улюбленому місці, подібному до неї ж. Які прекрасні години пропливли тут, у цьому ясному зеленавому закутку, скільки таємниць одлетіло звідси разом із бджолами й метеликами! Напевно, ніколи вже не поверне вона сюди. І ця думка стискала їй серце, затримувала її тут. Тепер їй було до вподоби навіть пронизливе рипіння гойдалки.

— Відчепись!.. Ти обридла мені.

Це був голос мадемуазель Башельрі, яка, розлютувавшись, що всі покинули її через від'їзд Ле-Кенуа і гадаючи, що вона на самоті з матір'ю, говорила своїм звичайним жаргоном. Гортенза згадала за ніжні сцени цієї доньки, що так часто нервували її, і сміялися про себе, повертаючи назад. Аж раптом на завороті алеї, вона стикнулася віч-на-віч із Бушро. Вона посторонилася, але він утримав її за руку.

— Отже, ви залишаєте нас, моя дитино?

— Так, мосьє...

Вона не знала, що їй відповідати. Вона була приголомшена цією зустріччю й тим, що Бушро вперше заговорив з нею. Тоді Бушро взяв обидві її руки в свої, притримав її перед собою, розставивши ноги і проникливо дивлячись на неї своїми гострими очима з-під густих білих брів. Потім його уста, його руки, все в ньому затримтіло, і кров кинулася йому в обличчя, зафарбовуючи його зблідлість.

— Ну, прощайте!... Хай вам буде щаслива путь!

І, не додавши більше ні слова, він притягнув її до себе, притиснув до своїх грудей з ніжністю батька й побіг геть, притуляючи обидві руки до свого, готового розірватись, серця.

XIII

Промова в Шамбері

Ні, ні, перекинувсь я лас...тів...кою
Полечу-у я далеко, дал-е-ко...

Своїм кисленьким голоском маленька Башельрі, яка прокинулася сьогодні вранці в чудовому настрої, співала перед дзеркалом, застібуючи рукавички. Вона затягнута була у фантастичне пальто з капюшоном із блакитного шовку, в *pendant* до маленького току, об-

горненого великим газовим вуалем. Вбрана для екскурсії, її весела маленька постать пахнула милом після недавнього вмивання та новим костюмом, уважно доглянутим, що становив цілковитий контраст з безладдям її кімнати, де на столі валялися недоїдки вечері-посеред жетонів, карт, свічників, де була розкрита постіль, і велика ванна, сповнева сліпучою піною Арвіляру, що так чудово заспокоювала нерви й надавала шкірі купальниць ніжної еластичности. Внизу її ждала запряжена коляска з дзвониками й ціла ескорта молоді, що верхи вигравала перед ганком. Вона вже закінчувала туалет, коли постукали в двері.

— Прошу!..

Ввійшов дуже схвильований Руместан і протягнув їй велику куверту.

— Ось, мадемуазель... Читайте... читайте.

Це був її ангажемент до опери на п'ять років, за бажану нею плату, з правом першого місця на афіші,—словом все те, чого вона вимагала.

Коли вона холодно і спокійно прочитала все, аж до підпису товстих пальців Кадайляка, тоді, тільки тоді, вона наблизилася до міністра й, піднявши свій вуаль, притулилася до нього, підставляючи свої рожеві уста.

— Ви добрий... Я вас кохаю.

Цього було досить, щоб політичний діяч одразу забув за всі ті прикрощі, до яких неминуче мав спричинитися цей ангажемент. Він, однак, стримався, він був простим, холодним, непохитним, як скеля.

— Тепер я додержав свого слова і йду геть... Я не хочу перешкоджати вашій прогулянці.

— Моїй прогулянці?.. Ах, так, це правда!.. Ми їдемо до Шато-Баяру.

І, ніжно обіймаючи його обома руками за шию, промовила:

— Ви поїдете з нами... Так!.. Так!..

Вона лоскотала йому обличчя своїми довгими віями й навіть тихенько покусувала його подборіддя, ледве-ледве, кінчиками уст.

— З цими молодими людьми?.. Але ж це неможливо!.. Ви думаете про те, що говорите?..

— Ці молоді люди?.. Дуже вони мені потрібні, ці молоді люди... Я прожену їх. Мама їх випроводить... О, вони до цього звикли... Чуєш, мамо?

— Іду,—сказала мадам Башельрі з сусідньої кімнати, де видко було, як мадам Башельрі, поставивши ногу на крісло, намагалася взути свої ноги в червоних панчохах у надто вузькі черевики. Вона зробила міністерові свій чудовий реверанс із „Folies Bordelaises“ і поспіхом спустилася вниз спроваджувати молодих людей.

— Залиш одного коня для Бомпара... Він поїде з нами...—гукнула їй донька.

І Нума, зворушений такою увагою, відчув сласну радість перемоги. Обіймаючи цю гарненьку дівчину, він прислухався, як поволі, крок за кроком розходилась молодь, та молодь, що її гарцювання так часто брала його за серце. Нагородивши його довгим поцілунком і тою усмішкою, що обіцяє все, дівчина промовила, визволяючись із обіймів:

— Ідіть же хутчіше одягатися... Мені кортить їхати...

Яке зацікавлення в готелі, який шурхіт знялися по всіх куточках, коли стало відомо, що міністр бере участь в подорожі до Шато-Баяру та коли, справді, побачили в екіпажі напроти співачки його широку

білу жилетку й панаму, що кидала тінь на його римське обличчя. А втім, як казав батюшка Олів'єрі, до всього звиклий за час свого мандрування по світі, що ж тут було поганого? Хіба ж мамаша Башельрі не їде вкупі з ними? Хіба Шато-Баяр не історичний пам'ятник? Хто доведе, що він не входить до програми міністрових оглядин? Не будьмо ж такі нетерпимі, боже мій, особливо до людей, які віддають усе своє життя на захист добродійности та нашої святої віри.

— Де ж це подівся Бомпар, що він робить?—прошепотів Руместан, якому надокучило ждати перед готелем, у всіх на очах, під пильними поглядами, що всмоктувалися в нього, не зважаючи на буду екіпажу. В одному з вікон першого поверху з'явилося щось незвичайне, кругле, біле, екзотичне і крикнуло з акцентом колишнього ватажка горяків:

— Їдьте, я вас наздожену!

Двоє мулів із низькими загривками, але з міцними ногами немов тільки і ждали цього гасла,—вони рушили, побренькуючи своїми дзвониками, жваво вибігли з парку і проминули лазні.

— Стережись!.. Гей!..

Налякані купальники й порт-шези жваво стороняться, прислужниці з величезними кешеннями їхніх хвартухів, повних дрібної монети й різнокольорових жетонів, з'являються на привході до галерей; масажисти голі, наче ті бедуїни під своїми сукняними кереями, висовуються по пояс на сходах парових лазень, в залах для вдихань підносяться блакитні заслони,—всі хочуть побачити, як проїздить міністр та співачка. Але ті вже далеко. Вони швидко мчать маленькими, покрученими, темними вуличками Арвіляру, по гострих камінчиках, насичених сіркою й вогнем,

який сиплеться искрами з-під екіпажу, що струшує низенькі забруднені домики. У вікнах з оголошеннями й на порогах крамниць, де продають залізні кийки, парасольки, гірські дорожні ковінки, вапняки, руду, кришталь та інші привабні для купальників речі, з'являються голови мешканців, які вклоняються чи здіймають перед міністром капелюші. Навіть „волаті“ пізнають його й вітають своїм несвідомим хрипким сміхом головного міністра університетської Франції в той час, як його супутниці сидять перед ним, гордовито випроставшись і втішаючись з виказуваної пошани. Вони дозволяють собі вільне поводження тільки тоді, коли виїздять з Арвіляру на чудову дорогу до Поншара, де мули зупиняються відпочити й почекати на Бомпара біля башти де-Треіль, що її Бомпар призначив за місце зустрічі.

Хвилини йдуть, а Бомпара нема та нема. Його всі знають за гарного їздця, бо він часто цим похвалявся. Усі дивуються, обурюються, особливо Нума, якому кортить від'їхати як-найдалі по цій білій гладенькій дорозі, що, здається, кінця-краю не має. Йому хочеться, щоб скорше посувалися події цього дня, що розгортався перед ним, мов життя, повне надій та пригод. Нарешті, із справжнього вихору куряви, звідки чутно уривчаті вигуки переляканого голосу: „го-ля!.. го-ля!..“, вилітає голова Бомпара, покрита корковою з білим полотном каскою, що скидається на водолазну скафандру, якої вживають в індо-англійській армії,— так наче південець взяв її для того, щоб драматизувати й надати фантастичного вигляду своїй подорожі та щоб можна було запевняти продавця капелюшів, що він їде до Бомбею чи до Калькути.

— Ну, ну, ледарю!.. Вперед!..

Бомпар похитав головою з трагічним виглядом. Очевидно, щось трапилось перед від'їздом, і горяк лишив, очевидно, населенню готелю сумні думки що до своєї рівноваги, бо широкі плями пороху бруднили його рукава й спину.

— Нікчемний кінь,—мовив він, вітаючи дам, поки екіпаж вирушав,—поганий кінь... Але я його вимуштував!..

Так гарно вимуштував, що тепер чудна тварина, не звертаючи уваги на всі зусилля свого верхівця, не хотіла більше йти вперед, тупцялась і кружляла на місці, наче хвора кішка...

Екіпаж був уже далеко.

— Їдеш, Бомпаре?

— Їдьте вперед... Я наздожену вас...—гукнув він ще раз своїм густим марсельським баритонем; потім він зробив розпачливий жест, і всі побачили, як він шаленими галопом помчав у напрямі до Арвіляру.

— Він щось забув,—подумали в екіпажі, і ніхто більше не цікавився ним.

Дорога обгинала верховини гір, широка французька дорога, обсаджена горілиною, оточена з лівого боку каштановими й сосновими лісами, що сходили д'гори терасами, а праворуч—безкраїми схилами, що бігли в далечінь, де видко було всуміш виноградники, села, гони хлібів, кукурудзи, шовковиті та сліпучі килими трави, насіння якої тріскалося на сонці з довгим шипінням, наче весь ґрунт був у вогні. І справді, могло видатися, що причина тут не в сонячному промінні,—сонце бо ніби заховане за густим вуалем, було ледве помітне,—а в гарячому паруванні землі, в спекотному повітрі, через що також було надзвичайно приємно дивитися на Глезен та її верховину, вкриту

снігами. І здавалося, що до Глезена можна доторкнутися парасолями.

Руместан не пригадував, чи він бачив коли-будь місцевість, подібну до цієї, навіть у його любому, багатому на розкішні краєвиди Провансі. Він і не мав про щастя більше за це, ніж він зараз переживав. Він не почував жодних турбот, жодних докорів сумління. Його віддана й упевнена в ньому дружина, надія мати дитину, віщування Бушро що до Гортензи, прикре вражіння від оголошення в пресі наказу Кадайляка—все було забуте. Увесь світ збігся тепер для нього на цій гарненькій дівоньці, очі якої відбивали його очі, коліна якої він стискав своїми колінами. Під своїм блакитним вуалем, що рожевів злегка од її ніжного обличчя, вона співала, потискуючи його руки:

Тепер я відчуваю, що ти мене кохаєш,
Ходімо вдвох під тінь дерев...

Вони мчали вперед: дорога швидко розмотувалась перед ними і де-далі ширше розгорталась пейзажі, виростала півколом долина, виникали озера, села й гори, що ген-ген вкривалися синіми пасмами: тут починалася Савойя.

— Як гарно. Як велично,—мовила співачка, а він відповідав їй тихим голосом:

— Як я кохаю вас!

На останньому перепочинку до них знову приєднався Бомпар. Він ішов пішки, з жалюгідним виглядом, ведучи за повіддя свого коня.

— Предивна тварина,—сказав він і на запитання дам, що цікавилися, чи він не падав, відповів:

— Ні... Просто відкрилася моя стара рана...

Він ранений?.. Де?.. Як?.. Коли?.. Він ніколи за це не говорив, але від нього завжди слід було сподіва-

тись якоїсь несподіванки. Його посадили до екіпажу, прив'язали ззаду коня—зовсім сумирну тварину—і попростували до Шато-Баяру, дві камінні башти якого, поганенько реставровані, вже поставали здаля на узгір'ї.

Назустріч їм вийшла служниця, хитра рожденка гір. Вона служила в колишнього священика околиць парохвій, який проживав тепер на супокої в Шато-Баярі, з умовою дозволяти туристам вільно оглядати ці приміщення. Що-разу, помітивши здаля наближення одвідувачів, священик поважно сховався нагору до своєї спальні, крім тих випадків, коли гості були важні особи. Але міністр, зрозуміло, не зголосився під своїм іменем, і гостям, як простим одвідувачам, показувала служниця з вивченими фразами та співучим тоном, властивим цим людям, рештки стародавнього замку, що належав лицареві без страху й докору. Тимчасом фурман накривав до столу в альтанці невеличкого садочка.

— Оце та стародавня капличка, де добрий лицар вранці й увечері... Прошу вас, медам і месьє, звернути вашу увагу на товщину стін...

Але розглянути було неможливо: там панував мрок. І вони спотикалися на уламки камінців, ледве освітлених вузьким слуховим вікном, що виходило сюди з горища, де під самими кроквами було влаштовано приміщення для схову сіна! Нума, який вів під руку співачку, цілком байдужий був і до лицаря Баяра й до його „шанобної матінки, Гелени Німецької“.

Цей запах старовини докучав їм; і щоб спробувати лункість широкого склепіння кухні, мадам Башельрі заспівала останню шансонетку свого чоловіка, дуже пікантну пісеньку:

Це в мене від тата,
Це в мене від мами...

Вчинок такий нікого не збентежив... Навпаки.

Але надворі, коли їм подали сніданок, сервований на масивному камінному столі, і коли перший напад голоду було вгамовано, воно вгледіли спокійну величність околиць краєвиду, долину Грезіводану, суворі башти монастиря Гран-Шартрез. Вони помітили контраст усього цього з маленьким садочком тераси, де жив старий служник культу, цілковито відданий своєму богові, своїм тульпанам та своїм бджолам. І все це по-малу-малу охопило їх якимсь серйозним, солодким настроєм, близьким до релігійного. Підчас десерту міністр, щоб освіжити пам'ять, зазирнув до своєї книжечки-провідника й повів мову за Баяра, за його „бідну мати, яка ніжно плакала“ того дня, коли син її, від'їздячи до Шамбері, щоб стати за пажа до герцога Савойського, вигравав своїм маленьким буланним коником перед північними дверима, саме на тому місці, де тепер простягається велична й легка тінь башти, немов привид стародавнього зниклого замку.

Нума, захоплюючись, прочитав їм прекрасні слова мадам Елен до свого сина в момент його від'їзду:

„П'єре, друже мій, я заповідаю вам любити, боятись і коритись насамперед богові, намагаючись, оскільки це можливо, не прогнівати його“.

І, стоячи на терасі, з широким жестом, що сягав, здавалось, до Шамбері, він промовив:

— Ось що треба повторювати нашим дітям, ось, що всі батьки, всі вчителі...

Він зупинився, ляснувши себе по лобі.

— Моя промова!.. Та це ж моя промова!.. Я знайшов її... Чудово! Замок Баяра, місцева легенда...

Вже два тижні, як я вишукую, щоб таке там сказати.
І от—знайшов!

— Це—перст божий!—захоплено вигукнула мадам Башельрі, хоч на її думку це все ж таки був надто серйозний фінал сніданку... Яка людина! Яка людина.

Співачка також здавалася дуже зворушеною, але, опанований своєю думкою, Руместан не звернув на це жодної уваги. В ньому прокинувся промовець,— голова йому пламеніла, груди йому стискалися, він увесь був захоплений своєю думкою.

— Добре було б,—говорив він, шукаючи очима навкруги,—добре були б датувати папір з промовою цим днем і місцем... замком Баяра.

— Якщо мосьє адвокат потребує куточка, де б він міг писати...

— О, лише кілька нотаток... Вибачте мені, мадам... Поки вам принесуть каву... Я зараз поверну... Це лише для того, щоб потім я міг поставити дату без жодного фальшування...

Служниця посадила його в маленькій старовинній кімнаті нижнього поверху. Круглі склепіння тут ще зберегали на собі рештки позолоти, ця кімната, як запевняють, була колись божницею Баяра, так само, як суміжну простору залю з широкою селямською постіллю, з балдахіном та перкалевими заслонами вважають за його спальню.

Було дуже приємно писати в цих грубених мурах, що через них не просякала задушлива надвірна спека, за цим напіввідчиненим вікном-дверима, що крізь нього падало на сторінки світло й точився аромат маленького садочка. Спочатку перо промовця не встигало за ентузіастичним бігом його думок; він занотовував свої фрази десятками, як-будь, горініж,

фрази адвоката південця, досить банальні, але в той самий час промовисті, сіренькі, але перейняті внутрішнім вогнем, фрази, посипані то тут, то там яскравими іскорками. Раптом він зупинився, чи голова його спорожніла від слів, чи може їй просто стало важко від утомного переїзду та випитого підчас сніданку вина. Тоді він узявся ходити з божниці до спальні, вголос розмовляючи сам із собою, прислухаючись до звуку своїх кроків під лунким склепінням, ніби до ходи славетного привида; потім він раптово сів знову, але вже неспроможний був написати жодного рядка... Все кружляло довкола нього, білі стіни і смуга гіпнотичного світла. Він чув дзвякіт полумисків, сміх у садку. І це немов було десь далеко, дуже далеко... і нарешті, він міцно заснув, ткнувшись носом у нотатки своєї промови.

... Потужний удар грому примусив його знятися на ноги. Скільки часу проминуло з того моменту, як він увійшов сюди? Трохи збентежений, він вийшов у пустельний і мовчазний садок. Запах тульпанових дерев сповняв повітря. В порожній альтанці важко літали осі довкола липких келехів шампанського й цукру, що залишився в чашках. Посуд безшумно прибирала зі столу служниця, яка була охоплена нервовим, тваринним страхом перед наближенням грози й з кожною блискавкою христілася. Від неї Нума довідався, що в панночки дуже розболілася голова після сніданку, і тому вона одвела її до Баярової спальні, тихесенько причинивши звідки двері божниці, щоб не потурбувати пана-адвоката. Двоє інших—гладка дама й білий капелюш—спустилися в долину, і напевно вони змокнуть, бо от-от буде така...

— Погляньте бо!..

В тому напрямку, куди вона вказувала, над зубчастими верховинами гори Бож і над вапняковими верховинами монастиря „Великий Шартрез“, що були оточені блискавками, немов таємничий Сінай, небо темнішало, наче під величезною чорнильною плямою, що раз-у-раз зростала. Через це вся долина, з її хвилястим плесом зелених гайків та золотого жита, з її дорогами, позначеними легенькими тасьмами білої куряви, що крутилася в повітрі, і срібляста скатерка Ізери набирала надзвичайно ясного вигляду, наче їх укісним промінням освітлював рефлектор, освітлював що-раз більше, в міру того, як насувалася темна і громохка загроза. В далечині Руместан помітив полотняну Бомпарову каску, що виблискувала, наче скло маяка.

Він повернув до кімнати, але не міг знову взятися до роботи. На цей раз сон ані трішки не паралізував його пера. Навпаки, він почував себе якимсь дивно збудженим через присутність у суміжній кімнаті Аліси Башельрі. Справді, чи вона ще там?.. Він стиха відчинив двері і не зважився знову причинити їх, боячись, щоб не потурбувати любий сон співачки, що безладно розкинулася на ліжку серед спокусливе розкошланого волосся та порозстьобуваних тканин вбрання. І подекуди злегка білили обриси її тіла.

— Ну, ну, Нумо!.. Спальня Баярова, чорт візьми!

Він достеменно схопив себе за карк, наче злодія, вийшов, примусив себе сісти до столу і, охопивши голову руками, затикаючи пальцями вуха і прикриваючи пальцями очі, щоб краще заглибитись в останню фразу, яку він про себе повторював:

— Отже, месье, ці останні нагрущування Баярової матери, що дійшли до нас у висловах цією м'якою

середньовічною мовою, ми хотіли б, щоб університетська Франція...

Важка громовиця впливала йому на нерви. Він стовпенів, наче в тіні відомих тропічних дерев. Голова йому п'яніла від чудового аромату гірких квітів тульпанових дерев, або може від цього оберемка білявого волосся на ліжку в сусідній кімнаті. Сердечний міністр! Хоч як він чіплявся за свою промову, волаючи то до лицаря без страху й докору, то до народньої освіти, то до ректора Шамбері,—нічого йому не допомагало. Він знову примушений був увійти до Баярової спальні, і цього разу так наблизився до ліжка, що йому чути було віддих дівчини; рукою він доторкався до розмальованих спущених заслонок, що обрамлювали цей спокусливий сон, це біле з рожевими плямами тіло, подібне до жартівливого малюнку Фрагонара.

Але навіть тут, в цей останній момент спокуси, міністр іще змагався, уста його машинально шепотіли ті високі нагущування, що їх університетська Франція...

Аж раптом лункий удар грому збудив співачку.

— О! як я злякалася!.. Ах! Це ви?

Вона посміхнулася, дивлячись на нього своїми ясними оченятами дитинки, яка прокидається, ні трішки не соромлячись безладдя свого туалету. І так вони лишались нерухомі, мовчазні, охоплені полум'ям німої жаги своїх взаємних бажань. Але враз усю кімнату сповнила пільма: вітер зачинив усі віконниці. Вчувся грюкіт дверей, стукіт ключа, що вискочив із замка, і вихори листя та квітів підкотилися до самого порогу, де жалісно завивав вітер.

— Яка громовиця!—промовила воно зовсім тихо, беручи його гарячу руку в свою і майже притягаючи його під заслонки

— І от, месье, ці останні нагрущування Баярової матери, що дійшли до нас у висловах цією м'якою мовою середньовіччя...

Цього разу головний міністр університетської Франції промовляв у Шамбері, перед стародавнім замком герцогів савойських, перед чудовим амфітеатром зелених пагорків та снігових верховин, що за них марив Шатобріян, стоячи перед Тайгетом. Нума промовляв, оточений вишитими золотими мундирами, академічними знаками, горностаями, густими еполетами, пануючи над усім цим величезним натовпом, що був захоплений його непереможним запалом, жестом його сильної руки, яка ще тримала маленьку лопаточку з держалом із слонової кости, що нею він допіру зацементував перший камінь ліцею.

— Ми хотіли б, щоб університетська Франція звернулася з цими словами до кожного із своїх синів: „Пьере, друже мій, раджу вам насамперед...”

І поки він наводив ці зворушливі слова, внутрішня схвильованість примушувала триміти його руки, його голос і широкі щоки: в його пам'яті поставала простора, запашна кімната, що в ній серед хвилювань незабутньої громовиці складено промову для Шамбері.

XIV Жертви

Ранок. Десята година. Довгий, сутінкуватий передпокій міністра народньої освіти, з темними драпіровками й дубовими лиштвами. Тут повно прохачів, що сидять або тупцюються на місці. Цей натовп кількісно раз-у-раз зростає і кожний новоприбулий передає свою картку урочистому кур'єрові з ланцюжком. Кур'єр бере її, оглядає, і, не кажучи ні слова, поважно

кладе біля себе на бювар невеличкого столика, де він пише в блідому світлі віконної шибки, зовсім мокрої од жовтневої мжички.

Проте, один із останніх одвідувачів має честь розворушити цю величну байдужість. Це — товстий, засмаглий, спалений сонцем мужчина, з двома маленькими срібними котвичками у вухах і хрипким тюленячим голосом, що їх часто можна почути у світлих ранішніх димках провансальських портів.

— Скажіть йому, що це Кабанту, лоцман... Він знає, в чому справа... Він мене чекає...

— Не вас одного,—відповідає кур'єр, стримано посміхаючись на своє ж зауваження.

Кабанту не розуміє його тонкого натяку, але він все ж довірливо сміється, розтягуючи рота аж до вилиць; похитуючи плечима, він протискується крізь юрбу, яка сторониться від його мокрої дощової парасолі, і сідає на лавці побіч іншого прохача, май же такого ж засмаглого, як і він сам.

— Té!.. Vé!.. Та ж це Кабанту! Нё! Доброго здоров'я!

Лоцман просить вибачення: він не пізнає свого сусіди.

— Вальмажур, ви ж чули... Ми зазнайомилися там, у цирку...

— Чи ба?.. Хай тобі!.. А й справді, брате! Але Париж, треба тобі сказати, змінив тебе.

Тамбуринер мав тепер вигляд якогось мосьє, з дуже довгим чорним волоссям, артистично відкинутим за вуха, і це разом із засмаглим кольором обличчя та синявим вусом, що його він вічно покручував, надавало йому подібности до цигана з провінціального ярмарку. Над усім цим безнастанно стирчав півнячий

гребінь сільського, хватського парубчака, викриваючи пустотливо зухвалість і шанобство вродливого музики, хоча зовні він був досить спокійний і небалакучий. Його невдалий виступ в опері не розхолодив його. Як і всі інші актори в подібних випадках, він з'ясував цю пригоду змовою проти нього, і в устах його та його сестри слово це набирало дивного змісту, зростало до нечуваних розмірів, набираючи значіння якогось таємничого звіря, що почасти був гримливим змієм, почасти—апокаліптичним конем. І він розповідав Кабантові, що цими днями дебютує в одному з великих бульварних кафе-шантанів, де братиме участь у живих картинах за платню по двіста франків що-вечора.

— Двіста франків що-вечора...

Лоцман витріщив очі.

— Крім того, видрукують мою „біографію“, яку продаватимуть по всіх вулицях, та ще й на стінах Парижу виставлять мого портрета на весь зріст, у тому самому стародавньому костюмі трубадура, що його я вдягатиму на цих вечорах.

І що особливо тішить його, це той костюм. Яка шкода, що він не міг зодягти свою славетну шапочку і свої гостроносі чобітки, щоб у такому вигляді показати міністрові свій чудесний ангажемент, написаний цього разу на гербовому папері і підписаний без нього. Кабанту поглядає на штемпельований папір, описаний з обох боків, і зідхає:

— Тобі щастить... А от я вже більше, як рік, чекаю на свою медаль... Нума сказав, щоб я прислав йому свої документи... Ну, я й послав їх. А потім—ні слуху, ні духу. Ні за медаль, ні за документи. Ані чичирк! Я писав до морського міністерства, а вони

мене там знати не знають, відати не відають. Писав я їй до міністра, але він нічого мені не відповів... І що найгірше, то це те, що тепер я лишився без документів, і коли трапляються якісь суперечки поміж мною та моїм капітаном, то судді і слухати мене не хочуть... Ну, тоді я поставив своє судно в бухті і сказав собі: поїдемо до Нуми.

Бідака лоцман мало не плаче. Вальмажур його втішає, заспокоює, обіцяє замовити за нього словечко перед міністром. І все це він говорить переконаним тоном, покручуючи вуса, з виглядом людини, яка ніколи не знає одмовлень. А втім, цей високодумний тон і вигляд властиві тут не лише йому одному. Всі ці люди, що чекають авдієнції,—стари священники з блаженими виразами і в парадних плащах, методичні й авторитетні професори, митці-маляри, джинджуристи, зачісані за російським маніром, огрядні скульптори з товстими пальцями,—всі вони мають той самий вигляд переможців. Усі вони—друзі міністрові, всі вони, входячи, сказали:

— Він на мене чекає.

Всі вони певні, що якби Руместан довідався, що вони тут...

Саме це їй надає передпокою міністерства народньої освіти специфічного колориту. Тут не побачиш тих зблідлих, що тримтять немов у лихоманці, людей, як по інших міністерських передпокоях.

— Та з ким же він там, нарешті?—голосно запитує Вальмажур, наближаючись до невеличкого столика.

— З директором опери.

— Кадайляк... добре... знаю. Це в моїй справі.

Після тамбуринерового провалу в його театрі, Кадайляк не схотів удруге випустити його на сцену.

Вальмажур намірився був судитися з ним, але міністр, що побоювався адвокатів та дрібних бульварних газет, звелів попросити музику взяти назад свою скаргу, пообіцявши йому чимале грошове відшкодування. Мабуть, цю компенсацію обговорюють тепер міністр та Кадайляк, і навіть досить жваво, бо гучний голос Нуми що-хвилини проривається крізь подвійні двері кабінету, що, нарешті, швидко розчиняються.

— Та ж вона зовсім не моя протезе, а ваша...

І на цьому слові з'являється гладкий Кадайляк і гнівними кроками проходить через передпокій, стикаючись із кур'єром, що простує до кабінету крізь подвійний шерех нагущувань:

— Ви лише нагадайте йому моє ім'я...

— Повідомте його лише, що я тут...

— Скажіть йому, що це Кабанту.

Кур'єр, нічого не слухаючи, поважно пропливає з кількома візитовими картками в руці, і двері, що їх він не причинив, дозволяють бачити міністрів кабінет, сповнений світла трьох вікон, що виходить у садок, та велике пано, покрите підбитою горностаєм мантиєю,—це портрет мосьє Фонтана на весь зріст.

Кур'єр повертає з помітним здивованням на обличчі і проголошує:

— Мосьє Вальмажур.

Але музика ані трохи не здивований, що його приймають раніше за всіх інших.

З сьогоднішнього ранку його портрет вивішено на стінах Парижу. Він тепер персона, і міністр уже не змушуватиме його нудити світом на вокзалі. З виглядом жартівливого фєрта він випростовується посеред розкішного кабінету, де секретарі шалено й розгублено порпаються в шухлядах столів, щось роз-

шукуючи. Руместан, засунувши руки в кешені, оскаженілий од злости, гримотить і лається:

Та — де ж вони, нарешті, ті папери, чорт вас побери... Загубили ви їх чи що, оті лоцманові документи... Справді ж, месьє, у вас неможливе безладдя...

Він помітив Вальмажура.

— Ах, це ви?

І одним стрибком він кидається на нього, а тим часом у бокових дверей миготять спини переляканих секретарів, які тікають з оберемками паперів.

— Коли ж ви, нарешті, перестанете докучати мені вашою собачою музикою?.. Недосить вам одного провалу?.. Скільки ж ви їх іще потребуєте?.. Га?.. Тепер, як мені доповідають, ви стирчите на стінах в костюмі двох різних кольорів... І що це, справді, за нова вигадка ваша, що її мені принесли... Це ваша біографія... Мішанина дурниць і вигадок... Ви ж дуже добре знаєте, що з вас такий самий князь, як і з мене, і що ці уславлені „документи“ існують тільки у вашій фантазії...

Брутальним, здратованим жестом він схопив бідолаху за куртку і струшував його, не перестачаючи говорити. Насамперед, цей кафе-шантан не має ні шага. Це—пуф. Йому не платитимуть і лишиться тільки сором після цього брудного шуму навколо його імени та імени його протектората. Газети знову почнуть свої жартівливі закиди на адресу Руместана та Вальмажура—і таке інше, і таке інше...

І де-далі більше розпалюючись від спогаду за ці образи, з роздутими від фамілійної злости щоками, в нападі, подібному до нападів гніву тітки Порталь, але ще страшніший серед цього урочистого, величного

оточення, де особисте мусить завжди примасковуватись, він кричав на всю силу легенів:

— Та йдіть же геть звідси, нещасний! Геть звідси!.. Ви остогидли мені, обридли—ви, з вашою сопілкою разом!..

Сторопілий Вальмажур не оборонявся, белькочучи:
— Ну, добре... Ну, добре...

Очі його молитовно зверталися до Межана, що один тільки не втік од гніву начальника, а великий портрет Фонтана, що здавався скандалізованим такою лютою нестриманістю, ще більше підкреслював свій міністерський вигляд в міру того, як Руместан цей вигляд втрачав. І щойно музика почув, що міцний кулак звільнив його, він поточився дверей і розгублено втік, несучи із собою квитки кафе-шантану.

— Кабанту, лоцман!..—сказав Нума, прочитавши ім'я на картці, що її подав байдужий кур'єр. — Другий Вальмажур. Ну, ні!.. Годі вже їм мене дурити... На сьогодні досить. Нікого більше не приймаю...

І він почав міряти кроками кабінет, втихомирюючи рештки свого великого гніву, що так несправедливо й цілком упав на Вальмажура. Отой Кадайляк.. Яке ж нахабство!.. Прийшов дорікати за маленьку Башельрі тут, у нього, в міністерстві, в присутності Межана й Рошмора...

Ні, я справді надто вже поблажливий... Призначення цієї людини на директора опери—велика помилка.

Його головний секретар поділяв його думку, але нізащо в світі не висловив би її. Нума вже не був колишнім добродушним товаришем, що перший посміювався з особистих захоплень та приймав кепкування й докори. Ставши справдешнім головою міністерства,

завдяки своїй промові в Шамбері та ще кільком іншим виступам, п'яний від свого високого становища й царської атмосфери, що здібна запаморочити найміцнішу голову,—він змінився, він зробився нервовим, свавільним, дратливим.

В цей час відчинилися потайні двері під запонами і ввійшла зодягнена для виходу мадам Руместан, в елегантному капелюші та в широкому манто, що приховувало її стан. І з тим ясним виразом, що вже п'ять місяців освітлював її гарне обличчя, вона запитала:

— Є в тебе сьогодні засідання ради?.. Добридень, месьє Межан.

— А як же!.. Рада... засідання... все є!

— А я хотіла була попросити тебе піти зо мною до матери. Я там снідаю... Гортенза була б така рада.

— Ти ж бачиш, що це неможливо!—Він глянув на годинника.—Мені треба бути у Версалі о дванадцятій годині.

— Тоді я почекаю тебе й доведу до вокзала.

Він вагався хвилинку, лише хвилинку.

— Добре... Попідписую оце й поїдемо.

Поки він писав, Розалі пошепки повідомила Межана про здоров'я сестри. Наближення зими прикро впливало на неї; їй заборонено виходити. Чому він ніколи не зайде одвідати її? Вона так потребує друзів.

Межан зробив сумний, безнадійний жест.

— Де там уже мені...

— Але ж ні!.. Ні!.. Для вас там ще не все скінчено. То була просто її примха. Я певна, що в неї це незабаром мине.

Вона бачила все в рожевому світлі й хотіла, щоб усі люди довкола неї були такі ж щасливі, як і вона

сама. О, вона була така щаслива, вона так була сповнена щастям, що навмисне ніколи не признавала-ся, боячись, щоб хтось її не наврочив. Руместан же, навпаки, скрізь розголошував цю подію і чужим, і своїм близьким з комічною погордою:

— Ми назовемо його дитинчам міністерства,—говорив він, сам сміючись до сліз із своєї дотепности.

Справді, для кожного, хто знав другу сторону його життя, його другу сім'ю, що її він одверто, зухвало виставляв напоказ, ту сім'ю, де були прийоми, де вічно був накритий стіл, — для кожного цей запобігливий, ніжний муж, який із слізьми на очах говорив за своє майбутнє батьківство здавався незрозумілим: він спокійно брехав, був щирий у своїх признаннях і збивав з пантелику кожного, хто не знав небезпечних, складних своєрідностей південних натур.

— Отже, я тебе проводжаю,—сказав він дружині, сідаючи до карети.

— Але ж на тебе чекають?..

— Е, що там!.. Почекають... Ми довше побудемо разом.

Він узяв руку Розалі під свою і промовив, пригортаючись до неї, як дитина:

— Тє! Знаєш, тільки коло тебе мені гарно... Твоя лагідність заспокоює мене, твоя холодність бадьорить мене... Цей Кадайляк так мене знервував... Людина без сумління, без сорому...

— Хіба ти перш не знав його?

— Він скандально керує цим театром!..

— Правда, що ангажемент отої демуазель Башельрі... Чому ти це дозволив? Все в цій дівчині фальшиве, удаване—її молодість, її голос, навіть її вії.

Нума відчув, що червоніє. Тепер уже він сам, своїми товстими пальцями наліплював їй ці вії. Мамаша Башельрі навчила його, як це робиться.

— Кому ж, нарешті, вона належить, ота нікчемність... Недавно „Messenger“ натякав на якихсь високопоставлених осіб, на якусь таємничу протекцію...

— Не знаю... Мабуть, Кадайлякові.

Він одвернувся, щоб приховати своє збентеження, і враз одкинувся назад з виразом жаху на обличчі.

— Що таке?—спитала Розалі, також поглянувши у вікно.

Величезна афіша кафе-шантану, що верещала своїми різкими строкатими тонами і здавалася ще яскравішою на тлі сірої осінньої днини, виставляла на показ на кожному розі вулиці, на кожному вільному місці стіни чи паркану гігантську постать трубадура, оточену низкою живих картин. Якась жовта, зелена, синя пляма, перетята поперек охрою тамбурина. Довгий паркан, що затуляв будівлі „Hotel de Ville“, повз який проїздила в цей момент їхня карета, весь був заліплений цією грубою верескливою рекламою, що приголомшувала навіть паризьких роззяв.

— Мій кат!—мовив Руместан, з комічним розпачем. Але Розалі ніжно покартала його:

— Ні... Твоя жертва... Та ще якби тільки одна... А то ще й друга обпеклася на твоєму ентузіязмі.

— Хто ж це?

— Гортенза.

Тоді вона розповіла йому про те, в чому була певна, не зважаючи на всю таємничість молоді дівчини,—за її закоханість у цього селянина. Кохання це здавалося їй спершу тільки грою фантазії, але тепер воно наводить її на думку про якусь моральну аберацію її сестри.

Міністр обурювався:

— Як же так?.. Цей мужичисько, цей набитий дурень...

— Вона споглядає його крізь свою уяву і особливо крізь твої легенди й вигадки, до яких вона не зуміла критично поставитись. Ось чому ця реклама, ця груба, строката мазня, що так тебе дратує, мене, навпаки, тішить. Я думаю, що її герой видасться їй тепер остільки смішним, що вона не зважиться далі кохати його. Якби не цей випадок, я вже й не знаю, що було б далі. Уяви собі розпач батька, уяви собі, що ти Вальмажурів родич! Ах, Нумо, Нумо, скільки ти вже, бідолахо, сам того не відаючи, обдурив людей...

Він не захищався, лютуючи сам на себе, на свій „клятий південь“, що його він ніяк не міг приборкати в собі.

— Знаєш, тобі слід було б завжди бути отак, побіч мене, моя безцінна порадице, моя свята оборонице. Тільки ти одна до мене добра й лагідна, тільки ти одна мене розумієш і любиш!

Він тулив до уст її маленьку ручку в рукавичці і говорив так переконано, що сльози, справдешні сльози, набігли йому на повіки. Потім, зігрітий і заспокоєний цими признаннями, він почув себе краще. І коли вони приїхали на Королівський Майдан і він з тисячею ніжних пересторог допоміг дружині вийти з карети, він гукнув своєму фурманові веселим тоном, без найменшого вагання:

— На Лондонську!.. Мерщій!

Розалі, що йшла повільно, почувла здаля адресу, і це засмутило її. Не тому, що в ній постало якесь найменше підозріння, а тому, що він допіру запевнив її, що поїде на вокзал Сен-Лязар. Чому його вчинки ніколи не відповідають його словам?..

Друга турбота чекала її в кімнаті сестри. На вході вона помітила, що перебиває якусь суперечку між Гортензою та Одібертою, на обличчі якої ще й досі лишались сліди гніву, а биндочка ще й досі тримтіла в її волоссі, розпатланому, мов у фурії. Присутність Розалі стримувала її, і це викривали її уста, її злісно насуплені брови. Та коли молода жінчина спитала її, що вони поробляють, вона примушена була відповідати й почала нервово змальовувати блискучий братів ангажемент до кафе-шантану й потім, здивована байдужістю та холодністю Розалі, запитала її майже зухвало:

— Хіба ж ви, мадам, не приїдете послухати мого брата?.. Це, здається, виправдає турботи хоча б уже тим, що дасть змогу побачити його костюм.

Коли вона взялася змальовувати селянським жаргоном, починаючи з зубчиків тока до гострих носків черевиків, цей комічний костюм, бідна Гортенза була прикро збентежена й не наважувалась навіть очей підвести на сестру. Розалі попросила вибачення: стан її здоров'я не дозволяв їй їздити по театрах. Крім того, в Парижі є деякі місця розваг, куди не всі жінчини можуть ходити. Селянка обірвала її на перших же словах:

— Вибачте... Але ж я буду там... Я ж, здається, ні трішки не гірша за всяку іншу... Ніколи не зробила я нічого злого й завжди виконувала всі релігійні обов'язки.

Вона підносила голос без найменшого відтінку колишньої ніяковості—так наче вона в цьому домі набула вже якихся прав. Але Розалі була надто добра і стояла надто вище за цю бідну, неосвічену дівчину, щоб припустити зневагу до неї, особливо ж пам'ята-

ючи про ту відповідальність, що покладалася за це на Нуму. І тоді з усім розумом та щирістю свого серця, з усією делікатністю, з тими словами правди, що лікують, але й трохи дошкуляють, вона спробувала переконати дівчину, що брат її не мав успіху й ніколи не матиме його в цьому невблаганому Парижі, що замість уперто продовжувати оцю боротьбу, дедалі нижче скочуючись по артистичних сходах, вони краще зробили б, якби повернули на свою батьківщину, одкупили б свою ферму на кошти, що їм для цього буде дано, і забули б за своїм трудовим життям, серед розкішної природи, розчарування цієї нещасливої подорожі.

Селянка дала їй виговоритись до краю, ні разу не перебивши; але весь час не зводила з Гортензи своїх насмішкуватих, злих очей, немов би підбиваючи її на заперечення. Нарешті, побачивши, що молода дівчина ще не хоче нічого сказати, вона холодно заявила, що вони нікуди не поїдуть, що її брат має в Парижі різні зобов'язання... різні зобов'язання, яких він не може порушити. Потім вона кинула собі на руку свого важкого, мокрого плаща, що висів на спинці крісла, і зробивши двозначний реверанс Розалі, промовила:

— Бувайте щасливі, мадам... і дуже вам дякую!

І вона вийшла в супроводі Гортензи.

У передпокої тихшим голосом, щоб не почула прислуга, вона сказала:

— У неділю ввечері, так?.. О пів на одинадцятую, конче.

І додала настирливо, авторитетно:

— Адже ви не можете в цьому відмовити вашому бідолашному другові... Це надасть йому мужности...

Та й чим ви ризикуєте? Я ж заїду за вами... Я ж сама одвезу вас додому.—Помітивши, що та ще вагається, вона додала майже голосно, тоном загрози:

— Та що ж це справді: наречена ви йому чи ні?

— Я приїду!.. Я приїду!..—перелякано мовила молода дівчина.

Коли вона повернула до своєї кімнати, Розалі, побачивши її сум та розгубленість, спитала:

— Про що ти думаєш, моя люба?.. Чи не за той твій роман? Мабуть, він з того часу досить посунувся наперед,—додала вона весело, беручи її за стан.

— О, так!.. Дуже посунувся...

І з прихованою меланхолічною інтонацією Гортенза додала після хвилини мовчання:

— Але кінця йому я ніяк не бачу.

Вона його більше не кохала; можливо навіть, що вона й ніколи його не кохала. Розлука сприяла тому, що він перетворився в її уяві і на відстані здавався іншим, сприяв цьому й „м'який блиск“, що його Абенсеражові надавало нещастя,—і він здаля здавався їй людиною, яку сама доля призначила для неї. Її захоплювала горда думка поєднати своє життя з тим, кого зрадили успіх і підтримка. Але після повороту додому, з якою немилосердною ясністю постало все перед нею, який жах охопив її, коли вона побачила, що до такої міри помилялася.

Перша візита Одіберти зразу ж прикро вразила її новою манірою поводження, надто вільною, надто фамільярною, і тим змовницьким позиром очей, що з ним вона тихенько попереджала:

— Він зайде за мною... ша!.. Не кажіть нікому!

Їй здавалося, що це вже занадто поспішно, особливо намір ввести Вальмажура, молодого парубка,

до хати її батьків. Але селянка прагнула прискорити справу, і Гортенза одразу зрозуміла свою помилку, побачивши цього актора, що відкидав назад волосся надхненим і різким рухом та пересував своє провансальське сомбреро на характеристичній голові; він, як і перш, був гарний, але надто вже турбувався, щоб здаватися таким.

Замість бути трохи скромнішим та, справді, заслужувати на той великодушний порив, що його виявляла молода дівчина, він набрав переможно-фатовського вигляду, не кажучи ні слова, бо він не знайшов би відповідного слова, він поставився до витонченої парижанки так, як у подібному випадку поставився б до дочки Комбета: схопив її за стан жестом салдата-трубадура й хотів пригорнути до себе. Вона нервово визволилася з поривом огиди, лишивши його оторопілим і спантеличеним, а Одіберта зараз же встрянула в справу й зявзято одкартала брата. Що це, мовляв, за маніри? Чи не в Парижі навчився він так поводитись у своїх герцогінь із Сен-Жермеїнського передмістя?..

— Почекав би хоч, поки вона буде твоєю дружиною!..

І, звертаючись до Гортензи, додала:

— Він вас так кохає... Йому кров бунтує, *re-saïte!*

Після цього що-разу, коли Вальмажур приходив по сестру, він вважав за потрібне прибирати сумного й фатального вигляду коханця з віньєтки до музичної сценки: „Море чекає на мене, кавалера Гаджута“. Молоду дівчину це ще могло б зворушити, якби бідолаха не мав, справді, надто вже нікчемного вигляду. Він тільки й умів пригладжувати свого фетрового

капелюша та розповідати за свої успіхи в аристократичному кварталі чи за акторські інтриги. Одного разу він цілу годину змальовував їй брутальність красуна Майоля, що не потурбувався привітати його після якогось концерту, і він весь час тільки-но й робив, що повторював:

— От він, ваш Майоль!.. Вé! Нечема він, ваш Майоль.

Одіберта з суворістю „жандара морали“ вічно стежила за цими закоханими без вогню коханцями. О, якби вона могла вгадати в душі Гортензи ввесь жах і всю огиду до своєї прикрої помилки.

— У-у!.. Боягузка!.. Боягузка!..—говорила вона їй іноді, намагаючись сміятися в той час, як злість блимала в її очах. Її дратувало, що історія ця затягається. Вона думала, що дівчина боїться докорів та опору своїх батьків, не припускаючи, що це не могло б мати жодного значіння для такої вільної, гордовитої натури, якби в її серці, справді, було кохання. Але як же сказати: „Я його кохаю“, як озброюватись, битися, обстоювати, коли справді не кохаєш?

Все ж таки вона обіцяла, і все ж таки що-дня їй ставилося нові й нові вимоги. Теж саме трапилось і з „першим виступом“ у Скетінгові, куди селянка всіма силами хотіла повезти її, сподіваючись, що шумний успіх та оплески вплинуть на неї й покладуть край її ваганням.

Після довгого опору бідна дівчина, нарешті, погодилась на вечірній виїзд із дому, потай од матери, з відтрутною їй брехнею та змовництвом; вона піддалася через острах, через свою слабкість, а може й тому, що сподівалася знайти там знову свій колишній ясний привид, зниклий міраж, і знову запалити колишнє полум'я, що так жалюгідно загасло.

XV Скетінг

Де це вона?.. Куди її везуть?.. Найманий фіярк довго-довго котився. Одіберта, сидючи побіч Гортензи, тримала її руки в своїх, заспокоювала її, говорила з нею палко, гарячково... Гортенза нічого не бачила, нічого не чула; скрипіння цього крикливого голоска серед стукоту колес екіпажу не мало для неї жодного сенсу, як і ці вулиці, бульвари та фасади будинків не поставали перед нею у своєму звичайному вигляді, а втрачали барви через її внутрішнє хвилювання,— так наче вона споглядала їх із похоронної чи весільної карети.

Нарешті, вони зупинились перед широким тротуаром, що був залитий білим світлом, де метушилися густі чорні тіні людського натовпу. Каса для квитків на привході до широкого коритаря, хлопання дверей, облямованих червоним оксамитом, і зараз же заля, величезна заля, що нагадувала їй своїм плафоном, довколишнім коритарем та штучним мармуром високих стін англійську церкву, де Гортенза була якось на весіллі. Тільки тут стіни вкрито афішами, розмальованими плакатами, оголошеннями про коркові капелюші, про сорочки „на замовлення“ по чотири з половиною франка, рекламами крамниць готового одягу, всуміш із портретами тамбуринера, біографію якого пронизливими голосами вигукували продавці програм. А над усім цим висів гомін юрби, що сновигала довкола, стукіт куль на сукні англійських більярдів, вимоги напоїв, вибухи музики й патріотичних пострілів, що допливали з глибини залі, і, нарешті, безнастанне торохтіння роликів, що котилися

туда й сюди по широкому, залитому асфальтом і оточеному балюстрадами майданчику, де похитувалися циліндри й капелюші часів Директорії.

Стурбована, розгублена, то червоніючи, то блідніючи під своїм вуалем, Гортенза йшла за Одібертою, ледве протискуючись вузькими проходами поміж невеличкими круглими столиками, де сиділи парами жінщини, щось попиваючи, з покладеними на стіл ліктями, з цигарками в зубах, з піднесеними догори колінами, з марудним виглядом. На деякій відстані одно від одного край стіни містилися буфети, заставлені їжею та напоями, і за ними стояли жінщини з підведеними очима, нафарбованими губами та блискучими сталевими оздобами в чорних чи рудих копцях волосся, розтріпаного над чолом. І ці білила, ці підведені очі, ці підмальовані усмішки були на всіх обличчях, немов якась ліврея нічних блідих привидів.

Зловісне вражіння робили також чоловіки, що повільно походжали, зухвало і грубо купчилися біля столиків і димили праворуч і ліворуч своїми товстими сигарами, нахабно торгуючись із жінщинами та підступаючи до них як-найближче, щоб розгледіти їхню „виставку“. А що найбільше нагадувало ринок, то це сама публіка, космополітична, з найрізноманітнішою вимовою, публіка готелів, що лише напередодні приїхала до Парижу й прийшла сюди в неохайних дорожніх костюмах, в шотландських бонетках, у смугастих жакетках, в куртках, ще просякнутих туманами Ламаншу, в російських футрах, що тепер поспішали одмерзнути; тут були чорні бороди й пихаті обличчя з берегів Шпре, що таїли усмішки фавнів та ярливість татар, і отоманські фески над рединготами без

комірів, і негри у фраках, лискучі, як і шовк їхніх циліндрів, і маленькі японці в європейському одягу, морхляві й коректні, наче ті модні картинки, що потрапили в огонь.

— *Vous Dioul..* Яка потвора!.. — промовила враз Одіберта перед якимсь дуже поважним хінчиком з довгою косою на спині, прикритій синьою кереєю; далі вона зупинилась і, підштовхуючи ліктем свою супутницю, прошепотіла: „Погляньте, он наречена“... Вона вказала їй на жінчину, яка розкинулася на двох стільцях, при чому один стілець підтримував її білі атласові черевички з срібними закаблуками. Жінчина була вся вбрана в біле, з глибоким корсажем, довгим шлейфом і помаранчовими квітами, що ними приколотий був до її зачосів коротенький мережаний вуаль. Потім, раптово скандалізована чиймись словами, що викривали їй справжнє значіння цих помаранчових квітів, вона таємничо додала: „Це така негідниця, оця... Ви розумієте“...

І, щоб віддалити Гортензу од лихого прикладу, вона чим дужче потягла її до центральної, відгородженої бар'єрами просторіни, де в самій глибині, на тому місці, де в церкві буває крилас, виступала сцена, освітлена миготливою електрикою, що падала з двох круглих, горішніх, під фризами віконець, наче з двох очей бога-отця на відомих образах.

Тут відпочивали від шумних і скандальних променуарів. В кріслах сиділи сімейства дрібних буржуа, крамарів кварталу. Жінчин було обмаль. Можна було б подумати, що ви перебуваєте в театральній залі, якби не жахливий, безнастанний гармидер, над яким іще виснув разуразний, надокучливий звук катання по асфальту, що покривав усе, навіть мідяні

інструменти й барабани оркестри, — і тому на сцені можлива була тільки міміка живих картин.

Завіса падала в цей час над патріотичною сценою, що являла собою величезного Бельфорського лева, зробленого з картону, оточеного салдатами в переможних позах на зруйнованій фортеці, з кепі на люхвах рушниць; салдати вибивали такт зовсім нечутної Марсельези.

Цей шум і гвалт збуджував, підносив Одіберту; її очі немов готові були повискакувати з орбіт, і вона сказала, вмощуючи в крісло Гортензу:

— Аджеж нам тут гарно, правда?.. Та підійміть же свій вуаль. Та не тримтіть так... Чого ж вам триміти?.. Я ж тут з вами, вам нічого боятися.

Молода дівчина нічого не відповідала, пригнічена вражіннями від повільного образливого променаду, підчас якого вона змішалася з усіма цими, наче б замаскованими обличчями. І от вона знову побачила перед собою ці жахні маски з червоними, ніби скривавленими устами, побачила в гримасах двох клоунів, зодягнених у трико, з дзвониками в руках, що видзвонювали арію з „Марти“ підчас стрибків. Справжня музика гномів, безформенна й безглузда, що була тут цілком на своєму місці в гармонійному бабелізмі ске-тінгу. Потім завіса знову впала; селянка, що вставала й сідала разів з десять, хвилювалась і поправляла свій очіпок, раптом скрикнула, глянувши в програму:

— Гора Корду... Стрекітки... Фарандола... Починається!.. Ось... ось!

Завіса знову піднялась і відкрила на задньому плані декорацію з бузковим пагорком, з дивовижними білими камінними спорудами на ньому, — чи то замок,

чи то мечеть, з якимись мінаретами, терасами, з якимись стрільчастими вікнами й амбразурами, з кущами алое і з цинковими пальмами біля мурів нерухомих башт під яскраво-синім небом. В передмістях Парижу, серед віл забагатілих купців трапляється така сміхотворна архітектура. Не зважаючи на це все, не зважаючи на верескливі плями гірських схилів, вкритих квітами тмину й екзотичних рослин, що потрапили сюди через слово „Корду“, Гортенза відчувала сум'ятну схвильованість перед цим пейзажем, що збуджував у ній найкращі спогади; і ця отоманська споруда на горі з рожевого порфіру, цей відбудований замок здавався їй ніби здійсненням її сну, але смішним і попустим, як це буває іноді, коли сон готовий перейти на тяжкий кошмар. За гаслом оркестри на сцену, в смугу електричного світла, вискочили довгі коники-стрекітки. Їх удавали жінчини, зодягнені в шовкові, смарагдові трико, що щільно обволікали їхні тіла; вони ворушили довгими, прозорими крилами і торохтіли скрипнявими стрекітками.

— Це коники... Ну, це вже ні!..—мовила обурена Одіберта.

Та вони вже вишикувалися півколом, аквамариновим півмісяцем, ввесь час помахуючи своїми стрекітками, що тепер уже ясно вчувалися, бо шум скетінгу поволі вщухав, кружляння натовпу припинилось і ціла купа облич тіснилася, нахиляючись, визираючи з-під різноманітних прикрас голів. Сум, що поїняв був Гортензу, ще збільшився, коли вона почула десь здалеку, а потім ближче й ближче глухий гуркіт тамбурину.

Їй хотілося втекти, не бачити того, що мусило зараз з'явитися. Флейта в свою чергу виводила то-

ненькі нотки. І, здіймаючи в такт своїм „па“ куряву на землистого кольору килимі, розгорталася фарандола з фантастичними костюмами, яскравими, коротенькими спідничками, червоними панчохами, куртками, що були вишиті блескітками, з шовковими хустками італійських, бретонських чи нормандських фасонів, що особливо підкреслювало дивне паризьке нехтування правдивістю національних костюмів. За ними, розміреною ходою, підштовхуючи коліном тамбурин, що був обтягнений золотим папером, ішов високий трубадур, змальований на афішах, у щільному двохкольоровому трико,—одна нога була жовта й взута у блакитний черевик, а друга блакитна і взута у жовтий черевик; на ньому була саєтова курточка з китицями й зубчастий оксамитовий тік, що відтіняв обличчя, яке й під білилами лишалося засмаглим, і на якому нічого не можна було добре розібрати, крім вусів, що стирчали від угорської помади.

— О!..—гукнула в екстазі Одіберта.

Фарандола вишикувалася по обидва боки сцени перед кониками з їхніми величезними крилами; трубадур лишився один посередині й уклонився з упевненим та переможним виглядом під променистими очима бога-отця, що сріблів його куртку ясною памороззю. Почалася квола сільська серенада. Ледве сягаючи за рампу, злегка здрігаючись над нею, вона тріпалася хвилинку під прапорами стелі, тріпалася об пілястри величезного корабля залі й падала додолу посеред нудної мовчанки. Публіка дивилась, нічого не розуміючи. Вальмажур заграв іншу арію, але з перших же тактів вчувся сміх, нарікання, вигуки. Одіберта взяла Гортензу за руку:

— Це—змова!.. От слухайте...

Але змова обмежилася тільки вигуками: „Тс!.. Голосніше!..“ або жартами, подібними до такого зауваження, що його прокричав хрипкий жіночий голос на адресу складної Вальмажурової міміки:

— Чи скінчиш ти, нарешті, вчена мавпо?

Потім на скетінгу знову покотилися роліки, застукотів англійський більярд, і цей гвалт покрив і флейту, й тамбурина, й серенаду, що її вперто догравав музика до самого кінця. Скінчивши, він уклонився й наблизився до рампи в супроводі таємничої смуги світла, що невідступно переслідувала його. Видко було, що його уста заворушилися, силкуючись вимовити кілька слів:

— Це трапалося зо мною... одна дірочка... три дірочки... Божа пташка...

Його розпачливий жест зрозуміла оркестра і це було гаслом для балету, що в ньому коники переплелися з нормандськими гуріями в пластичних позах, у звивних, сласних танках, під бенгальськими вогнями, які обсипали веселковими фарбами геть усе, аж до гострих черевиків тамбурина, що стояв перед замком його предків, в апотеозі слави...

І це був роман Гортензи! Ось що зробив з нього Париж.

... Коли стародавні дзигарі, що висіли в її кімнаті, продзвонили своїм чистим дзвоном годину ночі, вона підвелася з канапки, на яку знесило була впала, повернувшись із скетінгу, і обвела очима своє любе дівоче кубельце, з приємною теплотою каміну, що вже загасав, з блиманням нічної лампи...

— Що це я тут роблю? Чому я ще не лягла?

Вона нічого не пам'ятала, почувуючи лише страшенну втому у всьому тілі й такий шум у голові, немов у

неї тріскався череп. Зробила два кроки, помітила, що на ній ще пальто й капелюш, і свідомість вернулася до неї. Згадала, як вона з Одібертою виходила звідти, коли завіса впала, та як проходила через огидний ринок, ще більше підігрітий наприкінці п'яними баришниками, які билися, згадала, як цинічні голоси шепотіли якусь цифру, коли вона оминала їх. Потім згадала сцену з Одібертою на виході, що вимагала од неї піти привітати її брата, її гнів у фіякрі, образи цієї тварюки, яка, врешті, принижено цілувала її руки, благаючи пробачення. Все це плуталось і кружляло в її голові, впереміш з беркицями клоунів, дискордансами дзвоників, цимбалів, стрекіток, різнокольоровими бенгальськими вогнями довкола смішного трубадура, довкола людини, що їй вона вже була віддала своє серце.

Фізичний жах опанував її на цій думці.

— Ні, ні, ніколи!.. Краще смерть!

І враз вона побачила напроти себе в дзеркалі привід із запалими щоками, з вузькими плечима, що виступали вперед, немов їй було холодно. Цей привід трохи подібний був до неї, але ще більше скидався на ту Ангальтську принцесу, що симптоми її хвороби вона так співчутливо, зацікавлено, детально спостерегала в Арвілярі, а принцеса померла на початку зими.

— А! Он воно що!.. Он воно що...

Вона нахилилися, підійшла ближче, пригадала незрозумілі їй тоді на курорті добрість і співчуття всіх до неї, пригадала жах своєї матери, сцену ніжності старого Бушро підчас її від'їзду і зрозуміла... Вона знайшла, нарешті, свій кінець... Кінець прийшов сам... А вона так довго шукала його.

XVI

Продукти півдня

— Мадемуазель дуже хвора... Мадам нікого не приймає.

Десятий уже раз протягом десятиох день зустрічали Одіберту одними й тими самими словами. Стоячи нерухомо перед важкими дверима з молотком, які можна побачити тепер хіба що тільки під аркадами Королівського майдану, і які, зачинившись, здавалося, навіки заборонили їй вхід до старого житла Ле-Кенуа, Одіберта промовила:

— Ну, почекайте ж... Я не прийду більше... Тепер вони сами покличуть мене.

І вона схвильовано рушила назад серед жвавого руху торгового кварталу, де бендюги, навантажені мішками, бочками, гнучкими, дзвінкими штабами заліза, перехрещувалися з тачками, що котилися під ворота дворів, де забивали цвяхами скриньки з крамом. Але селянка не помічала цього пекельного гвалту, цього працьовитого дрижання ґрунту, що відчувався аж на останніх поверхах високих будинків, в її лихій голові відбувався ще шумніший збіг грубих думок, підсилених страшеними натисками її волі, якій наважились заперечити. І вона мчала вперед, не почувуючи втоми, йдучи пішки величезну відстань од Маре до вулиці Монмартрського Абатства, щоб ошадити на омнібусі.

Зовсім недавно, після бурхливого мандрювання по різних кватирах, готелях та умебльованих кімнатах, звідки їх що-разу виганяли через тамбурина, вони потрапили кінець-кінцем до нового будинку. Цей будинок для просушки віддавано в найми різному на-

бродові, якійсь дивовижній мішанині публічних женщин, богеми, торговельних агентів, цілих авантурницьких сімейств, подібних до тих, що їх можна бачити в морських портах, де вони байдикувато виснуть на балконах готелів у перервах між приїздом та відїздом, очікуючи напливу юрби й вічно чогось сподіваючись. Тут вистерегають здобич.

Квартирна платня була надто висока для них, особливо тепер, коли скетінг, де виступав Вальмажур, збанкрутував, і Вальмажурові нічого більше не лишалось, як вимагати судовим порядком виплати гонорару за кілька виступів.

Але в цьому щойно пофарбованому баракові, з вічно одчиненими дверима для мешканців всіляких непевних професій, з вічними сварками й лайкою, тамбурин нікому не заважав. Тільки тепер уже сам тамбуринер зіпсувався. Реклами, афіші, двохкольорове трико, гарні вуса вчинили цілі спустошення серед дам скетінгу, що були не такі комизливі, як ота манірниця... Він зазнався з акторами з Батіньоля, із співачками кафе-шантанів, і вся ця прекрасна компанія сходилася на бульварі Рошешуар в трактирі під вивіскою „Paillasson“.

Цей „Paillasson“, де одвідувачі марно тратили час за картами, кухлями пива, залаштунковими спльотками і брудними амурними залицяннями, був ворогом, був опудалом для Одіберти, був приводом для таких вибухів її гніву, що перед ними обидва мужчини покійрно гнули спину, немов перед тропічними громовицями, і потім поза очі проклинали свого тирана в зеленій спідниці та розмовляли про нього таємничим або злісним тоном чи то школярів, чи прислуги.

— Що вона говорила?.. Скільки вона дала тобі?..

І вони нашвидку умовлялись, якби їм утікати, коли вона одведе од них очі.

Одіберта це знала, стежила за ними, і завжди, як виходила в яких-будь справах, поспішала швидче вернутися додому. Сьогодні ж вона особливо квапилась, бо вийшла з дому ще вранці. Підіймаючись сходами, вона на хвилинку зупинилась і, не чуючи ні тамбурина, ні флейти, промовила:

— Ах шалапута!.. Знову подався до свого трактиру.

Та щойно вона ввійшла, як батько скочив їй назустріч і запобіг вибуху:

— Не кричи!.. Тут тебе хтось дожидається.. Якийсь мосьє з міністерства.

Мосьє чекав у вітальні. Як і по всіх подібних дешевеньких квартирах, збудованих на один кшталт на всіх поверхах, Вальмажури мали гофровану, кремового кольору, подібну до бісквітного тіста на яйцях, вітальню, що нею селянка дуже пишалася. І Межан з глибоким співчуттям розглядав провансальські меблі, що мали розгублений вигляд у цій кімнаті з трьома вікнами без заслонок, через які вливалось різке світло. Кімната була подібна до вітальні дантиста і незграбні селянські речі були попсовані переїздами та переселеннями з квартири на квартиру й сільський порошок їхній трусився на свіжу позолоту та везерунки стін. Гордий профіль Одіберти, дуже чистий, у святочних стрічках, що також був зовсім не на місці на цьому п'ятому паризькому поверсі, остаточно привернув його симпатії до Руместанових жертв, і він обережно почав пояснити мету своєї візити. Міністр, бажаючи запобігти нових розчарувань і невдач Вальмажурів, почувуючи себе до певної міри за них відповідальним, посилав їм п'ять тисяч франків, щоб

відшкодувати їхні витрати й дати їм змогу повернути на батьківщину...

Він вийняв гроші з портфеля і поклав їх на стіл.

— Значить, нам треба їхати?—розгадливо, нерухомо спитала селянка.

— Міністр хоче, щоб від'їзд ваш відбувся як-найшвидче. Він хоче як-найшвидче одержати повідомлення, що ви вже вдома і що ви щасливі, як і перш.

Старий Вальмажур ризикнув скинути оком на банкові папери.

— Мені здається... чого ж краще?.. А як на твою думку, Одіберто?

Але та мовчала, чекаючи, що Межан збирався іще сказати: він бо, переминаючи в руках свого портфеля, очевидно, мав іще щось на думці.

— До цих п'ятьох тисяч франків ми додамо ще оці другі п'ять тисяч, щоб одержати од вас назад... одержати назад...—Йому бракувало віддиху, він хвилювався. Яку жорстоку, яку важку місію поклала на нього Розалі. Так, так дорогенько іноді обходиться репутація спокійної й сильної людини: від неї вимагають більше, ніж від інших.

І він додав з поспіхом:

— Портрет мадемуазель Ле-Кенуа.

— Он воно що!.. Її портрет... Я так і знала... А заськи!..—Вона підкреслювала кожне слово стрибком дикої кози.

— Значить, ви думаєте, що, змусивши нас приїхати з другого кінця Франції, наобіцявши нам силу-силенну всякого такого, за що ми вас ніколи й не просили потім можна прогнати нас геть, наче якихсь непотрібних, пакосних псів... Беріть назад свої гроші,

мосьє... І будьте певні, що ми не поїдемо. Так ви їм і скажіть!.. А портрета ми їм також не повернемо... Я його ховаю у своєму мішку... Я ніколи з ним не розлучаюсь... і я показуватиму його цілому Парижові, як і те, що на ньому написано... Хай цілий світ знає, що всі ці Руместани—це сім'я брехунів... дурисвітів...

У неї на устах з'явилася піна.

— Мадемуазель Ле-Кенуа дуже хвора,—серйозним тоном промовив Межан.

— Аваї!..

— Вона незабаром виїде з Парижу і, мабуть, не вернеться назад... живою.

Одіберта нічого не відповіла. Але німий сміх її очей, невблаганне заперечення її античного, низького і впертого чола під маленьким мисом очіпка досить ясно виявляли її тверду одмову. Межан відчув спокусу кинутися на неї, зірвати перкалевого мішечка з її пояса й втекти з ним. Але він стримався, він знову почав просити її. Надаремне. І, нарешті, весь тримтячи од здратовання, він скрикнув:

— Ви ще будете каятись!..—І пішов геть, на превеликий жаль Вальмажура-батька.

— Схаменись, моя голубонько... Ай-бо накличеш на нас іще якесь лихо.

— Ну, це вже дудки... А от їм ми здорово допечемо... Піду порадитись із Гільошем.

XVII

Гільош, вірник у справах

За цією пожовклою карточкою, прибитою до дверейна проти їхньої квартири, жив один із тих жахливих мастаків, що вся їхня маєтність складається лише з величезного шкіряного портфеля, який містить у

собі безліч різних документів для всіляких нечистих справ, свіжий папір для наклепів, виказів та шантажних листів, шкуринки паштету, фальшиву бороду й навіть іноді молоток, щоб убивати молочниць, як це викрилося на одному нещодавньому процесі. Цей тип, що дуже часто трапляється в Парижі, невартий був би й одного рядка романіста, якби Гільош не долучив до своєї професії нової, дуже характеристичної деталі: він постачав школярам задані їм, як кару, роботи. Його єдиний писарчук, бідолашна затуркана людинка, ходив збирати ці штрафні роботи підчас виходу учнів із школи і просиджував довгі ночі над переписуванням пісень з Енеїди чи форм аориста від слова *ἔλα*. Коли справ йому бракувало, Гільош, сам бакалавр, також виходив на ці оригінальні лови, що давали йому деякий прибуток.

Довідавшись, у чому справа, він заявив, що це чудова афера. На міністра треба подати до суду, розголосити це в газетах... Один портрет сам собою вартий бочки золота. Але на все це потрібно чимало часу, біганини, авансів, і він вимагав їх зараз же, дзвінкою монетою, бо спадщина Пюіфурка здавалася йому звичайнісіньким міражем. Це доводило до розпачу скнару, жадібну селянку, тим паче, що Вальмажур, мавши минулої зими силу запрошень до аристократичних салонів, тепер і ногою не ступав на Сен-Жерменське передмістя...

— То гірше!.. Буду працювати... Найматимуся на поденну...

Енергійний маленький очіпок Арля метушився у величезному новому будинку, підіймався і спускався по сходах, розносячи з поверха на поверх свою історію з „меністром“, хвилювався, трусився, пищав і

раптом з-під нього таємнично звучало: „А потім, у мене є ще портрет...“ І з підозрілим виглядом тих перекупок порнографічних фотографій в пасажах, що в них старі розпусники питають „женин у трико“, вона показувала картку.

— Гарна дівчина, нівроку!.. А ви прочитали, що написано внизу?

Ці сцени відбувалися в приміщеннях підозрілих осіб, у тих дам із скетінгу чи з „Paillasson“, що їх вона помпезно називала „Мадам Мальвіна“, „Мадам Елоіза“..., вражена бувши їхніми оксамитовими убраннями, сорочками з прошвами і стрічками, всією обстановою їхньої професії, ні трішки не цікавлячись, в чому саме була ця професія. І портрет любої дівчини, такої вишуканої, такої ніжної, проходив через цю брутальну цікавість і критику; її детально розглядали, читали, сміючись, її наївне признання, аж поки Одіберта не брала назад свою власність і не затягала над нею мотузочки свого мішка з грішми таким лютим жестом, наче б вона когось душила.

— Я певна, що цим портретом ми міцно тримаємо їх у руках.

Вона йшла до судового пристава; у неї були розмови із судовими приставам в справах проти скетінгу, проти Кадайляка, проти Руместана. І, наче б цього недосить було для її войовничої вдачі, вона заводила ще суперечки з консьєржами через вічні непорозуміння з тамбурином. Цього разу непорозуміння скінчилися тим, що Вальмажура загнали до одного з тих підвалів виноторговця, де звуки мідяних мисливських труб чергуються з шумними уроками боксу. Відни-ні у цьому льоху, при світлі газового дзьобика, що за нього платилося од години, розглядаючи шкіряні

рукавиці, еспадрилі мідяні, порозвішувані на стінах труби, тамбуринер вправлявся цілими годинами, блідий і самотний, мов той в'язень, посилаючи на тротуар свої варіяції на флейті, подібні до настирливого сюрчання цвіркуна в запічку пекарні.

Одного дня Одіберту запросили до поліцайкомісара її кварталу. Вона квапливо туди побігла і певна, що справа стосується до кузена Пюіфурка, ввійшла з усмішкою, гордо підносячи свого очіпочка. Але за чверть години вона вискочила звідти, проїнята вкрай чисто селянським жахом перед жандарем, який першою ж парочкою промовистих слів примусив її віддати портрета й підписати розписку в одержанні десятих тисяч франків, водночас одмовившись од судового процесу. Проте, вона вперто не погоджувалась виїздити, плекаючи непохитну віру в геній свого брата,— так глибоко запало їй в очі сліпуче вражіння від довгої низки екіпажів того незабутнього зимового вечора на подвір'ї міністерства.

Повернувшись додому, вона⁷заявила своїм мужчинам, які були незрівняно боязкіші за неї, що вони не повинні більше й слова мовити за цю справу, але навіть не натякнула їм, що одержала гроші. Гільош, здогадуючись за гроші, вживав усіх можливих заходів, щоб вирвати в неї свою частину, а коли одержав тільки мизерну винагороду, затаїв страшенну злість до Вальмажурів.

— Ну, що?—мовив він якось уранці до Одіберти, коли вона чистила на майданчику сходів найкраще вбрання свого музики, який іще спав.—Ну, що?.. ви тепер задоволені?.. Він помер, нарешті...

— Хто саме?

— Та Пюіфурк, ваш кузен... В газетах надруковано.

Вона скрикнула, побігла до хати, кликала й мало не плакала з радощів:

— Батьку!.. Брате!.. Мерщій сюди... Спадщина!

Схвильовані, ледве дух переводячи, вони оточили Гільоша.

Той розгорнув „Officiel“ і дуже повільно прочитав таке:

„Цього 1 жовтня 1876 року, Мостаганемський Трибунал, по департаменту державного майна, ухвалив подати до привселюдного відома про такі новонасталі спадщини... Попеліно (Людовик), поденник...“.

— Це не він...

„Пюіфурк (Дозітей)...“

— Оце він!—скрикнула Одіберта.

Старий Вальмажур потер „для годиться“ очі:

— Recaire!.. Бідолаха Дозітей...

„Пюіфурк помер у Мостаганемі 14 січня 1874 р., народився у Вальмажурі, Апської громади...“.

Селянка нетерпляче запитала:

— Скільки?

— Три франки й тридцять п'ять сантимів...— вигукнув Гільош голосом вуличного продавця. І, лишивши їм газету, щоб вони на власні очі могли переконатися в банкрутстві їхніх надій, він вибіг з вибухами такого реготу, що покотився з поверху на поверх, викотився на вулицю і звеселив цілий Монмартрський квартал, де всім відома була легенда про Вальмажурів.

Три франки тридцять п'ять сантимів—спадщина Пюіфурка!

Одіберта вдавано сміялася більше за всіх; але страшна жага помсти, що жевріла в ній проти Руме-

станів, винних, на її думку, у всіх їхніх злигоднях, ще більше зросла через це й почала шукати виходу, засобу, нагоди, першої-ліпшої зброї.

Дивний був вираз на обличчі батька-Вальмажура підчас цієї катастрофи. Поки донька його сохла з утоми і злоти, поки в'язень чеврів у своєму льоху, він, повний здоров'я й безтурботний, не зазіхаючи вже, як колись, на успіхи сина, влаштував собі очевидно поза домом, осторонь від своїх кривих спокійне існування. Він бо зникав зараз же, після сніданку. Іноді вранці, коли чистили його одяг, із кешень його випадали сухі винні ягоди, берліндоти, канісони чи інші південні фрукти, що їхню наявність старий будь-як пояснював: зустрів, мовляв, на вулиці землячку, яка прийде незабаром одвідати їх.

Одіберта хитала головою.

— Ай, ай!.. От, хай-но я простежу...

Справді ж, тиняючись по Парижу, він натрапив у кварталі Сен-Дені на велику крамницю різних харчів, куди він увійшов, приваблений вивіскою та спокушений екзотичною вітриною з яскравими фруктами із срібним гофрованим папером довкола, що вилискував у тумані людної вулиці. Це місце, де він став за похлібця і друга, добре відоме всім південцям, які обернулися на парижан, звалося:

ПРОДУКТИ ПІВДНЯ

Ніколи ще не бувало в світі правдивішої вивіски. Тут усе було продуктом півдня, починаючи з самих хазяїв, мосьє і мадам Мефр, цих двох продуктів масного півдня, з горбуватими, як у Руместана, носами, з променистими очима, з акцентом, висловами, демонстративною провансальською привітністю до крамарчуків,

які фамільярно говорили їм „ти“ й непримушено, гаркаво вигукували на їхню адресу:

— Мефре, агов! Куди ти заповторив сальтисона?

Маленькі Мефри, брудні й заскимлені дитинчата, яким раз-у-раз погрожувалися розпороти животи, по-скальпувати, пошматувати на частки,—маленькі Мефри все ж таки стромляли свої пальці в кожную незакриту діжечку; покупці, що цілими годинами жестикулювали і сперечалися, купуючи якусь дрібничку за десять сантимів, або розпосідалися кружка, обговорювали переваги сальтисона з часником над сальтисоном із перцем і голосно обмінювалися всіма висловами із словника тітки Порталь, в той час як „дорогий брат“ у чорній перелицьованій рясі, друг дому, пригортувався до солоної риби; а мухи, ціла хмара мух, приваблених усіма цими овочами, цукерками, мало-мало не східніми солодощами й тісточками дудніла навіть узимку, переховуючись у задусі, що йшла од печі. І коли якомусь парижанинові, що випадково потрапляв сюди, вривався терпець через байдужість до нього крамарів та повільність крамарчуків, що не припиняли своїх розмов, одважуючи й аби-як зав'язуючи крам, слід було б побачити, як вони його шпетили з властивим їм акцентом:

— Té Vé!.. Якщо вам ніколи, то бачите: двері відчинені і трамвай, ви ж знаєте, проходить попід самий поріг.

У цій компанії земляків Вальмажура було прийнято од щирого серця.

Мосье і мадам Мефр пригадували, що бачили його колись на ярмарку в Бокері, на конкурсі тамбуринерів.

Цей Бокерський ярмарок, тепер уже цілком зане-

палій, існує лише в споминах старих південців і є для них якимсь знаком масонського братерства. В південних провінціях він був щорічною феєрією, розвагою для всіх цих тьмавих існувань; до нього загодя готувались і потім дуже довго за нього говорили.

Цей ярмарок сам собою був способом подарунків для жінок і дітей, і якщо їх чомусь не можна було туди повезти, то їм конче привозили звідти еспанське мереживо або цяцьку, заховавши ці дарунки як-найглибше до скрині. Бокерський ярмарок давав ще нагоду пожити ніби-то для комерції тижнів зо два аби й цілий місяць на волі, на просторі й розважитись несподіваними пригодами циганського таборування. Спали, де доведеться, по хатах тубільців, по крамницях, на рундуках або й просто на вулицях, під полотняними будами возів, під теплим сяйвом липневих зірок.

Ах, ці угоди без крамничної нудьги, угоди, що їх укладалося підчас обіду чи на порозі, в одній сорочці; ці низки рундуків уздовж „Луки“ на березі Рони, що й сама являла собою рухливу ярмаркову просторінь, погойдуючи різноманітні судна й човни, що припливали з Арля, Марселя, Барселони, Балеарських островів, були навантажені винами, анчоусами, корками, помаранчами та оздоблені прапорами і вимпелами, що тріпотіли на свіжому повітрі, відзеркалюючись у бистрій воді.

Ах, ці вигуки, ця строката юрба еспанців, сардів, греків у довгих туніках та вишиваних пантофлях, вірменів у хутрових шапках, турків у коротеньких курточках з галунами та в широких шароварах із сірого полотна, що купчилися біля ресторанів під голим небом, біля виставок дитячих цяцьок, кийків,

парасолів, срібних речей, ароматичних свічок, кашкетів. А, так звана, „красна неділя“, тоб-то перша неділя по відкритті ярмарку, а гулянки на набережних, на суднах, у славетних трактирах—у „Винограднику“, в „Великому Садку“, в „Кафе Тібо“... Ті, хто хоч раз це бачив, сумують за ярмарком до кінця свого життя.

У Мефрів кожний почував себе вільно, почасти, як на ярмарку в Бокері, і, сказати по правді, сама крамниця своїм мальовничим безладдям дуже нагадувала імпровізовану ярмаркову виставку продуктів півдня. Тут були повні, похилені од власної ваги, мішки із златавим порошком борошна, білий горох, твердий і важкий, немов ті кулі, запорошені каштани, геть усі в зморшках, що нагадували маленькі обличчя старих жінок дроворубів, таци із зеленими або чорними, сировими чи вареними оливками, бутлі рудої олії, що мала смак фруктів, діжечки варення з Апсу, виготованого з диньових шкуринок, винних ягід та айви, що скидалася на покидь ринку, що потрапила в патоку. Нагорі, на полицях, посеред солоних продуктів, стояли консерви в різноманітних пляшках та бляшанках (ласощі, що були спеціальністю різних міст—Німи, Монтелімара, Екса) і все це загорнуте в позолочений папір, з етикетками, написами, бандеролями.

Далі були „primeurs“, наче тут вивантажили цілий південний садок, позбавлений тіни, де фрукти серед ріденької зелени подібні до коштовних каменів. Тут були: тверді ягоди, що мали чудовий кольор щойно одполірованого червоного дерева, бліді азеролі, фіги всіх гатунків, солодкі цитрини, стручковий, зелений чи яскраво-червоний перець, величезні дині, чималі

цибулини, схожі на квіти, мускатний виноград з довгими і прозорими зернятами, в якому м'якиш дрижить, мов те вино в міху, грона бананів з чорними й жовтими смугами, купи помаранчів та гранатів із бронзовими відтінками, наче ті червоні мідяні ядра з гнотами із пачосків, що скрутилися маленькими коронками на шоломах. Нарешті, скрізь, по стінах, під стелею, обабіч дверей, серед купи спалених сонцем пальм, миготіли пучки цибулі сухих солодких ріжків, перетягнених ниточкою ковбасок, миготіли грона кукурудзи, цілий потік гарячих кольорів,—справжнє літо, справжнє південне сонце у скриньках, у мішках, тацах, що променіло через пару на віконних шибках аж до самої вулиці.

Старий ходив туди з роздутими ніздрями, зворушений, дуже задоволений. Цей старий, що вдома одмовлявся од найменшої роботи, що цілу годину витирав піт з лоба після того, як йому доводилося пришити собі гудзика до штанів і вихвалявся, що він зробив „подвиг Цезаря“,—цей старий тут завжди був готовий, скинувши піджака, допомогти позабивати цвяхами чи розпакувати скриньки, при чому з'їдав де сливку, де оливку й розважав крамарчуків своїми минами та приказками. І навіть раз на тиждень, коли готувалося смачну рибну страву з кабліону, він вартував у крамниці до пізнього вечора, допомагаючи ладувати посилки.

Цю специфічну південну страву „брандада“ з кабліону продається не тільки тут, у „Продуктах Півдня“. Але тут вона найсправдешня, біла, тонко перетерта, густа, як вершки, з легкою домішкою часнику, точнісінько така, яку готується в Німі, звідки Мефрі її й виписують. Вона прибуває до Парижу

у четвер увечері о сьомій годині, коли приходить „Експрес“, а в п'ятницю вранці її розподіляється між усіма солідними покупцями, що їхні прізвища записано до великої книги у крамниці. На зім'ятих, закапаних маслом сторінках цієї торгової книги, що дхне корінням, написано цілу історію як південці здобули Париж. Тут виступають довгі низки імен багатіїв, політичних діячів, великих промисловців, славетних адвокатів, депутатів, міністрів, і серед них ім'я Нуми Руместана, південного вандейця, підпори алтаря і трону.

За один той рядок, де записано було Руместана, Мефри кинули б у вогонь цілу книгу. Він краще, ніж хто інший, репрезентує їхній релігійний та політичний світогляд. А за висловом мадам Мефр, яка ще більше, ніж її чоловік, вірить у Руместана, „за-для цієї людини можна душу чортові продати“.

Тут люблять згадувати за ті часи, коли Нума, вже бувши на шляху до слави, не гордував сам заходити сюди за продуктами. І як він умів вибрати навпомацки кавуна чи соковиту ковбасу, злегка надрізаючи її своїм чепеликом. І яка добрість, яке прекрасне, величне обличчя! Завжди в нього наготові комплімент для мадам Мефр, добре слово для „доброго брата“, ласкавий жарт для маленьких Мефрів, які проводжали його аж до екіпажу й виносили йому пакунки.

З того ж часу, як він піднісся до посади міністра, з тої пори, як ці злочинці—червоні—завдають йому стільки мороки в обох палатах, його, на жаль, більше не видно тут. Але він лишився незмінним передплатником на „продукти“ і йому все поси лається завжди першому.

Якось у четвер увечері, близько десятої години, коли всі горшечки з „брандадою“ позавинено, позав'язувано й акуратно порозставляювано на лаві, сім'я Мефрів, їхні крамарчуки, старий Вальмажур, усі „Продукти Півдня“ у повному складі, спітнілі й засапані, порозсідалися з виглядом людей, які сумлінно виконали важке завдання. Вони підвечіркували, розмочуючи бісквіти в підогрітому вині чи в оршаді, вони „ласували солоденьким“, бо південці не дуже любляють міцні напої. Як міщанам, так і селянам майже зовсім невідома сп'янілість від алкоголю. Вся раса інстинктивно боїться й бридиться його. Вона відчуває себе п'яною з дня народження, п'яною без алкоголю.

І справді, вітер і сонце вливають в них страшений природний алкоголь, що більш-менш виявляє свою чинність на поведінці всіх тамтешніх тубільців. Тільки одні з них ніби трішки хильнули зайвого, і ця зайвина розв'язує їм язики та жести, примушує бачити життя в рожевому світлі і скрізь натрапляти на прихильність, загострює зір, поширює вилиці, нищить перепони, подвоює сміливість та підбадьорює боязких. На інших же це впливає дужче, як от на молоденьку Вальмажур або на тітку Порталь, і доводить їх до заїкуватого, сліпого, шаленого марення. Слід побачити наші виборчі свята в Провансі, цих селян, які вилазять на столи, ревуть, тупотять своїми товстими жовтими черевиками, галасуючи: „Гарсон, газету!“ Цілі села, геть сп'янілі од півпляшкі лимонада. А як нагло впадають на силах п'яні, як знемагають їхні істоти після вибухів гніву чи ентузіязму, що виникають в безпосередній мінливості, мов ті зміни погоди в березні. Який південець не відчував їх?

Старий Вальмажур не був обдарований південним шаленством, як його донька, але все ж він народився з певним запасом вогню. Цього ж вечора бісквіти в оршаді збудили в ньому неймовірну веселість, і він посеред крамниці, із склянкою в руці й липкими губами, витворяв різні штуки старого танцюристи, одплачуючи так ото за гостинність. Мефри та всі їхні крамарчуки реготали, розсівшись на мішках з мукою.

— Ох, цей Вальмажур!.. Ач який!..

Та раптом запал старого згас і його кумедний жест затнувся: він побачив перед собою маленького, провансальського очіпочка.

— Що це ви тут робите, батечку?..

Мадам Мефр зняла руки д'горі до ковбас:

— Що?.. У вас є така донька?.. І ви нам про це не говорили!.. Не! Яка ж вона малесенька... А все ж гарненька, нічогенька собі... Заспокойтеся ж, мадемуазель!

Почасти через звичку до брехні, почасти з бажання зберегти собі повну свободу вчинків, старий нічого не сказав за своїх дітей, вдаючи з себе підтопаного парубка, що живе на власну ренту. Серед південців одною вигадкою менше, одною більше—це не являє собою жодної різниці. Якби слідком за Одібертою набігла ціла купа маленьких Вальмажурів, усіх їх прийняли б так само гостинно, шумно й тепло. Коло неї заходилися, готували їй місце.

— Звісно, ви теж повечеряєте з нами...

Одіберта остовпіла. Вона прийшла з вулиці, з холоду, з мороку зимової ночі, де, не зважаючи на пізній час, невгавуче кипіло гарячкове паризьке життя, де густий туман перетинали всіма напрямкам и меткі темні

постаті, кольорові лихтарі омнібусів, хрипливі ріжки трамваїв; вона прийшла з півночі, прийшла з зими і раптом безпосередньо опинилась у справдешньому італійському Провансі, в крамниці Мефра, де вилискували напередодні різдвяних свят різні ласощі й розкоші, де вчувались добре відомі їй запахи та жаргон. Їй здалося, що вона знову потрапила на батьківщину, що немов би вона вернулася додому після цілого року вигнання й турботної боротьби серед варварів. Їй ставало тепло й нерви їй заспокоювалися в міру того, як вона смакувала свого бісквіта з картагенським вином та відповідала всім цим добрим людям, які поводилися з нею так вільно й фамільярно, ніби зналися вже двадцять років. В неї виникало таке відчуття, ніби вона вернулася до свого нещодавнього життя, до своїх звичок, і сльози навертались їй на очі, на ці жорсткі, з вогненими жилочками, очі, що ніколи не плакали.

Ім'я Руместанове, виголошене побіч неї, враз висушило вогкість її очей. Це мадам Мефр, переглядаючи адреси пакунків, наказувала своїм хлоп'ятам, щоб вони не помилились і занесли Нумі „брандаду“ не на Гренельську, а на Лондонську вулицю.

— На вулиці Гренель щось не дуже люблять „брандаду“,— зауважив один із „продуктів“.

— Певна річ,—мовив Мерф.— Дама з півночі, з найсправдешньої півночі... Страви на коров'ячому маслі, що й казати... А от на Лондонській—це південь, чарівний, веселий, співучий, і все там на провансальському маслі... Зрозуміло, що Нумі там краще.

За цю другу міністрову сім'ю, що жила у вигідній маленькій квартирці на першому поверсі, недалечко од вокзалу Сен-Лазар, де міністр міг відпочи-

вати після парламентських виступів та парадних прийомів, за цю другу сім'ю давно вже ходив поговор у найширших колах. Запальна мадам Мефр конче розкричалася б, якби щось подібного трапилось в її сім'ї, але для Нуми це було і натуральне і симпатичне.

Він любив женщин; та хіба ж усі наші королі і Шарль X, і Анрі IV не волочилися за красунями? Причина була в його бурбонському носі, têt, чорт побери!

І до цього легкодумного, насмішкуватого тону, що ним південь завжди говорить за амурні придибашки, домішувалася расова ненависть, антипатія до дами півночі, до чужинки, до кухні на коров'ячому маслі. Вони настренчували один одного, повторювали різні анекдоти, перебирали принади маленької Аліси та її успіхи у Великій опері.

— Я знав мамашу Башельрі за часів Бокерського ярмарку,—мовив старий Вальмажур.—Вона співала романси в „Кафе Тібо“.

Одіберта слухала, не дихаючи, не пропускаючи жодного слова, вбиваючи собі в голову ім'я та адресу; і маленькі її оченята поблискували диявольською п'яною радістю, що не мала нічого спільного із впливом картагенського вина.

XVIII

Дитячий посаг

На легкий стук у двері мадам Руместан затримтіла, немов її запопали на якомусь злому вчинкові. Вона засунула шухляду своєї вишуканої в стилі Луї XV комоди, перед якою стояла, низенько схилившись, майже навколішках, і спитала:

— Хто там?.. Що вам треба, Полі?..

— Лист для мадам... дуже нагальний... — відповіла англічанка.

Розалі взяла листа й хутенько зачинила двері. Почерк невідомий, грубий. Простий папір, з характеристичним написом „особисто, нагально“, що звичайно буває на всіх прозьбах за допомогу. Покоївка-парижанка ніколи не потурбувала б її через таку дрібницю.

Вона кинула листа на комоду, відкладаючи на деякий час читання, і швиденько повернулася знову до своєї шухляди, де лежали чудесні речі колишнього дитячого посагу.

Впродовж восьми років після тієї драми вона не одчиняла її, боячись, щоб знову не заридати, не відсувала її навіть на початку своєї вагітності через суто-матерню забобоність, з остраху, щоб знову не накликати на себе лиха таким передчасним милуванням ще ненародженої дитини.

Ця сильна жінка не позбавлена була нервовості, трепету й чутливості, що притаманні жінкам; а світ, що міркує поверхово, вважав її за холодну, подібно до того, як нетямучі люди вважають, що квіти не живуть. Та тепер її надії виповнилось уже півроку, і час уже був вийняти ці маленькі речі з їхньої в'язниці, оглянути їх, попросувати, може навіть дещо й переробити, бо мода міняється навіть для немовлят: не завжди сповивають в один і той самий спосіб. Розалі старанно зачинилася для цієї інтимної роботи; і на ціле міністерство, таке завізне од людей, таке завантажене справами, серед шурхіту паперів, дзичання доповідей, гарячкового снування туди й сюди, з відділу до відділу, напевно, не була нічого серйознішого, зворушливішого, як ця жінка навколішках, перед

висунутою шухлядою, з прискореним стукітом серця, тримтюрчими руками.

Вона підняла трохи вже поживклі, напахані мережива, що прикривали всю цю білизну невинних убраннячок, очіпочків, сорочечок, поскладаних відповідно до віку і зросту дитини, хрестильне вбраннячко, нагрудники з дрібними брижками, малесенькі панчишки. Їй здавалося, що вона знову бачить себе там, в Орсі, да вона, злегка мліючи, працювала цілими годинами під тінню високої стрункої катальпи, біленькі квіточки якої падали в її робочий кошик на клубки та тоненькі ножиці; всі думки її зосереджувались на шитві, що за ним непомітно пролітали цілі години мрій. Скільки ілюзій було тоді, скільки віри! Яке веселе шелестіння в листі над її головою, а в ній самій як багато збуджувалось ніжних і незнаних почувань! Та протягом одного дня життя раптом відібрало їй усе. І в міру того, як вона розгортала дитячий посаг, її серце проймалося колишнім розпачем од зради чоловіка і втрати дитини.

Поглянувши на перше, зовсім готове убраннячко, на те, що його тримають наготові в колисці в момент народження дитини, вона розплакалась. Їй здавалося, що її дитина жила, що дитину вона знала й цілувала. Хлопчик! О! напевно, то був би хлопчик, міцний та вродливенький, і на його молочно-білому обличчі вже були серйозні, глибокі, дідусеві очі. Йому тепер було б вісім років; довге кучеряве волосся спадало б на широкий комірець; у такому віці діти ще належать матері, і мати їх чепурненько вбирає, водить гуляти, вчить. Ах! Жорстоке, жорстоке життя!..

Але помалу-малу, виймаючи та обмацуючи дрібні речі, попереув'язувані малесенькими вузенькими стьо-

жечками, вона заспокоювалась... Ні, ні, життя не таке ще погане, і докіль живеш, треба зберегати мужність. Вона втратила була всю свою мужність на цьому трагічному звороті, була уявила собі, що це вже прийшов край її вірі, її коханню, що вона вже не буде ні дружиною, ні матір'ю, що їй лишається тільки споглядати, як одпливає назад це ясне минуле, наче той беріг, що за ним сумуєш. Згодом, після низки сумних років, під холодним снігом її серця поволі зароджувались нові паростки, і ось тепер вони знову розцвітали в малесенькій істоті, яка мала народитись, і що вже спроможна була (вона це відчувала ночами) штовхатись всередині своїми ноженятками. І як змінився її Нума, який він став добрий, позбавлений своїх колишніх брутальних поривів. Правда, в ньому ще збереглися деякі прикрі для неї слабкості, оті італійські виверти, що їх він ніяк не міг позбутись; але—„це була політика“,— як він висловлювався. А втім, вона тепер далека була од колишніх ілюзій, вона знала, що для того, щоб жити щасливо, треба вдовольнятися завжди й у всьому лише приблизним щастям, треба вміти викраювати собі щастя з тих його половинок, що їх дає нам життя...

У двері знову постукали. Мосьє Межан хотів поговорити з медам.

— Добре... йду!..—Вона вийшла до нього в маленький салон, де він походжав дуже схвильовано.

— Я маю висловити вам одно признання,—почав він фамільярним, трохи різким тоном, що відзначав їхню давню дружбу.—Ось уже кілька днів, як я довершив цю сумну справу. Я досі не говорив вам за це лише тому, щоб мати можливість як-найдовше затримати в себе...

Він протягнув їй карточку Гортензи.

— Нарешті!.. О, як вона зрадіє!.. бідолашна моя..

Її зворушив вигляд гарненького обличчя сестри, що дихало молодістю і здоров'ям на тлі провансальського костюму, і внизу вона прочитала напис, зроблений твердим і тонким почерком:

„Я вірю в вас і вас кохаю.—Гортенза
Ле-Кенуа.

Потім їй спало на думку, що бідолашний закоханий теж читав це, і, відчувши весь тягар, всю прикрість такого доручення, вона співчутливо потиснула йому руку, промовивши:

— Дякую...

— Не дякуйте мені, мадам... Так, це було важко... Але ось уже тиждень, як я живу цим... я вірю в вас і я вас кохаю... Моментами мені здається, що це написане було для мене.

І він спитав тихим, несміливим голосом:

— Як вона себе почуває?;

— О! погано... Мама збирається везти її на південь... Вона тепер згоджується на все, чого хочуть івші... В ній наче щось зламалося...

— Вона змінилася.

Розалі зробила жест розпачу:

— Ах!

— До побачення, мадам,—раптом сказав Межан і пішов геть широкими кроками. На порозі він озирнувся і, здвигнувши своїми дужими плечима під напівпіднесеною порт'єрою, додав:

— Це ще добре, що в мене нема уяви... Я був би занадто нещасним...

Розалі повернула до своєї кімнати дуже засмучена. Хоч вона намагалася не думати про це, хоч вона по-

кликалася на молодість сестри та Жарасові підбадьорювання, який ще й досі уперто вважав недугу Гортензи за тимчасове явище, але її силоміць опанували сумні думки, думки, що були такі далекі од святочної білини дитячого посагу. Вона поспіхом позбирала, поскладала і знову зачинила порозкидані речі і, підводячись, помітила листа, що лежав на комоді. Вона взяла його й машинально прочитала, сподіваючись на ту стереотипну прозьбу, які вона одержувала що-дня від різних осіб, і яка тепер потрапила їй до руки в один із тих суевірних моментів, коли здається, що милосердя до бідного може принести щастя. Через це вона не зразу зрозуміла прочитане і мусила була вдруге прочитати рядки, написані великими школярськими літерами рукою молодого Гільшового писарчука:

„Якщо ви любите „брандаду“, то можете спробувати сьогодні чудової вечері в мадемуазель Башельрі, на Лондонській вулиці. Частує ваш чоловік. Дзвоніть три рази і просто входьте“.

Із цих кількох фраз, із цієї зрадницької, ганебної звістки перед нею нараз постала правда, потверджена збігами різних фактів та її власними спогадами: це ім'я Башельрі, що так часто згадувалося за останній рік, загадкові статті в газетах про її ангажемент, адреса, що вона її недавно почула з уст самого Нуми, довге його перебування в Арвілярі... В одну хвилинку сумнів її перетворився на впевненість. А втім, хіба минуле не освітлювало для неї всього, справді, жахливого сучасного. Брехня і вдаваність — ось він увесь, і він не може бути інший. З якої ж причини цей вічний облудник помилював би її одну? Вона була просто безумна, що повірила його брехливому

голосові, його банальним ласкам. І вона пригадувала різні подробиці, що примушували її водночас і червоніти й бліднути.

На цей раз це вже не був відчай перших розчарувань, що виявлявся в рясних чистих сльозах; тепер домішувалася злість на саму себе за те, що вона була остільки слабка й нікчемна, що вибачила йому, і злість на нього за те, що він знову обдурив її, дарма що давав обіцянки та палко запрягався. Їй хотілося б зараз же, цієї ж хвилини викрити його, але він був у Версалі, в парламенті. Їй спало на думку покликати Межана та потім їй стало ніяково примушувати до брехні цю чесну людину. Їй лишалося тільки приборкати в собі клекотіння бурхливних суперечливих почувань, щоб не закричати, не допустити себе до страшної істерики, що починала опановувати її. І вона ходила туди й сюди по килимі, охопивши звичним жестом вільний стан свого пенюару.

Враз вона зупинилась і здригнулася од безумного жаху.

А її дитина!

Дитина також страждала й нагадувала за себе матері всіма силами життя, що обстоює свої права. Боже! А якщо й ця помре, як перша... на тому самому місяці вагітності, за таких самих точнісінько обставин... Доля, яку називають сліпою, створює іноді такі жорстокі комбінації. І вона розмовляла сама із собою уривчастими словами, ніжними вигуками:— „Бідне моє... любе моє!..“ Вона намагалася спокійно поставитись до подій, щоб поводитися із належною гідністю, щоб не ризикувати цим єдиним благом, яке ще їй лишалося. Вона навіть взялася до роботи, до однієї з тих вишивок Пенелопи, що завжди підтримує активність

парижанок: їй треба було дочекатися приходу Нуми, поговорити з ним, або хоч помітити його провину в його поведінці раніше, ніж довести справу до непоправного розриву.

О, ця яскрава шерсть, ця правильна й безбарвна мережа канви. Скільки признань вони чують, скільки радощів, бажань і розчарувань складають лівий бік перепутаних, зав'язаних обірваних ниток цього жіночого рукоділля, оздобленого мирно переплетеними квітами.

Нума Руместан, повернувшись з палати депутатів, застав свою дружину з голкою в руках в блідому світлі однієї лише лампи; і ця сумирна картина, цей прекрасний профіль, пом'ягчений каштановим волоссям в тіні розкішних м'яких драпрів, де полаковані паравани, стара мідь, слонова кість і фаянс тепло поблискували, відбиваючи мерехтиві вогні каміну, вразили його своїм контрастом з розгардіяшем засідання, з тими різко освітленими плафонами й мутною курявою, що здіймалася над дебатами, немов хмара порохового диму над полем маневрів.

— Добрий день, матусю... Як тут у тебе затишно...

Засідання було бурхливе. Отой жахливий бюджет, що через нього лівиця п'ять годин підряд чіплялася до бідолашного генерала Д'Еспаньона, що не міг звязати до купи двох думок, не оздобивши своєї мови страшенною лайкою. Все ж таки кабінет і цього разу викрутився; остаточно ж усе розв'яжеться після новорічних вакацій, коли обговорюватиметься бюджет відділу мистецтв.

— Вони дуже наполягатимуть на історію з Кадайляком, щоб скрутити мені шию... Говоритиме Ружо... Не легко вправитися з ним, з цим Ружо... Він спритний!

І потім він додав, знизавши плечима:

— Ружо проти Руместана... Північ проти півдня...
То краще, це мене потішить... Поборимося!

Він говорив, захоплений своїми справами, і не помічав мовчазности Розалі. Підійшов до неї ближче, зовсім близенько, сів побіч на пуфі, і, намагаючись поцілувати їй руку, примусив її покинути шитво.

— Невже оце твоє вишивання таке нагальне... Це мені для новорічного привітання... А я вже купив тобі подарунок. Угадай, що саме?

Вона тихенько визволилась і так пильно глянула на нього, ні слова йому не відповідаючи, що він збентежився.

В нього було сьогодні після бурхливого засідання втомлене, обдемкувате обличчя, що викривало своїми зморшками в куточках очей та уст натуру водно-раз слабку і дужу, потужні пристрасті і цілковите невміння приборкувати їх. Південні обличчя такі ж самі, як і південні ландшафти: на них слід дивитися лише тоді, коли їх освітлює сонце.

— Ти обідаєш зо мною?—спитала Розалі.

— Ні... Мене чекають у Дюрана... Марудний же буде там обід. Тé! я вже спізнився,—додав він, підводячись.—На щастя, не треба передягатись...

Розалі стежила за ним.

— Пообідай зо мною, прошу тебе.

Її гармонійний голос ставав сухіший і, доправляючись, набирав загрозливих, невблаганих ноток. Але Руместан не був спостережливий... Чи ж він може?.. У нього ж на першому плані справи!.. Ах, суспільний діяч не може жити так, як йому бажалося б.

— Прощай, якщо так,—промовила вона серйозно закінчуючи про себе:—якщо така вже наша доля.

Вона деякий час прислухалась до торохтіння карети, що виїздила з-під воріт; потім, акуратно згорнувши свою роботу, подзвонила:

— Зараз же карету... фіякр... А ви, Полі, дайте мені манто, капелюш... Я їду.

Миттю зібравшись, вона обвела очима кімнату, яку покидала ані трішки ні за чим у ній не жаліючи, не залишаючи в ній найменшої частини самої себе, цю, справді, „мебльовану кімнату“, що була лише замаскована зовнішньою помпезністю жовтого грезету.

— Знесіть цю велику шабатурку до екіпажу.

Це був дитячий посаг—єдине, що вона брала собі з їхнього спільного добра.

Біля дверцят фіякру англічанка, що була дуже заінтригована, спитала:

— Мадам не обідає вдома?

Ні, сьогодні вона обідає в свого батька і, можливо, лишиться там на ніч.

Дорогою її ще раз поїняв сумнів—навіть скруха. — А якщо все це неправда?.. Якщо ця Башельрі не мешкає на Лондонській вулиці?.. Хоч вона сказала адресу візникові без особливої надії, але їй все ж таки потрібна була впевненість.

Фіякр зупинився перед маленьким двохповерховим опрічним будинком із терасою над дахом для зимового саду. Це було тимчасове житло якогось левантинця з Каїру, що, звівшись з достатків, недавно помер. Будинок мав вигляд притулку закоханих—зачинені віконниці, спущені заслонки, а з шумного та яскраво освітленого підвалу здіймався гострий запах страв. Уже з того, що двері, скорившись її трьом ударам сами собою слухняно повернулись на завісах, Розалі зрозуміла все. За перською порт'єрою, що була під-

хоплена шнурами посеред передпокою, видко були сходи з пухнатим килимом та газовими ріжками, що світилися повним огнем.

Вона почула сміх, ступила два кроки вперед і побачила таке, що його вже ніколи не забувала.

На майданчику першого поверху Нума, перегнувшись через поручні, червоний, розпалений, в одній жилетці, обіймав за стан співачку, також дуже розбурхану, з розпущеним волоссям, що спадало їй на спину серед дрібничок її рожевого фулярового дезабільє. І він вигукував своїм південним акцентом:

— Бомпаре! Кете лиш сюди „брандаду“!

Ось де треба було поглянути на нього, міністра народньої освіти й культів, великого постачальника релігійної морали, оборонця здорових доктрин; тут він демонстрував себе без маски й удаваности, на всю широчінь своєї південної вдачі, вільно й недбайливо, немов на ярмарку в Бокері.

— Бомпаре, кете лиш сюди „брандаду“,—повторювала співачка, ще різкіше підкреслюючи свою марсельську вимову. Бомпар—це либонь, був отой імпровізований кухар, який вискочив із кімнати для прислуги, з серветкою через плече, з великим полумиском у руках. Почувши стукіт вхідних дверей, він озирнувся.

XIX

Новий рік

— „Месьє, члени центрального уряду...“

— „Месьє, члени Академії Мистецтв...“

— „Месьє, члени медичної Академії...“

В міру того, як кур'єр у парадній формі, в коротеньких штанцях, із шпадою на боці, виголошував

своїм нудним голосом серед урочистої тиші прийомних кімнат, шерехи чорних фраків переходили величезну, червону із золотом залю і вишиковувалися півколом перед міністром, що стояв, опершись спиною на камін. Побіч нього стояли: його помічник Де-ля-Кальмет, директор його канцелярії, його меткі секретарі та кілька директорів департаментів міністерств— Дансаєр, Бешю. До кожного відомства, репрезентованого своїм головою чи старшиною, його вельможність звертався з віншуваннями з приводу того, що деякі співробітники дістали ордени чи академічні знаки; потім відомство робило півзворот і поступалося місцем для інших; одні виходили, інші входили широкими кроками, скупчуючись біля дверей салону. Всі квапились, бо було вже пізно, понад першу годину дня, і кожний думав про сімейний сніданок, що чекав його вдома.

В концертній залі, що на сьогодні відігравала роль вестибюлю, нетерплячі групи поглядали на годинники, застібали рукавички, поправляли краватки під стомленими обличчями, позіхали від нудьги, досади й голоду. Руменстан також відчував утому після цього важкого дня. Він утратив уже свою торішню прекрасну запальність, свою віру у прийдешність та реформи, він мляво виголошував свої вітання і почував, що змерз до кісточок, хоча каміни горіли повним огнем; дрібні пластівці снігу, легкі й крижані, що кружляли за віконними шибками, падали йому на серце й падали на садову галявку.

— Месьє артисти Французької комедії.

Старанно виголені, з поклонами в стилі минулого століття, вони шикувалися в шляхетних позах довкола свого старшини, що рекомендував їх замогильним

голосом, говорив за їхню роботу, за бажання корпорації, просто корпорації без будь-якого епітету, чи визначення, як говорять за „бога“, як говорять за „біблію“, наче в усьому світі не існувало іншої корпорації, крім цієї; і, мабуть, бідолашній Руместан справді був дуже збентежений, якщо навіть ця корпорація, що до неї сам він ніби-то належав із своїм синявим виголеним підборіддям, звислими щоками та позами умовної вишуканости, якщо навіть ця корпорація не збудила його красномовности, багатої на татральні фрази.

Причина була в тому, що ось уже тиждень, як його покинула Розалі і він почував себе грачем, що позбувся свого фетишу. Він ніби раптово став негідним свого високого становища і боявся, що воно розчавить його своїм тягарем. Середні люди, яким пощастило в житті, відчувають іноді таку тривогу й таку запомороку; до того ж у перспективі поставав страшний скандал, процес розлуки, що її настирливо вимагала молода жінка, не зважаючи на його листи, запобігання, благання, обіцянки. Для годиться в міністерстві говорили, що мадам Руменстан оселилася тимчасово у свого батька з причин від'їзду мадам Ле-Кануа й Гортензи, що мав статися незабаром; але ніхто не помилявся що до справжнього стану речей, і на всіх обличчях, які низкою проходили перед ним, у надто виразних усмішках, у надто міцних потискуваннях руки, бідолаха бачив свою пригоду, що відбивалась у співчутті, у зацікавленні та в іронії. Навіть найдрібніші службовці, які прибули на прийом у жакетах і рединготах, знали, в чому справа; по канцеляріях ширились куплети, де „Шамбері“ римувалося з „Башельрі“, і чимало експедиторів, які були незадо-

волені із своїх новорічних нагород, потай наспівували їх у своїх думках, у той самий час принижено вклоняючись своєму найвищому начальникові.

Друга година. А сніг падав і падав цілими купами, а корпорації зголошувались та зголошувались, поки людина з ланцюжком будь-як вводила їх, не додержуючи ієрархічної послідовності:

— Месьє... із Інституту Права!..

— Месьє... із Консерваторії!..

— Месьє... директори державних театрів!..

Кадайляк ішов на чолі цієї групи субсидованих театрів; Руместанові приємніше було б кинутися з кулаками на цього цинічного „монтрера“, що його призначення накоїло йому стільки прикрощів, ніж слухати його пихату промову, що тут же спростовувалась лютою глузливістю погляду та відповідати йому вимушеними компліментами, при чому половина їх губилася в брижах його накрохмаленої краватки.

— Мені дуже приємно, месьє... гм... гм... гм...
Успіхи мистецтва... гм... гм... гм... Ми підемо ще далі...

І „монтрер“ промовив на відході:

— Йому підстрелено крила, нашому бідному Нумі.

Коли й ці пішли геть, міністр та його помічники сіли до традиційного сніданку; але сніданок, такий веселий та щиросердий минулого року, на цей раз зіпсутий був сумом господаря і досадою його прибічників, які сердились трохи на міністра за хибність становища. Цей скандальний процес, що припадав якраз на момент дебатів про Кадайляка, мусив був унеможливити Руместанові дальше перебування на посаді міністра; не далі, як сьогодні вранці, маршал на прийомі в Елісейському палаці сказав про це

із своєю бруталною лаконічною красномовністю старого вояки: „Кепська справа, мій дорогий міністре, кепська справа...“ Не відаючи ще точного змісту цього зауваження, зробленого на вухо у віконній амбразурі, ці месьє передбачали й неласку до себе слідом за неласкою до їхнього начальника.

— О, женщины, женщины!—бурмотів учений Бешю над своїм полумиском.

Мосьє Де-ля-Кальмет, який тридцять років працював у канцелярії, дуже засмутився перспективою відставки, а довгий Лапара розважався тим, що пошепки лякав Рошмора:

— Віконте, нам треба підшукувати собі щось інше... Не мине й тижня, як ми всі повилітаємо звідси...

Після міністрового тосту, виголошеного на пошану Нового року та своїх дорогих співробітників, виголошеного зворушливим голосом, в якому почувалися сльози, вони розлучилися. Межан, що лишився останній для прощання, пройшовся із своїм другом кілька разів по салоні, але вони не наважились обмінятися хоч би одним словом; потім і він пішов геть. Хоч Нума дуже хотів лишити сьогодні при собі цю просту й чесну людину, перед якою він упадав у сум'ятність, нємов перед докором сумління, і яка в той самий час підтримувала та заспокоювала його, але він не міг перешкодити Межанові робити новорічні візити і розподіляти свої побажання і дарунки, так само, як не міг перешкодити своєму кур'єрові скинути в сімейному оточенні свою шпагу й коротенькі штанці.

Яка пустеля, це міністерство! Неначе недільний день на заводі, коли пара не шумить, коли все довкола мовчазне. І скрізь, знизу догори, по всіх кімнатах

у його кабінеті, де він даремно намагався щось писати, у його спальні, де на нього нападав слізний жаль,—скрізь за широкими вікнами кружляв цей дрібний січневий сніг, заступав обрій і підсилював вражіння пустельної тиші.

О, розпач величності!..

Дзигарі десь пробили чотири, другі відповіли їм, інші знову задзвонили в пустелі величезного палацу, де, здавалося, тільки й було живого, що ті годинники. Перспектива лишитися тут до самого вечора, на самоті із своєю мукою, наводила на Нуму жах. Йому хотілося б хоч трохи відтанути коло друга, коло ніжної людини. Всі ці каміни, душники, дрова, що палахкотіли, не були йому домовим огнищем. На хвилину він подумав за Лондонську вулицю... Та він зарікся перед своїм адвокатом,—справа бо дійшла вже до адвокатів,—бути витриманим аж до кінця процесу.

Нараз у його голові промайнуло:

— А Бомпар?.. Чому він не прийшов?

Що-свята Бомпар звичайно приходив з самого ранку, навантажений букетами й пакунками цукерків для Розалі, Гортензи й мадам Ле-Кенуа, з красномовною усмішкою дідуся на вустах. Зрозуміло, що всі ці сюрпризи робилося за рахунок Руместана, але друг Бомпар мав досить уяви, щоб забувати за це, а Розалі, не зважаючи на свою антипатію до Бомпара, що-разу бувала зворушена думкою про ті нестатки, що їх чинив собі бідолаха через власну щедрість.

— Чи не піти мені до нього? Ми пообідали б разом.

От в якому стані він опинився. Він подзвонив, скинув свій чорний одяг, зірки та ордени, передягнувся й рушив пішки на вулицю Бельшас.

Набережні, мости—все було біле. Та коли він проминув Карусель, ні на землі, ні в повітрі снігу не було й сліду: він зникав під безліччю екіпажів, що котилися по брукові, під ногами численної юрби на тротуарах, між крамницями, довкола омнібусових станцій. Цей святочний шарварок, покрики візників, заклики вуличних продавців, ці яскраві, строкато освітлені вітрини, бузкове сяйво електричних лихтарів Яблочкова, що в їхніх проміннях потопали жовте миготіння газових ріжков та останні відлиски кволого денного світла,—все це заколисувало Руместанове лихо й примушувало його зливатися з рухом вулиці. Він простував до бульвару Пуасоньєр, де колишній черкес, великий домосіда (як і всі люди з уявою) проживав уже двадцять років, із самого моменту свого прибуття до Парижу.

Ніхто не знав внутрішнього вигляду Бомпарового житла, хоча про це Бомпар говорив чимало, як і про свій садок, і про своє артистичне умеблювання, що через нього він бігав на всі аукціони в залах Друо.

— „Заходьте коли-небудь уранці з'їсти зо мною котлетку“...—Це була його формула запрошення, що її він вживав частенько. Та коли хтось ставився до цього запрошення серйозно, то ні разу не міг застати його вдома й наражався на одмовки швайцара, на дзвінки, що були напхані папером або ж позбавлені шнурка. Протягом цілого року Лапара й Рошмор даремно намагалися продертись до Бомпара, перехитрувати незвичайні витівки провансальця. Провансалець так завзято охороняв таємницю своєї квартири, що одного дня повітягав цеглини з стіни на привході, щоб, загородившись барикадою, мати можливість сказати своїм запрошеним:

— Я в розпачі, мої друзі... Сьогодні вночі був вибух... Лопнув газ.

Подолавши безліч поверхів, поблукавши по широких коридорах, спіткнувшись не один раз на непомітних східцях, сполохавши гульню в кімнатах прислуги, засапаний Руместан, видатний діяч, що його славетні ноги вже одвикли од подібної ходи, врешті, натрапив на великий умивальний таз, що висів на стіні.

— Хто йде?—прогаркавив знайомий голос.

Двері повільно відчинилися, важко посуваючись під тягарем прилаштованої на них вішалки, на якій містився весь літній та зимовий гардероб господаря: кімната була така маленька, що кожний міліметр у ній було використано, а вбиральню довелося хазяїнові влаштувати просто в коридорі. Друг застав його на вузькому залізному ліжечку. Голова йому була покрита якимсь червоним каптурчиком,—щось подібне до дантівської „капулетки“. Бомпар так і скочив од здивовання, побачивши видатного гостя.

— Ніяк не можу!..

— Ти слабий чи що?—спитав Руместан.

— Слабий?.. Ані трішки.

— Але в такому разі, що ж ти робиш тут?

— Ти ж бачиш, я підводжу собі підсумки...

І він додав, щоб пояснити свою думку:

— У мене в голові така сила різних проєктів та винаходів... Бувають моменти, що я розгублююсь, заплутуюсь... Тільки в постілі я трохи підпорядковую свої думки.

Руместан шукав крісла, але в кімнаті стояв один лише стілець, та й той був тут за нічного столика, завантаженого книжками, газетами та кульгавим свічником. Міністр сів на краєчку ліжка.

— Чому тебе не видно більше?..

— Не жартуй... Після всього того, що трапилось, я не міг зустрічатися з твоєю дружиною. Розміркуй сам. Я ж стояв там перед нею з „брандадою“ в руках... Я мусив був напружити всі мої сили, щоб та „брандада“ не випорснула мені з рук.

— Розалі нема більше в міністерстві,—промовив глухо Руместан.

— Значить, це досі не налагоджено?.. Ти дивуєш мене.

Йому здавалося неймовірним, щоб мадам Руместан, особа з таким здоровим розумом... Бо, врешті, що тут справді такого?.. „Дурниці—та й годі“.

Нума перебив його:

— Ти її не знаєш... Це невблаганна жінчина... викапана батькова вдача. Раса півночі, мій друже. Це не те, що ми з тобою. У нас найбурхливіший гнів вивітрюється в жестах, в загрозах,—і край, і нема... А ті заховують усе в собі... Це—жах!

Він не сказав, що вона вже раз вибачила йому. Згодом, щоб позбутися цих сумних думок, він додав:

— Одягайся... Пообідаємо вкупі.

Поки Бомпар довершував свій туалет на майданчику сходів, міністр оглядав мансарду, освітлену малесеньким віконечком, по шибці якого стікав розталий сніг.

Йому болісно було споглядати цю бідність, ці сірі стіни з вицвілими шпалерами, цю маленьку заржавілу нетоплену пічку, дарма що стояли холоди, і він, звиклий до розкоши й комфорту свого палацу, запитував себе, як тут можна жити.

— А ти бачив садок?—весело гукнув Бомпар, полощучись у тазу.

Садок—це були оголені верховіття трьох платанів; щоб побачити їх, треба було вилазити на той єдиний стілець.

— А мій маленький музей?..

Музеєм він називав кілька дивних речей, порозкладених на дощі й оздоблених етикетками: цеглину, люльку з твердого дерева, заржавіле лезо, струсове яйце. Але цеглина була з Альгамбри, ніж був знаряддям помсти якогось славетного корсиканського бандита, на люльці яснів напис: „люлька мароканського каторжника“, і, нарешті, закам'яніле яйце являло собою останній відлиск чудової мрії, все, що лишилося (якщо не зважати на кілька шпуг та уламків заліза в курточку кімнати) од приладдя „Couvereuse-Bomparд“ для штучного висиджування курчат. О! тепер у нього було щось краще, була дивовижна ідея, що мала принести йому мільйони. Та про неї він не міг іще говорити.

— Що ти там розглядаєш? А?.. Це мій диплом старости... Так, так... Вè! старости „Аїолі“.

Це товариство „Аїолі“ мало своїм завданням раз на місяць годувати обідом з часником усіх південців, які мешкали в Парижі, щоб вони не втрачали запаху й акценту своєї батьківщини. Організація була надзвичайно складна: почесний голова, просто голова, заступники, старости, квестори, цензори, скарбники,— всі з дипломами на рожевому папері із срібними смужечками, з часниковою квіткою замість печатки. Цей дорогоцінний документ виставлено на стіні поруч із різнобарвними оголошеннями про продаж будинків та залізничними афішами, що їх Бомпар навмисне тримав перед очима для „збудження уяви“, як він наївно признався.

Тут можна було прочитати:

„Продається замок, 150 гектарів, луки, полювання, рибний став“.

„Мальовничий невеличкий маєток у Турені, виноградники, люцерна, млин на Сизі“.

„Експерсії по Швейцарії, Італії, на озеро Маджіоре, на Боромейські острови“.

Це його збуджувало,—так наче на стінах висіли чудові пейзажі. І коли він дивився на них, йому здавалося, що він, справді, бував там.

— Поздоровляю,—сказав Руместан з відтінком задроти до цього химеричного злидаря, якому лахміття не заважало почувати себе щасливим,—у тебе надто сильна уява... Ну, що ж, готовий ти вже?.. Ходімо... Тут страшенно холодно.

Походивши трохи серед веселого натовпу на освітленому бульварі, обидва приятелі влаштувалися в теплом, затишному окремому кабінеті великого ресторану, перед відкритими устрицями і пляшкою обережно розкорованого шато-ікема.

— За твоє здоров'я, друже!.. З новим роком, з новим щастям!

— Тé! це так,—промовив Бомпар,—але ми ще не поцілувалися.

Вони, обоє з вогкими очима, обнялися через стіл, і хоч яка груба була шкіра черкесова, але Руместан почував себе зовсім підбадьореним. Йому з самого рання кортіло поцілуватися з ким-будь. До того ж вони так давно вже були знайомі, перед ними, на цій скатерці, було тридцять років життя; і от серед випарів тонких страв, серед іскорок дорогих вин вони згадували дні молодости, викликали братерські спомини, гулянки, подорожі, вони ніби знову бачили свої

дитячі обличчя, пересипаючи спогади тубільними висловами, які ще більше зближували їх.

— *T'en souvènes, digo?..* Чи не пригадуєш, скажи? В сумежній кімнаті вчувався веселий сміх і жіночі покрики.

— До біса з бабами,—мовив Руместан,—нема нічого кращого за дружбу!

Вони ще раз цокнулись. Але розмова все ж набрала нового змісту.

— А як твоя маленька співачка?—спитав Бомпар, підморгуючи.—Як вона ся має?..

— О! я з нею більше не бачився... ти ж розумієш.

— Так... так...—відповів той, враз ставши дуже серйозним і прибравши відповідного виразу.

Тепер за стіною грали на роялі уривки веселих вальсів, модних кадрилів, мотиви з опереток,—упереміш пікантні і млосні. Вони мовчали, прислухаючись і смакуючи виноград. Нума, що його всі відчуття немов би містилися на двобічному свинті, почав думати за жінку, за свою дитину, розбите щастя і, поклавши лікті на стіл, став голосно скаржитись:

— Одинадцять років інтимности, довір'я, ніжности... І все це згоріло, зникло за одну хвилину... Чи ж це можливо?.. Ах! Розалі, Розалі!..

Ніхто ніколи не зрозуміє, чим вона була йому; та й сам він розумів це лише з тієї пори, як вона пішла геть. Такий рівний розум, таке чесне серце. А які плечі, які руки. Не лялька, набита тирсою, як ота маленька Башельрі. Тіло таке повне, бурштинове, ніжне.

— Звісно, ти ж сам розумієш, мій друже, що коли людина молода, їй потрібні сюрпризи, придибашки... Поспішні рандеву, острах, що тебе викриють,

сходи, що по них збігаєш стрімголов, з одягом на руці,—все це атрибути кохання. Але люди нашого віку найбільше вже бажають спокою, бажають того, що філософи називають „безпечністю в утіхах“. А це може дати тільки шлюб.

Він раптово скочив з місця і жбурнув на стіл свою серветку, промовивши:

— Ходімо, té!

— Куди?—спокійно спитав Бомпар.

— Пройтись під її вікном, як дванадцять років тому... Он до чого, друже мій, дійшов головний шеф міністерства освіти.

Під аркадами Королівського майдану, де вкритий снігом сад являв собою білий, огорожений штахетами, квадрат, двоє друзів довго гуляли: і серед мережчатих піддаш часів Луї XIII, комінів та балконів вони намагалися розпізнати високі вікна дому Ле-Кенуа.

— Подумати тільки, що вона тут,—зідхнув Руместан,—так близенько, і я не можу її бачити.

Бомпар тримтів, хлюпаючи по болоті, ніяк не розуміючи сути цього сантиментального променаду. Щоб покласти цьому край, він удався до хитрощів і, знаючи, що його друг-південець боїться найменшої простуди, він підступно натякнув:

— Ти схопиш нежить, Нумо.

Південець занепокоївсь, і вони сіли до екіпажу.

Вона була там, у тому самому салоні, де він побачив її вперше й де меблі були ті ж самі, на тих самих місцях, дійшовши того віку, коли меблі, як і характери, вже не міняються. У глибоких, темних драпрях де-не-де вицвіли складки, а поверхня дзеркал тільки позначилася легким димочком, неначе плесо тих пустельних ставків, що їхнього спокою ніколи не пору-

шується. Обличчя старих батьків, що схилилися над гральними свічниками, на дві свічки кожний, у товаристві своїх звичайних партнерів, також помітно змарніли. У мадам Ле-Кенуа риси обличчя ще більше опухли й опали, наче втратили підпору; у голови суду ще виразнішими стали його зблідлість та гордий протест, що яснів у гіркій блакиті очей. Сидячи біля великого фотелю, на подушках якого помітні були сліди недавнього лежання, Розалі продовжувала тихенько читати те, що допіру читала вголос своїй сестрі, яка вже пішла спати. Тишу порушували тільки півслова й оклики грачів.

Це була одна з книг її молодости, один із тих поетів природи, що їх любити навчив її старий Ле-Кенуа; і з цих рядків поставало тепер усе її минуле дівоче життя, свіжі, зворушливі вражіння перших читань.

На березі прозорого струмка,
Що звідси досить далеченько,
Могла б красуня безтурботно
Суниці їсти
З веселим женчиком.
Тулив би женчик її к серцю,—
І тоді було б у неї горя менше...

Книга вислизнула з її рук на коліна, останні рядки прозвучали журною піснею в самій глибині її душі, нагадавши їй про забуте на хвилину її власне горе. Саме в цьому і є жорстокість поетів: вони заколюють вас, заспокоюють, і раптом одним словом знову роз'ятрюють рану, яку щойно загоювали.

Розалі немов бачила себе на цьому самому місці дванадцять років тому, коли Нума залицявся до неї, посилав величезні букети, а вона, у всій знадності своїх двадцятьох років і бажання подобатися, виглядала його в це саме вікно, як виглядаєш свою долю.

По всіх куточках залишалися вигуки його гарячого й ніжного голосу, що так брехав. Якби пошукати гарненько поміж нотами, розкиданими на роялі, то можна було б знайти ті дуети, що вона з ним співала; і все, що оточувало її, здавалося їй причетним до руйнації її невдалого життя.

Вона думала за те, що її життя побіч людини чесної, побіч гарного товариша було б не блискуче й шаноллюбне, а просте, приховане від сторонніх зорів; і тоді вони вдвох мужньо зносили б горе й печалі до самої смерті...

„Тоді було б у неї горя менше“...

Вона так заглибилась у свої мрії, що коли вінт скінчено й гості розійшлися, вона цього майже не помітила.

Вона машинально відповідала на дружні і співчутливі їхні уклони; вона не помітила навіть, що голова суду замість проваджати своїх друзів, як це він мав звичку робити що-вечора, не зважаючи на погоду, ходив широкими кроками по салоні, і, нарешті, зупинився перед нею, спитавши її таким голосом, що вона здригнулася:

— Ну, що ж, моя дитино, що ти надумала? Що ж ти вирішила?

— Та все теж саме, тату.

Він сів коло неї, взяв її за руку й спробував переконати.

— Я бачився з твоїм чоловіком... Він погоджується на все... Ти житимеш тут, коло мене, весь час, поки не повернеться твоя мати й сестра. Навіть і потом, якщо ти ще гніватимешся на нього... Але, повторюю тобі, цей процес неможливий. Я хочу мати певність, що ти до нього не доведеш.

Розалі похитала головою.

— Ви не знаєте цієї людини, тату... Він вживатиме всіх своїх хитрощів, щоб окрутити мене, знову повернути до себе, зробити мене жертвою облуди, доброхітною жертвою, яка погоджується на ганебне, позбавлене гідности, животіння... Але ваша дочка не належить до таких женщин... Я хочу розриву цілковитого, непоправного, привселюдно проголошеного.

Мадам Ле-Кенуа, не повертаючись од столу, що з нього вона збирала карти й жетони, м'яко перебила її:

— Вибач йому, моя дитино, вибач!

— Так легко це сказати, коли маєш такого чесного й щиросердого чоловіка, як твій, коли не знаєш, що значить задихатися в атмосфері брехні і зради, що оточує тебе звідусіль... Він—лицемір, кажу вам. У нього дві моралі: мораль Шамбері і мораль Лондонської вулиці... Слова і вчинки у нього завжди в розбраті... Два обличчя в нього, два слова честі... Всі котячі навички і звадливі міни його раси... Одно слово—південець!

І, втрачаючи витриманість під нападом гніву, вона додала:

— А втім, я вже раз вибачила йому... Так, так, через два роки по шлюбі... Я про це не говорила вам, я нікому про це не говорила... Я була дуже нещасна... І ми тоді лишилися вкупі лише тому, що він зарікся... Але він живе, як кривоприсяжник... Тепер усе скінчено, скінчено навіки.

Голова суду більше не настоював, поволі підвівся й підійшов до жінки. Вчулося шепотіння, наче суперечка,—дивна подія в стосунках цієї деспотичної людини з його тихою, знеособленою дружиною.

— Треба сказати їй... Так... Так... Я хочу, щоб ти їй сказала...

Не додавши більше ні слова, Ле-Кенуа вийшов, і його звичайні розмірені кроки лунко прозвучали в урочистій тиші великого салону.

— Ходи-но сюди, — мовила мати до своєї доньки з ніжним жестом. — Ближче, ще ближче!

Сказати голосно вона ніколи не наважилася б. Навіть тепер, коли вони сиділи так близенько одно коло одного, серцем до серця, — вона ще вагалася.

— Слухай, він сам цього хоче... Він хоче, щоб я сказала тобі, що твоя доля — це доля всіх жінок, і що твоя мати також не уникла її...

Розалі жахнулася, почувши це признання, що вона його вгадала з перших слів матери; а любий старечий голос, що тримтів од сліз, на тяжку силу викладав їй сумну, дуже сумну історію, що цілком була подібна до її особистої, — зраду її чоловіка на самому початку їхнього подружнього життя, так, наче гаслом цих нещасних, навіки спарованих істот, було: „зрадь мене або я зраджу тебе“, і наче мужчина квапився починати, щоб бути першим.

— О, досить, досить, мамо! Ти мучиш мене!..

І він також, її батько. Той, кого вона ставила вище за всіх інших, з кого вона так дивувалася, цей чесний, твердий суддя?.. Та що ж являють собою, кінець-кінцем, усі мужчини. На півночі, на півдні — всі вони однакові, всі вони зрадники, кривоприсяжники... Вона, що через зраду чоловіка не проляла й сльозинки, відчула приплив гарячих сліз від цього знеславлення її батька... Ні, сто разів ні, вона не вибачить. А, так он воно що — шлюб!.. Ну, в такому разі — ганьба й зневага шлюбові! І чого ж варті побоювання перед

скандалом та світською пристойністю, якщо кожний наввипередки намагається ними нехтувати.

Мати обняла її, притулила до свого серця, хотіла заспокоїти, розвіяти обурення цього молодого сумління, що його найдорожчі сподіванки і мрії було ображено. Мати тихенько милувала її, ніби заколисуючи.

— Ні, ти вибачиш... Ти зробиш так, як я зробила... Це наша доля, дитино моя!.. Ах! у перший момент я також відчула страшенну образу, мені дуже закортіло кинутись у вікно... Але я згадала за мою дитину, за мого бідолашного маленького Анрі, який тільки починав тоді своє життя, а потім жив і помер, люблячи й шануючи всіх своїх близьких... І ти також вибачиш, щоб твоя дитина тішилася тим самим щастям і спокоєм, як і ви всі тішились, через мою мужність, щоб твоя дитина не була однією з тих напівсиріт, яких батьки ділять поміж себе й виховують у зневажливості і призирстві одно до одного... Подумай і за те, що твої батьки чимало вже вистраждали і що їм загрожує ще нове лихо...

Вона зупинилася, важко дихаючи. Потім додала врочистим тоном:

— Доню моя, всяке горе вщухає, всяка рана гоїться!.. Є лише одно непоправне лихо, — це смерть того, кого кохаєш..

У схвильованому знесиллі, що виникло після цих останніх слів, постать матери де-далі зростала в очах Розалі, в той час, як постать батька ставала чимраз меншою. Вона обурювалася на себе, що так довго не вміла цінувати її під цим зовнішнім виглядом, слабкості, що складалася з болісних ударів долі та покірливої самовідданості. І тільки для неї, для

неї єдиної, вона в ніжних, майже вибачливих висловах одмовилась од свого мстивого процесу.

-- Тільки не вимагай, щоб я повернула до нього... Мені було б надто соромно... Я поїду з сестрою на південь... Потім, трохи згодом, побачимо, що робити надалі.

Голова суду вернувся. Він побачив, як поривчато стара мати охопила руками шию своєї доньки, і зрозумів, що справу їхню виграно.

— Дякую тобі, моя доню...—прошепотів він, дуже зворушений. Потім, після легкого вагання, він наблизився до Розалі для звичайного вечірнього поцілунку. Але чоло, яке вона завжди так ніжно йому підставляла, на цей раз одхилилось, і цілунок ковзнув тільки по волоссі.

— Добраніч, тату!

Він не сказав ні слова й пішов геть з пониклою головою та конвульсійним сіпанням дужих і високих рамен. Він, що протягом свого життя стількох обвинувачував і засуджував, тепер також став перед судом,—він, перший суддя Франції.

XX

Гортенза Ле-Кенуа

Завдячуючи одній із тих несподіваних змін декорацій, що так часто відбуваються в парламентській комедії, засідання 8 січня, де Руместан, здавалося б, мусив був утратити своє становище, дало йому величезну перемогу. Зійшовши на трибуну, щоб відповісти на ущіпливу сатиру Ружо на порядки в опері, безладдя у відділі мистецтв, непотрібність реформ, що за них протрубили вже газетні писаки, яких оплачувало міністерство,—Нума якраз допіру довідався, що

Його дружина виїхала з Парижу й остаточно припинила процес. Ця втішна новина, відома лише йому одному, надала його промові радісної упевнености. Він промовляв високодумно, вільно, урочисто і, натякнувши на людські поговори, на очікування скандального процесу, зауважив:

— Скандалу не буде, панове...

І тон, яким він це вимовив, дуже розчарував тих цікавих вишуканих красунь, що сповняли трибуну та жадали гострих відчужень і поприходили сюди подивитись, як проглинуть приборкувача.

Інтерпеляція Ружо пішла за вітром. Південь зачарував північ. Галію ще раз здобуто. І коли Руместан після промови зійшов з трибуни знесилений, спітнілий і без голосу, всі його співтовариші по кабінету, які щойно обвинувачували його в компрометації, члени його партії, які перед хвилиною ставились до нього холодно, майже вороже,—всі тепер оточили його, захоплено вітали, підлещувались. І, сп'янілий від успіху, він що-хвилини згадував, як за найвище благо, за доброзичливий вчинок свої дружини.

Він почував таке полекшення, таку свіжість і життєву радість, що, повертаючись до Парижу, надумав завітати на Лондонську вулицю. О! він завітає лише, як друг, щоб заспокоїти цю бідну дівчину: адже наслідки інтерпеляції хвилювали її так само, як і його. Вона ж так мужньо зносила прикрощі їхнього обопільного вигнання, вона надсилала йому такі милі листи, надряпані наївним почерком і запорошені пудрою, листи, де вона розповідала за своє щоденне життя і радила йому бути терплячим та обережним.

„Ні, ні, не приходь, мій бідний друже... Пиши мені, думай за мене. Я буду мужньою...“

Сьогодні в опері якраз не було вистави, і під час коротенького переїзду від вокзалу до Лондонської вулиці, Нума, стискаючи в руках маленький ключик, що так спокушав його протягом цих останніх двох тижнів, думав:

— Яка вона буде щаслива!

Коли двері безшумно за ним зачинилися, він раптом опинився в пільмі: газ було не засвічено. Ця необачність надавала маленькому домикові жалібного вдовицького вигляду, і це сподобалось Нумі. Килим парадних сходів заглушав його ходу, і він без попередження увійшов до салону, оздобленого японськими тканинами чарівних, але фальшивих відтінків, які було дібрано в *pendant* до штучно-златавого волосся маленької співачки.

— Хто там?—спитав з канапи приємний, хоча трохи здратований голосок.

— Звісно, я!..

Вчувся покрик, стрибок.

Серед непевного світла надвечірньої сутіни блискавично замиготіла білина упалих спідниць, і співачка перелякано випросталась у той час, як красун Лапара, нерухомий, остовпілий, неспроможний навіть упорядкувати своє вбрання, втопив очі в килим, щоб не дивитися на патрона. Заперечувати було неможливо. Канапа ще здригалася.

— Паскуда!—прохрипів задихано Руместан, охоплений одним із тих нападів шалу, коли в людині реве звір і збуджується бажання кусати, шматувати, бо вже бити їй недосить.

Він не пам'ятав, як знову опинився на вулиці, і мимоволі злякався свого ж власного шалу. На цьому самому місці, у цей самий час, кілька днів тому, його

дружина зазнала подібного удару зради: їй було зроблено образливу, ганебну рану, але ще жорстокішу й безневиннішу, ніж йому. Проте, його думка ні на мить не зупинилася на цьому—остільки ввесь він перейнятий був обуренням за особисту образу. Ні, ще ніколи ніхто під сонцем не бачив такої підлоти: оцей Лапара, якого він любив, як сина, і ця поганка, що за-для неї він скомпрометував навіть своє політичне становище...

— Паскуда... Паскуда...—повторював він голосно на пустельній вулиці під пронизливим дрібним дощем, що заспокоїв його краще, ніж усякі міркування.

— Тє! Я зовсім промок.

Він побіг до фіякрів на Амстердамську вулицю, і в метушні та невпинному русі цього суміжного з вокзалом кварталу натрапив на рівну й високу постать генерала д'Еспайньона.

— Браво, дорогий колего!.. Я не був на засіданні, але мені передавали, що ви на них налетіли, як б..., і розтрощили їх ущент.

Під своєю парасолею, яку він тримав прямовісно, наче ту шпагу, старий генерал мав грайливий вигляд: в очах йому стрибали бісики, а вуса стирчали догори, немов його спіткала амурна пригода.

— Чорт побери,—додав він, нагинаючись до вуха Нуми, тоном пікантної інтимності,—ви справді можете похвалитися, що знаєте женщин.

І тому, що Нума дивився на нього недовірливо, підозрюючи іронію, він додав:

— Ех!.. Так, так... Згадайте наші дебати про кохання... Ви мали рацію... Не одні лише хлопчаки подобаються красуням... От я маю тепер одну... Знаєте, ніколи ще мене так не любили... Слово чести, чорт

побере!.. Навіть тоді, коли мені було двадцять п'ять років і я кінчав школу...

Руместан, що слухав його, взявшись уже рукою за двері фіякру, хотів усміхнутися старому селадоніві, але в нього вийшла тільки якась страшна міна. Його теорії що до жіноцтва були так дивно спростовані... Слава, геній,—а як же! Ні, зовсім не це їм потрібне...

Він почував утому, огиду, бажання розплакатись й потім заснути, щоб не думати більше, а головне—не бачити безглузлого реготу цієї негідниці, що стояла перед ним із розстібнутим корсажем, при чому тіло її ще трепетало од перерваного поцілунку...

Але в невпинному хвилюванні нашого життя години набігають, біжать і одбігають, наче ті хвили. Замість відпочинку, що на нього він сподівався у себе вдома, його чекав у міністерстві новий удар: телеграма, що її розпечатав за його відсутністю Межан, і яку сам Межан простягнув йому з дуже схвильованим виглядом.

ГОРТЕНЗА ПОМИРАЄ. ХОЧЕ ТЕБЕ БАЧИТИ. ПРИ-
ЇЗДИ ЗАРАЗ ЖЕ. ВДОВА ПОРТАЛЬ

Ввесь його безмірний егоїзм вилився очайдушним вигуком:

— Яку віддану істоту я втрачаю!..

Потім він згадав за дружину, яка була присутня при цій агонії і доручила підписати телеграму тітці Порталь. Вона ще гнівалася на нього і, напевно, ніколи не перестане гніватись. А якби вона тільки захотіла. О! він почав би з нею нове життя, він покинув

би всякі необережні безумства, став би чесним, майже суворим сім'янином. І тепер, не думаючи вже про заподіяне їй горе, він дорікав їй за несправедливу жорстокість.

Цілу ніч він просидів над коректою своєї промови, одриваючись іноді, щоб написати чернетку шаленого чи іронічного листа, сповненого вщипливості й загрози на адресу цієї негідниці Аліси Башельрі. Межан також просидів цілу ніч у секретаріаті, охоплений горем, шукаючи забуття в упертій роботі. Нуму спокушало це його сусідство і він дуже мучився, що не може поділитися з Межаном своїм розчаруванням. Але для цього йому треба було б признатися, що він повертався до коханки й опинився в надто сміхотворній ролі.

І все ж таки він не витримав. Уранці, коли головний секретар проводжав його на вокзал, він, крім інших інструкцій, загадав йому звільнити Лапара.

— О, він цього сподівається, будьте певні... Я впіймав його на гарячому вчинку і викрив найчорнішу невдячність... І коли я пригадую, як гарно я ставився до нього, так гарно, що навіть хотів був зробити з нього...

Він раптово обірвав. Не слід було ж розповідати цьому закоханому, що він іншому двічі обіцяв руку Гортензи. Не заглиблюючись у більше пояснення, він просто заявив, що не хоче надалі бачити в міністерстві такого аморального співробітника. Дводушність бо людська йому відтрукта. Невдячність, егоїзм... І йому самому іноді хочеться все покинути, всю шанобу, всі справи, виїхати з Парижу й стати за сторожа на якомусь маякові, на дикій скелі посеред моря.

— Ви просто не виспались, мій дорогий патроне,— відповів Межан, додержуючи свого спокійного вигляду.

— Ні, ні!.. все це, справді, так.. Мене нудить од Парижу!..

Стоячи на пероні, він обертався з жестом огиди до величезного міста, в яке провінція звозит усе своє шанобство, жагучі прагнення, свій лишок брудних, кипучих пристрастей, щоб потім обвинувачувати його в розпусті та заразі... Перебиваючи самого себе, він гірко засміявся і промовив:

— Погляньте, як отой молодчик переслідує мене... Он там він!..

На розі Ліонської вулиці, на високій брудній стіні з відтрутними слуховими вікнами, видко було постать бідолашного трубадура: на афіші, підмоченій всіма вогкостями зими й забрудженої помиями з будинку злидарів, на височіні другого поверху, якась гидка мішанина синього, жовтого й зеленого кольорів із претензійним і фатівським жестом тамбуринера. У Парижі рекламні афіші швидко міняють, покриваючи одна одну. Але коли вони бувають таких величезних розмірів, то завжди з-під нової виступатиме шматок попередньої. За останні два тижні міністр у всіх кінцях Парижу наражався то на руку, то на ногу, то на край токи, чи на загострений черевик тамбуринера. Ці шматки загрозливо переслідували його, як у тій провансальській легенді, де порубана і скрізь порозкидана жертва настирливо переслідує вбивцю всіма своїми шматками й закликає до помсти.

А тут ця жертва здіймалася на весь свій зріст. І похмурі фарби її на тлі цього вільготного, холодного ранку, фарби, що були засуджені на бруд та гниття перш, ніж папір встигне покришитися чи подертися на вітрі, найкраще резюмували долю бідолашного трубадура. Так, трубадур навіки скотився

на саме дно Парижу, звідки йому вже ніколи не пощастить видертись і куди він вів за собою де-далі довшу фарандолу пропадаючих людей, вигнанців і божевільних, людей, запопадливих до слави, на яких у той же час очікували шпиталі, братерські могили або столи прозекторів.

Руместан сів у вагон. Він змерз до кісточок од цього привида та холоду безсонної ночі і, тримтючи, розглядав крізь вікно сумну перспективу передмістя, що розгорталася перед ним: залізні мости поперек вузьких та мокрих улиць; високі будинки, кошари злидарства з безліччю вікон, оздоблених лахміттям; ранішні обличчя пішоходів, виснажені й понурі, вигорблені спина, руки, притиснені до грудей, щоб прикрити чи зогріти ці груди, заїзди з різноманітними вивісками, цілий ліс заводських димарів, що викидали оболони чорного густого диму. Потім—перші городи передмістя з чорною землею, низенькі халупки, глухо позабивані віли, що були оточені наїженими од холоду садочками з висхлими кущами й подібні були до оголених кістяків кіосків та трейляжів. А ще далі—дороги з вибоями та баюрами, де тяглися мокрі валки, обрій, що кольором скидався на заржавіле залізо і зграї галичи над спорожнілими ланами.

Він заплющив очі перед цією сумною зимою півночі, повітря якої розтинали свистки поїзду, як довгі розпачливі вигуки про допомогу. Але й під заплющеними очима думки його не повеселішали. Він думав за ту негідницю, за свій роман з нею, що хоч був тепер остаточно розірваний, проте, стискав йому серце. Скільки добра зробив він для неї і чого варте було йому піврічне утримання цієї зірки. В житті артистів—усе фальшиве, особливо ж успіх, що коштує не більше,

ніж та ціна, за яку його купуєш. Витрати на клакерів, даремні квитки, обіди, приймання, подарунки репортерам, реклама всіх гатунків, чудесні букети, перед якими артистка червоніє, хвилюється, обтяжуючи ними руки, голі груди, саетове убрання; овації підчас турне по провінції, проводи в готель, серенади біля балкону, ці безнастанні збудження індиферентної публіки—все це коштує дуже дорого.

Протягом півроку каса його була відкрита: він щедро витрачав, щоб створити успіх співакці. Він особисто радився з начальником клаки, з газетними репортерами, з квіткаркою, що її букети по два-три рази, потай од Руместана, поновляли співачка та її матір за допомогою нових стьожок. Ці бордоські єврейські дами відзначалися пожадливими скупощами й зисколюбною хтивістю,—тому й сиділи вони цілими днями вдома у лахмітті, в нічних капотах поверх спідниць з воланами, у старих бальних черевичках, і Нума найчастіше заставав їх саме в такому вигляді, коли вони грали в карти й лаялися та ображали одна одну, як ті мандрівні актори в своїй халабуді. Уже давно вони освоїлись з ним. Він знав усі трюки, всі гримаси „зірки“, всю притаманну їй грубість манірної і брудної південки. Знав, що насправді вона на десять років старша за свої театральні шіснадцять років і, щоб зафіксувати навіки свою усмішку в формі „амурового лучка“, вона що-вечора лягала спати із штучно піднятими вгору куточками уст, підмальованих кораліном...

На цьому він заснув, але, заприсягаюсь вам, його рот не був форми лучика.

Навпаки, риси його обличчя від втоми, від огидливості скорчилились, все його тіло коливалось і здри-

галось від похитувань швидкого поїзда, що мчав на всю пару.

— Валанс!.. Валанс!..

Він розплющив очі, немов дитина, на яку гукнула матір. Вже починався південь: поміж хмар, що їх гнав вітер, небо розгорталось блакитними прірвами. Сонячний промінь вигрівав шибку вікна, і де-не-де серед сосен білили вже кволі оливкові дерева. Це немов би заспокоїло вражливу істоту південця, і думки його немов би змінили свій бігун. Він пошкодував, що був такий жорстокий до Лапара. Так раптово зіпсути всю прийдешність бідного хлопця, засмутити всю його родину... Навіщо? „Адже ж усе це—дурниці“—як говорив Бомпар. Був один тільки спосіб поправити це: повернути справу так, щоб вихід його з міністерства не скидався на неласку, а для цього треба було дати йому в нагороду хреста. І міністр зареготав, уявивши собі в „Officiel“ ім'я Лапара з приміткою: „за винятковій заслуги“. По суті, він, справді, зробив величезну послугу своєму начальникові, позбавивши його компрометаційного звязку.

— Оранж!.. Монтелімар і його „нуга“!..—Голоси вібрували, голоси підкреслювалося жвавими жестами. Льокаї з буфету, газетярі, сторожі, всі кидалися уперед, витрішкуючи очі. Це, безумовно, був інший наряд, ніж той, що лишився позаду за тридцять міль, і Рона, широка Рона, хвилюючись, як те море, мліла на сонці. А сонце обливало позолотою зубчасті стіни Авіньйону, і дзвони, що гойдаються з часів Рабле, вітали своїми ясними голосами велику людину Провансу. Нума сів у буфеті перед маленьким білим хлібцем, крустадою¹ та пляшкою місцевого нертівського вина, що

¹ Місцева страва

достигло серед каміння і здібне надати акценту гаріг¹ навіть парижанинові.

Але рідне повітря найбільше освіжило його тоді, коли він, залишивши головну лінію залізниці, в Тарасконі пересів на маленьку, патріархальну, одноколієву дорогу, що вела в глибінь Провансу по підвітами шовковичних та оливкових дерев, при чому метільки дикого комишу шмагали по дверцятах. По всіх вагонах чути було співи. Поїзд що-хвилини зупинявся, щоб дати можливість перейти через рейки череді, щоб підхопити пасажира, який спізвився, або взяти пакунка, що його приносив бігцем хлопець із якоїсь ферми. І пасажири віталися, залицялися до фермерш в арльських головних уборах, які стояли на порогах будинків, чи прали білизну біля криниць. На станціях лунали вигуки, все метушилось, траплялися випадки, що ціле село проводжало некрута чи якусь дівчину, що їхала на службу до міста.

— Тé! До побачення, любуню... Гляди ж... не піддавайся...

Плачуть, цілуються, не звертаючи уваги на пустельника—жебрака в чернечій рясі, який бурмоче „отченаша“, спершись на бар'єр, і який, розгнівавшись, що нічого тут не вижебрав, іде геть із словами:

— Ще один „отченаш“ пропав даром!..

Слова ці чують, сльози враз висихають, і всі сміються, а чернець найголосніше за всіх.

Умостившись у самому кутку тісного купе, щоб уникнути овацій, Руместан тішився з цих веселощів, з вигляду цих засмаглих облич, що дихали запалом та іронією, цих високих джинджуристих юнаків, усіх

¹ Гаріги—назва степів у південній Франції, що їх мало обробляється.

цих місцевих красунь із бурштиновим кольором облич, подібних до продовгастих зернят мускату; проте, старіючись, вони обертаються на чорних, висушених сонцем бабусь, що ніби розсипають могильну порохню при кожному своєму старечому рухові.

А ці „Zut“, „allons!..“ Ці різноманітні місцеві вигуки? Він знову бачив свій нарід, свій рухливий, нервовий Прованс, свою расу брунатних цвіркунів, що вічно стирчать на порозі й вічно співають.

Він сам був справжній прототип цієї раси. Уже він видужав од свого ранішнього розпачу, од свого обурення й кохання. Уже замів їх перший порив містраля, що бушував у Ронській долині, змагався з поїздом, перешкоджав його бігові, гонив усе поперед себе, згинав дерева, надаючи їм пози втікачів, і раптово затьмарював світло.

А в цей час вдалені місто Апс під мінливим промінням сонця гуртувало свої будинки довкола стародавньої башти Антонінів, подібно до того, як череда тулиться в полях Камарга до найстарішого бика, щоби встояти проти вітру.

І під звуки цієї величної фанфари містраля Нума прибув на станцію. З почуття делікатности, що цілком відповідало його настроєві, його сім'я тримала в секреті цей приїзд, щоб уникнути музики, плакатів та урочистих депутацій. Його дожидалася на вокзалі одна лише тітка Порталь, що розсілась в креслі начальника станції з грілкою під ногами. Щойно побачила вона свого небожа, як рожеве обличчя товстулі, що розквітнуло було, поки вона одпочивала, враз набрало виразу розпачу, спухло під білими коками, і, простягнувши до Нуми руки, вона вибухнула риданнями та лементуванням:

— Ой, лихо нам! Яке горе!.. І така гарненька... розумна... така лагідна... Кожний, здається, віддав би їй останній шматок хліба.

— Боже мій! Значить кінець?..—подумав Руместан, вертаючи до справжньої мети своєї подорожи.

Тітка раптом припинила свої голосіння, щоб холодно й жорстко сказати слугі, який мало не забув узяти грілку:

— Меніклю... стільчика!

Потім вона почала тоном страшного горя вихваляти до подробиць чесноти мадемуазель Ле-Кенуа, надто голосно, запитуючи небо та його янголів, чому не взяли вони її саму, замість цієї дитинки. І вибухами свого горя вон сіпала Нумину руку, на яку сперлася, простуючи повільною, урочистою ходою до старої карети.

Коні повільно посувалися вперед під оголеними деревами авеню Бершер, посеред вихору гілля й кори, що ними містраль жорстко вистилав дорогу славетному мандрівникові; і Менікль на тому звороті, де вантажники мали звичай випрягати коні, мусив був кілька разів ляснути своїм бичем,—до такої міри тварини вражені були цією байдужістю до великої людини. Руместан же думав тільки за ту жахливу новину, що про неї він допіру довідався; і тримаючи в своїх руках пухкі руки тітки Порталь, яка весь час витирала очі, він стиха запитав:

— Коли ж це сталося?

— Що сталося?

— Коли вона, бідолашна, померла?

Тітка так і підскочила на своїй купі подушок:

— Померла?.. Bon Dieu!... Хто це тобі сказав, що вона померла?..

І зараз же додала, глибоко зідхнувши:

— Але вся біда в тому, що вона вже недовго про-
живе...

О, так, не довго. Тепер вона не вставала вже з ліжка, не розлучалася з мережаними подушками, де її маленька, схудла голівка день-у-день більше й більше зміню-
валася, вкриваючись червоними плямами на щоках, обволікаючись синявою довкола очей та ніздрів. Її
руки, білі, як слонова кість, простягнені були на ба-
тистовій простині, а побіч лежали маленький гребі-
нець і дзеркальце, щоб від часу до часу пригладжу-
вати її чудове, каштанове волосся; вона годинами не
говорила ні слова через болісну хрипкість голосу й
дивилася на верховіття дерев та сліпуче небо над ста-
рою садибою Порталів.

Цього вечора вона так довго лежала нерухомо в
промінні надвечірнього сонця, яке заливало пурпуром
кімнату, що сестра її занепокоїлась:

— Ти спиш?

Гортенза повела головою, немов бажаючи одігнати
щось од себе.

— Ні, я не спала, але я марила, немов у сні.
Мені ввижалося, що я вмираю. Я була якраз на грані
цього світу і схилялася до другого... о, я так низько
схилялася, що мало-мало не впала туди... Я ще ба-
чила тебе й куток цієї кімнати, але я вже була по
той бік... І що мене особливо вразило—це тиша на-
шого життя побіч страшного шуму там, на стороні
мерців. Цей шум подібний до гуку вуликів, до свисту
крил, до шурхотіння комашні, до того шуму моря, що
залишається у глибині великих мушлів. Здавалося,
що смерть залюднена й ожвавлена більше, ніж життя...
І все це було так виразно, що здавалося, ніби мої

вуха почали чути вперше, ніби в мене виникло якесь нове чуття.

Вона говорила повільно хрипким із присвистом голосом. Помовчавши трохи, вона знову повела мову з останнім напруженням сил свого розбитого, хворого горла:

— В голові моїй завжди химери... „Перший приз за здібність уявляти Гортензі Ле-Кенуа з Парижу...“

Вчулося ридання, заглушене стукотом дверей.

— Бачиш,—промовила Розалі,—це мама пішла геть. Ти завдаєш їй жалю.

— Навмисне... Що-дня потроху... щоб потім не охопив її раптовий, надто болісний жаль,—відповіла тихенько молода дівчина.

По довгих коридорах старого провінціяльного будинку стрімголов летів містраль, стогоном стогнав під дверима, шалено наскакував на двері. Гортенза посміхалася.

— Ти чуєш?.. О, як я це люблю... Здається, що ти десь далеко... в різних чужих країнах... Бідна моя голубко,—додала вона, беручи руку сестри і стомленим жестом підносячи її до уст,—я мимоволі, але погано повелася з тобою... Тепер з моєї вини дитина твоя буде південцем... Ти ніколи цього не вибачиш мені, француженко!

Крізь завивання вітру вчувся свист локомотиву. Вона затримтіла.

— А!.. семигодинний поїзд...

Як і всі недужі та полонені, вона розпізнавала найменші звуки довкола себе, долучаючи їх до свого непорушного животіння так само, як і обрій, що був напроти неї, соснові ліси і стару напівзруйновану римську башту.

З цього моменту вона почала хвилюватися, непокоїтись, вона не зводила очей з дверей, де, нарешті, з'явилася служниця...

— Добре,—швидко мовила Гортенза і, посміхнувшись до старшої сестри, додала:—Вийди на хвилиночку, будь ласка... Я покличу тебе.

Розалі подумала, що мова мовиться за священника, з його церковною латинню і страшними нагрущуваннями. Вона спустилася в сад, у справжній південний сад без квітів, де вербові алеї та високі, міцні кипариси. З того часу, як вона почала доглядати хвору, вона ходила сюди подихати свіжим повітрям, поплакати нишком, дати волю тим нервово-стримуваним нападам горя. О, як добре розуміла вона тепер слова матери:

— Є тільки одно непоправне лихо: втрата улюбленої істоти.

Інші її жалі, її жіноче розбите щастя,—все зникало. Вона не думала ні про що—тільки про цю страшну, неминучу, день-у-день ближчу й ближчу катастрофу... Спричинилося до цього, чи то вечірній час був тому причиною, оте червоне сонце заходу, що ховалося за обрій і, лишивши сад у тіні, не гаялося на шибках вікон, чи може жалібні зідхання вітру, що повівав десь угорі, вітру, який було чутно та якого не почувалося, але в цей момент її сповняли сум і туга невимовні. Гортенза, її Гортенза!.. Більше, ніж сестра для неї, майже донька, бо з її ласки зазнала вона перших радощів раннього материнства... Ридання без сліз душили її. Їй хотілося кричати, кликати на допомогу, але кого? Небо, що до нього люди зводять очі у хвилину розпачу, небо таке високе, далеке, таке холодне, ніби вичищене ураганом. Там поспіхом

мчали перелітні птахи, але ні крику їхнього, ні свисту крил не було чути. Як же голос із землі міг би досягти цієї мовчазної, байдужої глибини?

Проте, вона спробувала і, обернувшись до променю, який ще золотив дах старого дому, почала молитися до того, хто ховається од наших сліз і скарг, кого одні довірливо обожують, чолами припадаючи до землі, кого інші розгублено шукають з розкритими обіймами і кому, нарешті, треті загрожують кулаком, заперечуючи його існування, щоб цим самим виправдати його жорстокість. Але й ця богозневага, і це заперечення—хіба ж вони не молитва?

З дому її покликали. Вона прибігла, тримтючи, дійшовши того ступеня хворобливого страху, коли найменший шум має відгук у глибині душі.

Гортенза усмішкою, тільки усмішкою попросила її наблизитись до ліжка, не мавши більше ні сили, ні голосу, наче вона допіру багато говорила.

— Я хочу попросити в тебе однієї ласки, моя дорога... Знаєш, тієї останньої ласки, що в ній не відмовляють навіть засудженому на смерть... Вибач своєму чоловікові. Він повівся з тобою дуже прикро, негідно, але будь поблажливою, повернись до нього. Зроби це для мене, старша сестро моя, зроби для нашого батька й матери, бо їх доводить до відчаю твоя розлука з чоловіком... Та й незабаром той час, коли вони потребуватимуть, щоб усім бути вкупі, щоб огортати їх, старих, любов'ю. Нума така жива людина, він один тільки й може трохи підбадьорувати їх... Згода?.. Правда ж, згода? Ти вибачаєш йому...

— Обіцяю тобі,—відповіла Розалі. Що значило для неї пожертвувати своїми гордощами побіч такого неоправданого лиха... Стоячи край ліжка, вона на хви-

линку закрила очі, ковтаючи сльози... Чиясь трепітна рука лягла на її руку. Він був тут, перед нею, зворушений, нещасний. Він прагнув ласки і не наслідувавсь віддатись їй.

— Поцілуйтесь!..—загадала Гортенза.

Розалі поволі підставила своє чоло і Нума нерішуче притулився до нього устами.

— Ні, ні... не так... обійміться, як закохані!

Він схопив свою дружину в обійми й заривав. А ніч, тимчасом, сповняла сутінню велику кімнату, немов жаліла ту, що примусила їхні серця зблизитись. Це був останній прояв її життя. З цієї хвилини вона заглибилась у себе, вона була байдужа до всього, що діялось довкола, вона не відповідала на загальний розпач перед її відходом із життя, розпач, що на нього справді нічого відповісти, і зберегала на своєму молодому обличчі глуху й високодумну злопамність людей, які надто передчасно розлучаються із своїм прагненням до життя і які ще надто мало зазнали життєвих розчаровань...

XXI

Христини

Великий день в Апсі—це понеділок, день ринку.

Ще ген-ген перед світанком на шляхах, що ведуть до міста, на цих пустельних шляхах Арля й Авіньйону, де пилюга лежить спокійно, мов той сніговий завій, можна вже почути скрипіння возів, кудкудакання курей у прозорчастих кошиках, гавкотню псів, які біжать за кіньми, тупіт череди, покрики погоничів, тупий звук ударів палиць по кострубатих боках худоби, силуети верхівців, озброєних тризубцями. Все це ще перед світанком входить у браму, що її амбра-

зури різко виступають на тлі зоряного неба, все це розбредается по проспекті, що оточує сонне місто. А місто в такий ранішній час набирає характеру римського й сарацинського забудовання з тими неправильними дахами та стрільчастими віконечками над зубцюватими й хиткими сходами. Ця комошлива юрба сонних людей і тварин безшумно розташовується поміж сріблястих стовбурів—широких платанів, розповзається по бруку, потрапляє навіть у двори садиб, сповняє повітря теплим запахом постілок для худоби, ароматами трав і достиглих фруктів. Коли місто прокидається, його вже звідусіль оточено величезним, шумним, жвавим торгом, немов увесь сільський Прованс, люди і тварини, овочі і хліби, все підвелось й наблизилось до нього, як нічна повідь.

І тоді перед очима розгортається чудесна картина сільського багатства, що міняє свій вигляд залежно од сезону. На тих місцях, що їх визначено бо-зна колишнім звичаєм, на рундуках, купами, копицями, тисячами понакладено помаранчі, гранати, златаві айви, зелені й жовті дині; морелі, фіги, виноград чавлять одно одного в кошиках побіч мішків із городиною. Барани, молоденькі козенятка, рожеві свині нудяться на своїх тимчасових оборах. Пари волів у ярмах проходять перед покупцями, бики з димними ніздрями торгають залізні кільця, що приковують їх до стіни. А далі—безліч коней, маленьких камарзьких коників, отих арабських підтумків. Вони стрибають, переплітаючи свої брунатні, білі чи руді гриви й підбігають на поклики: „Тé! Люциперу!.. Тé! Естерелю!..“—підбігають їсти овес, що його подають їм на долонях сторожі, які в своїх високих чоботях скидаються на справжніх гавчосів із пампасів. Ще далі—хатні птахи,

попарно зв'язані за червоні лапки, кури, індички, хлопаючи крилами об землю, валяються коло ніг довгого шереху перекупок. Потім—риба, живі угрі на кропі, струги із Сорга й Дюрансу, що їхня луска переливчасто змішується у веселковій агонії. Нарешті, на самому кінці виступають, немов оголений зимовий ліс, дерев'яні лопати, граблі, вила з білого нового дерева, що стирчать посеред борон і сох.

По той бік „Проспекту“, біля фортечних споруджень, розпряжені вози вишиковують у два шерехи свої дишла, верхи, високі драбини й запорошені колеса. А на вільному лишку просторони хвилюється юрба. Покупці перегукуються, сперечаються й торгуються різними говірками,—то витонченою, манірною провансальською, що потребує порухів голови й рамен та сміливої міміки, то лангедокською, жорсткішою й важчою, з майже еспанським наголошуванням слів. Від часу до часу це хвилясте море фетрових капелюхів, арлезійських та різних інших головних уборів, цей труднопрохідний чорторий натовпу продавців і покупців розступається перед погукуваннями якогось спізнілого драбиняка, що на тяжку силу, крок за кроком, просувається наперед.

Буржуазне населення міста мало одвідує торг, при зирливо ставлячись до цього знаходу селянщини, що, проте, становить його багатство й добробут. З ранку до вечора селяни сновигають вулицями, зупиняються біля крамниць, заходять до лимарів, чоботарів, кравців, годинникарів, видивляються на вітрини великих крамниць, засліплені позолотою й дзеркалами кав'ярень, як ті волопаси Теоокрита перед палацом Птоломеїв. Одні виходять із аптек, обтяжені пакунками й великими пляшками, інші (іноді цілий весільний поїзд)

заходять до ювеліра, щоб вибрати, хитро поторгувавши, довгенькі сережки з дармовісиками і ланцюжка на шию нареченій. І ці грубі спідниці, ці засмагли обличчя дикунів, ця жадібна метушня нагадує якесь місто Вандеї, захоплене шуанами в епоху великих війн.

Цього ранку третього лютневого понеділка відбувалось саме таке ожвавлення, і юрба була така числена, як за найкращих літніх днів; а втім, безхмарне небо й гаряче сонце давали повну ілюзію літа. Люди розмовляли й жестикулювали, поділившись на гуртки; але цього разу розмова їхня менше точилася за купівлю-продажу, ніж за одну подію, що припиняла всі угоди і притягала всі погляди, всі обличчя (навіть великі очі худоби, що ремигала, та неспокійні вуха маленьких камарзьких коників) у бік церкви святої Перепетуї. Спричинилася до цього поширена по торговиці хвилююча чутка, що через неї одразу ж незвичайно зросли ціни: сьогодні христять сина Нуми, цього маленького Руместана, народження якого три тижні тому стрівув вибухом радості весь АПС і весь провансальський південь.

На жаль, христини одкладено було з причин великої родинної жалоби, і тепер, з тих же самих причин їм надавалося характеру інкогніто; і якби не кілька старих плетух, які що-понеділка влаштовують на сходах церкви святої Перепетуї маленький торг ароматичним зіллям та сухим запашним корінням, зібраним в Альпільських горах,—якби не вони, ці христини, напевно, відбулися б непомітно. Але, вгледівши карету тітки Порталь, що зупинилася перед церквою, старі перекупки повідомили про це продавниць часнику, тих самих, що походжають уздовж „Проспекту“, з одного кінця до другого, із своїми лискучими разками

на руках. Продавниці часнику попередили продавниць риби, і незабаром з маленької вулички, що вела до церкви, висипав на майдан увесь гомін метушливої ярмаркової юрби. Оточили Менікля, який бундючно й рівно сидів на козлах, був з крепом на руці та на капелюші й відповідав на всі випитування німим і байдужим здвиганням плечей. Не зважаючи на це, юрба настирливо чекала, скупчуючись і задихаючись під перкалевими пасмугами, що були протягнені поперек торгової вулиці; найсміливіші повилізали на тумби, і очі всіх поприкипали до церковних дверей, що, нарешті, відчинилися.

Спочатку прозвучало голосне й урочисте, мов на фейерверці, „ах!“, та зараз же вщухло, бо перед на-товпом з'явилася висока стара людина в чорному, надто похмура й сумна, щоб можна було вважати її за хрещеного батька. Вона вела під руку тітку Порталь, яка надмірно пишалася із своєї ролі куми голови суду (їхні наймення стояли тепер поруч у церковній книзі), але засмучена була нещодавньою втратою та схвильована сумними вражіннями, яких нещодавно зазнала в цій самій церкві. Юрба була розчарована виглядом такої суворої пари, що за нею йшла теж уся в чорному і в рукавичках велика людина Апсу. Нума перемерз від пустки й холоднавости цих христин, що відбувалися посеред чотирьох свічок, без жодної музики, крім плачу немовляти, бо, знати було, на його ніжну голівку ще безперого пташеняти церковна латинь і христильна купіль зробили найприкріше вражіння. Тільки поява поставної, пишної, свіжої мамки, обвішаної стрічками, наче та премійована на конкурсі тварина, і сліпучо-білої маленької ноші на її руках, оздобленої мереживом та вишивками розвіяли

сумний настрій глядачів і зняли новий вигук, що скидався на вибух ракети, яка розсипалась тисячею захоплених покриків:

— Он він!.. Он!.. Он!..

Здивований, засліплений, мружачись од сонця, Руместан зупинився на хвилинку на високій паперті, споглядаючи ці засмагли обличчя, це хвилясте море чорних голів, звідки летіла до нього безумна любов; і хоч він звиклий був до овацій, але тут він відчув одно з найбільших хвилювань за все своє життя громадського діяча, відчув горду сп'янілість, ушляхетнену батьківським, ще новим для нього, проте владним уже почуттям. Він мало-мало не заговорив, але вчасно подумав, що на церковній паперті не місце для промов.

— Сідайте, мамко,—сказав він лагідній селянці з Бургони, яка розгублено озиралася своїми очима справжньої корови; і поки вона з легенькою ношею влізала до карети, він наказував Меніклеві швидче їхати додому найближчою дорогою. Але йому відповів тисячеголосий крик:

— Ні, ні!.. великою дорогою!.. великою дорогою!..
Доводилось їхати вздовж усієї торговиці.

— Ну, гаразд, великою дорогою!—мовив Руместан, порадившись очима із своїм тестем, якого він хотів урятувати від цієї шумної подорожи; екіпаж рушив, поскрипуючи старим кістяком, виїхав на „Проспект“ під вітальні вигуки юрби, що де-далі більше захоплювалася од власних же вигуків, які набрали кінець-кінцем характеру гарячкового ентузіазму, і потрапляла що-хвилини під колеса та заважала посуватися наперед. Вікна карети були спущені. Їхали поволеньки, а довкола ревла хуртовина вигуків, злітали д'горі

капелюші, маяли в повітрі хустки, здіймались запахи, здіймались гарячі віддихи риночної юрби. Женщини просували свої пломенисті, засмагли обличчя всередину карети лише для того, щоб, побачивши дитячий очіпок, вигукувати;

— Dioul Ion beù drôtel.. Боже, що за гарна дитина!

— Викапаний батько!

— І ніс у нього вже бурбонський, і поведінка гарна!..

— Покажи, голубчику, покажи своє прекрасне личко!..

— А личко—як те яечко!..

— Так і випила б його в склянці води!..

— Té! мій скарбе...

— Моя куріпочко!..

— Моє ягнятчко!..

— Моє індичатко!..

— Перлиночка моя!..

Всі вони оточували його, всі милували темним вогнем своїх очей. А воно, місячного віку дитинча, ані трішки не лякалося. Прокинувшись од цього гомону, воно лежало на подушці з рожевими стрічками й поглядало своїми котячими оченятками з поширеними, нерухомими зіницями; дві краплини молока ще не висохли в куточках його губок, і воно лежало собі спокійненько, очевидно, задоволене з цієї появи голів, з цих вигуків, що до них незабаром домішалося мекання, мукання й пискотнява тварин, охоплених нервовим імітуванням, — і все зіллялося в один спільний приголомшливий ансамбль витягнутих ший та роззявлених ротів на пошану Руместана і його паростка. І навіть коли в кареті всі затуляли обома руками свої вуха, маленька людинка лишалася остільки

безстрашною, що ця байдужість розвеселила, нарешті, старого голову суду, який зауважив:

— Ну, хто не погодиться, що це мале з самого народження призначене для форуму!..

Вони сподівалися, що позбудуться натовпу, коли проминуть торговицю. Але юрба пішла за ними слідом, та ще дорогою до неї приєдналися ткачі з „Нового Шляху“, намотниці основ, вантажники з авеню Бершер. Крамарі вибігали на пороги своїх крамниць, балкон клубу Білих залюднився народом, і незабаром музичні товариства, помахуючи своїми прапорами, з'явилися звідусіль та почали виконувати гімни й туші, ніби на прибутті Руместана, тільки цього разу з домішкою ще чогось веселішого, імпровізованого, неподібного до звичайного церемоніялу.

У найкращій кімнаті дому Порталів, де білим панелям і шовковим тканинам було вже по сто років, Розалі, лежучи на м'якій канапці, переводила очі з порожньої колиски на пустельну, заляту сонцем, улицю і нетерпляче ждала повернення своєї дитини. На її тонких, безкровних рисах, що хоч змарніли від втоми і сліз, проте, ніби позначені були печаттю блаженного заспокоєння, ясно виступала історія її життя за ці останні місяці, сповнені тривоги і смутку: її розрив з Нумою, смерть Гортензи і, нарешті, народження дитини, що затулило собою все інше.

Коли трапилась ця велика щаслива подія, вона майже не повірила, — вона була знесилена стількома ударами, вона вважала себе за неспроможну дати життя другій істоті.

За останні дні їй навіть здавалося, що вона вже не чує нетерплячих порухів маленького в'язня. Її охопив містичний страх і вона сховала колиску та

готовий дитячий посаг, лише попередивши англчанку, що доглядала за нею:

— Коли вас спитають за дитячий посаг, ви знаєте, де його шукати.

Лягти на ліжко тортур, закривши очі і зціпивши зуби, мучитись упродовж кількох годин, а що п'ять хвилин розтинати повітря мимовільним болісним зойком, терпіти свою долю жертви, що її всі радощі мусять бути куплені такою дорогою ціною,—це ніщо, коли є надія на щасливий кінець; але зносити це все, чекаючи останнього розчарування, останнього мордування, коли майже звірячий стогін жінщини зіллється з риданням ошуканого материнства,—яка це страшна мука! Півмертва, скривавлена, вона повторювала майже непритомно: „він помер!.. він помер!..“—коли раптом почувла той непевний голосок, той віддих у покрику, той заклик до світла, що ними заявляє про себе новонароджений. Вона відповіла на це,—ах! із якою безмежною ніжністю вона відповіла:

— Моя дитинко...

Воно жило. Їй подали його. Це була її дитина, ця маленька істота із слабким віддихом, така безпорадна, майже сліпа. Цей кавалочок м'яса прив'язував її до життя, і досить було притулити його до себе, щоб уся лихоманка її тіла зникла, а натомість з'явилося почуття бадьорої свіжости. Жалі, важкі втрати—всьому край. Її дитина, її хлопчик—він тут. Її жадання, її турботи впродовж десятиох років, що пекли їй очі гарячими слізьми раз-у-раз, як вона бачила інших дітей,—все це тут. Воно тут, її маленятко, яке вона задалегідь уже цілувала в крихотні рожеві щічки. Воно було тут, і її сповняло що-раз нове захоплення, нове й нове здивовання що-разу, як вона схилялася

до колісочки, відсуваючи муслінові заслонки, що приховували ледве чутний сон та мерзлякуваті порухи немовлятки. Вона хотіла вічно мати його побіч себе. Коли його виносили, вона хвилювалася, рахувала хвилинки, але ніколи ще не рахувала вона їх із такою тоскою, як цього ранку, в день його христин.

— Яка година?.. — питала вона що-хвилини. — Як вони гаються там!.. Боже, як довго!..

Мадам Ле-Кенуа, яка лишилася коло доньки, заспокоювала її, хоч і сама трохи тривожилася, бо цей перший, єдиний онука був дуже дорогий обом старим, і освітлював їхній сум променем надії.

Віддалений шум, що де-далі наближався, збільшив тривогу обох жінок.

Послали поглянути, послухати. Вчувалися співи, постріли, крики, церковні дзвони. І раптом англічанка, яка дивилася у вікно, вигукнула:

— Та це ж христини!

Так, це були христини—ввесь цей ворохобницький галас, цей дикий лемент напівзбожеволілих людей.

— О! Цей південь!.. Цей південь!..—повторювала з острахом молода мати. Вона боялася, що її дитину можуть задушити в цій колотнечі.

Але ні. Он воно, повне життя, здорове, ворушить своїми коротенькими ручками, широко розплющує очі, он воно в довгому христильному вбраннячку, що його вишила фестонами та обшила мереживом сама Розалі ще для першої дитини; і тепер вона—мати обох у цьому одному, мати живого й мертвого.

— Він ні разу не скрикнув і не ссав за всю дорогу!—заявляє тітка Порталь, мальовничо, по-своєму розповідаючи за тріумфальну подорож довкола міста. А в цей час у старому домі, що знову став домом

овацій, гримають двері і прислуга вибігає за ворота, щоб почастивати „газесом“ музикантів. Фанфари гримлять, шибки дріжать. Старі Ле-Кенуа спустилися в садок, далі од цього веселого галасу, що навівав на них сум. Руместан же готується промовляти з балкону, і тітко Порталь з англічанкою Полі поспішають до їдальні, щоб послухати його.

— Пані будь ласка, потримайте дитину,—просить мамка, зацікавлена, як та дикунка, Розалі лишається одна, щаслива, що її маленятко в ісі на колінах.

Крізь вікно вона бачить розмаян чискучі прапори й густий натовп, що слухає її велику людину. До неї долітають уривки його промови, окремі слова; але найкраще за все чує вона хвилюючий, приємний тембр його голосу, і болісний трепіт перебігає по ній, коли вона згадує за все своє горе, до якого спричинилася ця красномовна людина, яка вміє так гарно брехати й обдурювати.

Тепер усе це скінчено. Вона почуває себе віднині за межами розчаровань та ударів. Вона має дитину. В цьому все її щастя, всі її мрії. І, притуляючи до своїх грудей, немов щит, дорогу, маленьку істоту, вона низенько схиляється до неї, ніби відшукує подібність у цих тонких і безформених лініях, що здаються ніжно проведеними на воскові та обчеркують уже сильні похитливі уста, носа з горбиком, призначеного для пригод, вишукане різке підборіддя,—вона схиляється і тихенько питає:

— Невжеж і ти будеш брехуном? Невже й ти житимеш, обдурюючи інших та себе самого, розбиваючи наївні серця, які винні лише в тому, що вірять тобі й кохають тебе?.. Невжеж і ти будеш легкодумно та жорстоко несталий, будеш ставитись до

життя, як той віртуоз, як той співак на сцені? Невже й ти торгуватимеш словами, не думаючи за їхнє значіння, за їхнє погодження з твоєю думкою, аби лише вони блищали й гриміли?

І, доторкнувшись устами, складеними для поцілунку, до маленького вушка, оточеного легким пушком, вона додала:

— Невже, скажи мені, і ти будеш Руместаном?

На балконі промовець, де-далі більше захоплюючись, розсипав своє надхнення, що з нього чуто були лише окремі слова з південним підкресленням:

— Моя душа... моя кров... Моральність... Релігія... Батьківщина...

Слова покривало гучне „ура“ слухачів, які були виліплені з того ж тіста, що й він сам. І він відтворював у своїх чеснотах та хибах весь цей палкий і рухливий південь, бурхливий південь, як те море з безліччю хвиль, що в кожній з них він сам відбивався.

Вчулись останні вітальні вигуки, і потім тупіт повільного віддалення натовпу. Руместан увійшов до кімнати, витираючи своє чоло. Сп'янілий від тріумфу, розпалений такою невичерпною любов'ю до нього народу, він наблизився до дружини й поцілував її в щирому пориві. Він був безмежно закоханий в неї, він був ніжний, як першого шлюбного дня, і не почував ні досади на минуле, ні докорів сумління.

— Ну?.. Що ти скажеш на ці вітання мосьє твоєму синові?

Ставши навколішки перед канапою, велика людина Апсу гралася із своєї дитиною, ловила його маленькі пальчики, що чіплялися за все, його маленькі ніжки, що метялися в повітрі. Розалі дивилася на нього,

зморщивши чоло й намагаючись розгадати цю суперечливу, невловиму вдачу. Потім вона раптово спитала, немов знайшлось те, що їй було потрібне:

— Нумо, якусь вашу місцеву приказку згадувала цими днями тітка Порталь?.. „Радість на вулиці“... Як же далі...

— Ах, знаю... „Радість на вулиці—сум у хаті“.

— Так воно й є,—мовила вона, глибоко зідхнувши.

І кидаючи слова одно п'одному, немов кидаючи камені в безодню, вона повільно повторювала, вкладаючи болісну скаргу всього свого життя в цю приказку, що змальовувала й визначала цілу расу:

— Радість на вулиці—сум у хаті...

З М І С Т

	Стор
I. У стародавньому цирку	1
II. Зворотний бік великої людини	19
III. " " " " (продовження)	37
IV. Тітка з півдня. Спогади дитинства	55
V. Вальмажур	71
V. Міністр	83
VII. Пасаж Самон	100
VIII. Друга молодість	114
IX. Вечір у міністерстві	135
X. Південь і північ	158
XI. На курорті	176
XII. " " (продовження)	193
XIII. Промова в Шамбері	212
XIV. Жертви	225
XV. Скетінг	241
XVI. Продукти півдня	249
XVII. Гільом, вірник у справах	253
XVIII. Дитячий посаг	267
XIX. Новий рік	277
XX. Гортенза Ле-Кенуа	295
XXI. Христини	312

ВСЕУКРАЇНСЬКЕ РОБІТНИЧЕ КООПЕР. ВИД-ВО ВУРПС

„УКРАЇНСЬКИЙ РОБІТНИК“

ПРАВЛІННЯ—Харків, Палац Праці, пом. 126.

ТЕЛЕФОНИ—8-76, 44-04, 44-05, 29-88.

ЦЕНТРАЛЬНА КНИГАРНЯ ТА СКЛЕП—Харків, пл. Р. Люксембург.
Палац Праці. Телефон 52-05.

ДЕШЕВА ЛІТЕРАТУРНА БІБЛІОТЕКА

Повісті та романи українських письменників, що друкується значними тиражами за приступною ціною

ВИЙШЛО З ДРУКУ

Франко—Воа constrictor. З передмовою І. Лакизи.
Ціна 40 коп.

Нечуй-Левицький—Кайдашева сім'я. З передмовою
І. Лакизи. Ціна 45 коп.

ДРУКУЄТЬСЯ

М. Вовчок—Вибрані твори з передмовою І. Лакизи.
Ціна 45 коп.

Гринченко—Під тихими вербами. З передмовою
І. Лакизи. Ціна 75 коп.

Франко—Борислав сміється. З передмовою І. Лакизи.

ГОТУЄТЬСЯ ДО ДРУКУ

Нечуй-Левицький—Бурлачка.

Франко—Захар Беркут.

Нечуй-Левицький—Микола Джеря.

Ціна 2 крб. 25 ж.
Оправа 25 коп.

Р.

ЦЕНТРАЛЬНИЙ СКЛЕП ВИД-ВА:
ХАРКІВ, ПАЛАЦ ПРАЦІ

